ЛОЙИҲА ТАҲЛИЛИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

А.Э.ИШМУҲАММЕДОВ, М.С.ҚОСИМОВ,
З.А.ЖЎМАЕВ, Қ.Х.ЖУМАЕВ

ЛОЙИҲА ТАҲЛИЛИ

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар
фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан
олий ўқув юртларининг иқтисодий таълим йўналишлари
талабалари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган

Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

A.E.ISHMUKHAMEDOV, M.S.KOSIMOV,
Z.A.JUMAEV, K.H.JUMAEV

PROJECT ANALYSIS

This manual is recommended by the group of "regulating the activities of scientific organizations of higher education" of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

191118

ANDIJON QISHLOQ XO'JALIK
INST UTI
KUTUBXONASI

©Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

Ишмуҳаммедов А.Э., Қосимов М.С., Жумаев З.А., Жумаев Қ.Х. Лойиҳа таҳлили (Ўқув қўлланма). -Т., ТДИУ, 2004.- 160 бет.

Ушбу ўқув қўлланмада инвестиция лойиҳаларини молиявий-иқтисодий баҳолашнинг услубий асослари ва усуллари, лойиҳаларнинг моҳияти ва уларни тайёрлаш, лойиҳа таҳлили концепцияси ва лойиҳаларни таҳлил қилишнинг турли жиҳатлари ёритилган; лойиҳаларни техник, институционал, ижтимоий, экологик, молиявий ва иқтисодий таҳлил қилиш масалалари алоҳида-алоҳида мавзуларда берилган; шунингдек, лойиҳаларнинг таваккал хавфини баҳолаш мавзуси ўрин олган.

Қўлланма иқтисодиёт йўналишида таълим олинаётган талабаларга мўлжалланган. Ундан лойиҳаларни тузиш ва таҳлил қилиш билан шуғулланувчилар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Масъул муҳаррир: и.ф.д., проф.,
Холмўминов Ш.Р.

Тақризчилар: акад. Ғуломов С.С.
и.ф.н., доц. Муртазоев Б.Ч.
и.ф.н., доц. Хайдаров М.Т.

A.E.Ishmukhamedov, M.S.Kosimov, Z.A.Jumaev, K.H.Jumaev. Project analysis (Manual). –T.:TSEU, 2004, – 160 pages.

The manual is about basis and ways of financial-economical evaluation of investment project. It also covers essence of projects, their preparation, conception of project analysis and some of explanation of project analysis.

Technical, institutional, social, ecologic, financial and economical analyzing problems are explained separately in different topics. It is also given the evaluation of risks.

The manual is designed for the students studying in economic areas and also for those who are interested in project and project analysis.

Responsible editor: doctor of economic science, prof. Holmuminov Sh. R.

References: academician Gulomov S.S.; candidate of economic science Murtazoev B.Ch.; candidate of economic science Haydarov M.T.

КИРИШ

Республикамиз иқтисодиётини таркибий қайта қуриш, иқтисодий ўсишнинг барқарор, юқори суръатларини таъминлаш вазифалари иқтисодиётимизга жалб этилаётган инвестициялар ҳажмини тўхтовсиз ўстиришни, ҳар бир сўмлик инвестиция энг зарур, энг кўп самара берадиган объектларга сарфланишини талаб этади.

Ички инвестиция манбаларининг чекланганлиги хорижий инвестицияларни жалб қилиш борасида ҳам катта куч-ғайратни талаб этмоқда. Афсуски қулай инвестиция муҳити яратилиши, давлат томонидан инвестиция фаолияти қонун йўли билан қўллаб-қувватланишига қарамасдан, инвестиция жараёнларида бир қатор муаммолар сақланиб қолмоқда. Бундай ҳолатнинг сабаблари қаторида ваколатли идораларда техник-иқтисодий асосланган лойиҳаларни экспертизадан ўтказиш муддатлари чўзиб юборилаётганлиги ҳамда инвестиция лойиҳалари бўйича ишловчи тизимни малакали кадрлар билан таъминлашда сусткашликка йўл қўйилаётганлигини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Етарли даражада ва чуқур илмий таҳлил қилинмай амалга оширилган кўпгина инвестиция лойиҳалари оқибат-натижасида кўзда тутилган самарага эришиш имконини беради.

Лойиҳа таҳлилини чуқур биладиган, унинг барча жиҳатларини тушунадиган, зарур бўлса, малакали мутахассисларни жамлаб, лойиҳа таҳлили бўйича фаолиятни уюштира оладиган мутахассисларга эҳтиёж тобора ортиб бормоқда.

Кўриниб турибдики, мақсадга «Лойиҳа таҳлили» фанини пухта ўрганиш, бу жараёнда тавсия қилинаётган адабиётлар устида тинимсиз ишлаш орқалигина эришиш мумкин. Шу ҳаётий зарурат маҳсули бўлган ушбу қўлланмада лойиҳа таҳлилининг энг муҳим жиҳатлари баён қилинган, иқтисодиёт йўналишида таълим олаётган талабалар ва лойиҳа таҳлили билан қизиқувчилар учун мўлжалланган.

I боб

ЛОЙИҲА ТАҲЛИЛИ БИЛАН БОҒЛИҚ ИҚТИСОДИЙ КОНЦЕПЦИЯЛАР

1.1. Инвестицияларнинг моҳияти, асосий турлари ва тузилиши

Ҳар қандай корхона ўз фаолиятини бошлаши, кенгайтириши ва янгилаши учун инвестицияларга зарурат сезади. Инвестициялар корхоналарни ривожлантириш, мамлакатда иқтисодий ўсишни таъминлашнинг бош омилларидан биридир. Инвестициялар деганда янги ишлаб чиқаришларни ташкил этиш, ишлаётган қувватларни сақлаб туриш ва ривожлантириш, ишлаб чиқаришни техник тайёрлаш, фойда олиш ҳамда (атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ижтимоий каби) бошқа якуний натижаларга эришиш мақсадида турли дастурлар ёки алоҳида тадбирга (лойиҳа)ларга сарфланадиган маблағ тушунилади. Инвестициялар ўз ичига фойда (даромад) олиш ва ижтимоий самарага эришиш мақсадида тадбиркорлик ва бошқа фаолият турларига сарфланган пул маблағлари, шунингдек, мақсадли банк омонатлари, пайлар, акциялар, бошқа қимматбаҳо қоғозлар, технологиялар, машина ва ускуналар, лицензиялар (шу жумладан, товар белгилари), кредитлар, ҳар қандай бошқа мулк ва мулк ҳуқуқларини ҳамда интелектуал бойликларни олади.

Демак, инвестиция тушунчаси «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунида таъриф берилганидек, иқтисодий ёки бошқа фаолият объектига сарф қилинадиган моддий ва номоддий неъматлар ва уларни тасарруф қилиш ҳуқуқини ифодалайди. Молиявий моҳиятига кўра, инвестициялар даромад олиш мақсадида хўжалик фаолиятига сарфланадиган барча турдаги актив (восита)лардир.

Иқтисодий моҳиятига кўра, инвестициялар – асосий ва айланма капитални яратиш, кенгайтириш ёки реконструкция қилиш ва қайта қуроллантириш учун қилинадиган харажатлардир.

Тижорат амалиётида инвестицияларнинг қуйидаги уч шакли ўзаро фарқланади:

- физик активларга қилинган инвестициялар;
- пул активларига қилинган инвестициялар;
- номоддий активларга қилинган инвестициялар.

Физик активлар деганда асосий ишлаб чиқариш воситалари,яъни ишлаб чиқариш бинолари ва иншоотлари ҳамда хиз-

мат муддати бир йилдан ортиқ бўлган ҳар қандай машина ва ускуналар тушунилади.

Пул активлари деганда бошқа жисмоний ва юридик шахслардан пул маблағларини олиш ҳуқуқи, масалан, банкдаги депозитлар, акциялар, облигациялар ва бошқалар англашилади.

Номоддий активлар — ходимларни қайта тайёрлаш ёки малакасини ошириш дастурларини амалга ошириш, лицензиялар сотиб олиш, савдо белгиларини ишлаб чиқариш натижасида фирма эга бўладиган бойликлардир.

Қимматбаҳо қоғозларга қилинадиган инвестициялар портфель инвестициялари, физик активларига қилинадиган инвестициялар эса реал инвестициялар, деб аталади.

Инвестицияларнинг ҳар икки тури ҳам корхоналар барқарор ишлаши учун муҳим аҳамиятга эга. Портфелли инвестициялар муаммолари молиявий менежмент соҳасида чуқур ўрганилишини таъкидлаган ҳолда, бу ўқув қўлланмамизда кўпроқ реал активларга қилинадиган инвестицияларга тўхталамиз.

Реал активларга қилинаётган инвестияларни тайерлаш ва таҳлил қилиш асосан фирманинг мақсадларига, яъни инвестиция ёрдамида фирма нимага эришмоқчилигига боғлиқ. Шу нуқтаи назардан инвестицияларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

I. Иқтисодий самарадорликни ошириш учун қилинадиган инвестициялар. Бундай инвестициялардан асосий мақсад ускуналарини алмаштириш, ходимларнинг малакасини ошириш, ишлаб чиқариш қувватларини самарали ҳудудларга кўчириш асосида фирмаларнинг харажатларини камайтириш учун шароит яратишдан иборат.

II. Ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун қилинадиган инвестициялар. Бундай инвестициялашдан мақсад мавжуд қувватлар ҳисобига олдиндан шаклланган бозорлар учун товарлар ишлаб чиқариш имкониятларини кенгайтиришдан иборат.

III. Янги ишлаб чиқаришларни вужудга келтириш учун қилинадиган инвестициялар. Бундай инвестициялар илгари ишлаб чиқарилмаган товарлар ва кўрсатилмаган хизматлар турларини вужудга келтириш ёки илгари ишлаб чиқарилган товарлар билан янги бозорларга чиқиш имконини беради.

IV. Давлат бошқарув идоралари талабларини бажариш учун қилинадиган инвестициялар. Масалан, экология ва маҳсулот стандартлари талабларини бажариш учун сарфланадиган инвестициялар. Инвестицияларни бундай таснифлашда тавакалчилик даражаси ҳар хил бўлиши асос қилиб олинган.

Юқорида келтирилганлардан биринчи ва тўртинчи тур

инвестицияларида таваккал хавфи даражаси паст, қолган иккитасида эса юқори ҳисобланади. Бозорда аввал маълум бўлмаган маҳсулотни ишлаб чиқариш ва янги бозорларни эгаллаш учун инвестиция сарфи катта таваккалчиликни талаб қилади. Шу сабабли ҳам учинчи гуруҳ инвестициялари таваккал хавфи энг юқори бўлган инвестициялардир.

Ишлаб чиқаришни кенгайтиришга қилинган инвестицияларда таваккал хавфи янги ишлаб чиқаришга қилинган инвестицияларга қараганда пастроқ. Айни пайтда самарадорликни оширишга қилинадиган инвестициялар бозор аллақачон қабул қилган товарларнинг сифатини ошириш, таннархини камайтиришни кўзда тутгани учун ҳам, уларда таваккал хавфи даражаси иккинчи ва учинчи гуруҳлар инвестицияларинкидан анча паст бўлади. Худди шу каби давлат бошқарув идоралари талабларини бажаришга сарфланган инвестицияларнинг таваккал хавфи даражаси анча кичик ҳисобланади.

Инвестициялар, шунингдек, манбаларига кўра, ички ва ташқи инвестицияларга бўлинади. Ички инвестициялар манбалари давлат бюджети, корхоналар ва аҳоли маблағлари, банк кредитлари ҳамда нобюджет жамғармалари маблағлари, ташқи инвестициялар манбалари бўлиб, хорижий давлатлар ва фирмаларнинг, шунингдек, халқаро м:лия ташкилотларининг маблағлари ҳисобланади. Инвестицияларни манбаларига кўра бундай гуруҳлаш уларнинг манбалари бўйича тузилишини ҳам белгилаш имконини беради. Иқтисодий таҳлил мақсадларида ва амалиётда инвестицияларнинг манбаларига кўра тузилиши билан бирга уларнинг тармоқ тузилиши, ҳудудий тузилиши, мулкчилик шаклларига кўра тузилиши, такрор ишлаб чиқариш тузилиши ва технологик тузилиши фарқланади.

Инвестицияларнинг тармоқ (ҳудудий) тузилиши алоҳида тармоқ (ҳудуд)нинг маълум даврда қилинган инвестиция сарфларидаги улушини кўрсатса, мулкчилик шаклларига кўра тузилиши жами инвестициялар манбаи ва сарфидаги давлат ва нодавлат мулки объектларининг ҳиссасини кўрсатади. Такрор ишлаб чиқариш тузилиши янги қурилиш, ишлаб чиқаришни кенгайтириш, реконструкция қилиш ва қайта қуроллантириш мақсадларида сарфланган инвестицияларнинг жами инвестициялардаги улуши кўринишида аниқланади.

Инвестицияларнинг технологик тузилиши қурилиш-монтаж ишлари, ускуна ва инвентарлар ҳамда бошқа харажатлар (лойиҳа-қидирув ишлари, бошқарув харажатлари ва ҳ.к.)га қилинган харажатларнинг жами инвестиция харажатларидаги улушини кўрсатади.

Инвестициялар тузилишини ташкил этиш, уларнинг самарадорлигини ошириш кўп жиҳатдан мамлакатда амалга оширилаётган инвестиция сиёсатига боғлиқ.

1.2. Макроиқтисодий назарияда инвестицияларнинг талқини

Макроиқтисодий назарияда инвестициялар - I, уй хўжаликларининг истеъмол харажатлари - C , ҳукумат харажатлари - G ҳамда соф экспорт харажатлари - Xn билан бирга жами харажатларни(жами талаб) ташкил этади ёки унинг бир қисми деб қаралади. Яъни:

$$ЯММ = C + I + G + Xn$$

Инвестиция маблағларининг асосий манбаи бўлиб ёпиқ иқтисодиёт шароитида мамлакатдаги уй хўжаликлари жамғармалари – Sp ҳамда ҳукумат жамғармалари -Sg ҳисобланади.

$$S = Sp + Sg$$

Очиқ иқтисодиёт шароитида бунга хорижга чиқариладиган мамлакат ички жамғармалари билан хориждан инвестициялар ва кредитлар кўринишида кириб келадиган жамғармалар ўртасидаги фарқ -Sxn ҳам қўшилади:

$$S = Sp + Sg + Sxn$$

Инвестициялар ҳажмидаги у ёки бу манба улуши мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражасига, мамлакатдаги даромадлар даражасига, ижтимоий тузилмага, амалга оширилаётган иқтисодий вазифалар, иқтисодий сиёсат стратегиясига боғлиқ.

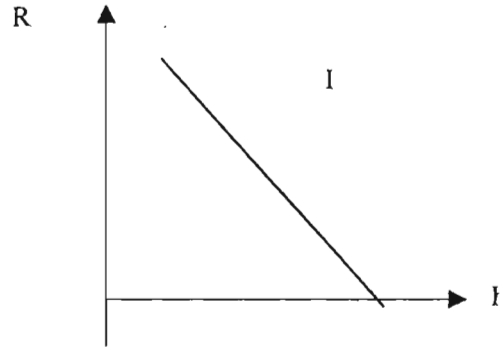
Маълумки, миллий иқтисодиётда яратилган ялпи даромаднинг бир қисми турли шаклларда истеъмол қилинади, бир қисми эса юқорида кўрсатилган шаклларда жамғарилади. Миллий иқтисодиётга қилинган жами инвестиция харажатлари билан ялпи жамғармалар ўртасида тенгликка эришиш, яъни I=S айниятнинг таъминланиши макроиқтисодий мувозанатга эришишнинг муҳим шартларидан биридир.

Бу айниятга ўз-ўзидан эришилмайди, чунки уй хўжаликлари нафақат сармоя сифатида фойдаланиш мақсадида, балки кутилмаган харажатлар , қимматроқ буюмлар харид қилиш учун ҳам маблағ жамғарадилар. Яъни жамғармаларнинг бир қисми

инвестицияларга келиб қўшилмайди. Бундай вазиятда ҳукумат инвестиция харажатларининг бир қисмини ўз зиммасига олиши ёки хорижий инвестицияларни жалб қилиш орқали юқоридаги айниятни таъминлаши, бу учун эса мамлакатда қулай инвестиция муҳитини яратиши лозим. Самарали бюджет-солиқ, пул-кредит, валюта ва ташқи савдо сиёсати, инвесторларга яратилган кафолатлар ва имтиёзлар ҳамда макроиқтисодий барқарорлик бу муҳитни белгиловчи шартлардир. Айниқса инфляция суръатларининг юқори бўлиши жамиятда инфляцион психоз ҳолатини юзага келтириб, истеъмолга чекланган мойилликнинг ортишига, жамғармалар ва охир-оқибат инвестициялар ҳажмининг пасайишига олиб келади.

Инвестициялар ҳажмини белгиловчи асосий омиллар фоиз ставкаси ва кутилаётган ўртача фойда меъёри ҳисобланади.

Иқтисодиётга қилинадиган инвестициялар ҳажми фоиз ставкасига тескари пропорционал катталик ҳисобланади.

Инвестицияга талаб графиги

Инвестицияга талаб функцияси қуйидаги кўринишга эга:

$$I_{талаб}=E-dR+nY$$

Бу ерда: $I_{талаб}$- иқтисодиётда инвестицияларга талаб ҳажми;

E – фоиз ставкаси нолга тенг бўлгандаги инвестицияларга максимал талаб ҳажми;

d – фоиз ставкаси ўзгаришига инвестициялар ҳажми ўзгариши боғлиқлигини кўрсатувчи эмпирик коэффициент;

R – банк фоиз ставкаси;

n – инвестициялашга чекланган мойиллик;

Y – жами даромад (ялпи миллий маҳсулот);

Инвестициялашга чекланган мойиллик инвестиция харажатларидаги ўзгариш миқдорининг (ΔI) жами даромадлар ўзгаришидаги(ΔY) улушини кўрсатади.

$$n=\Delta I / \Delta Y$$

Келтирилган формула ва графикдан кўриниб турибдики, фоиз ставкаси нолга тенг бўлганда ҳам инвестициялар ҳажми маълум миқдор билан чегараланар экан. Чунки мамлакатдаги даромад даражаси чекланганлиги, бошқа ресурсларнинг миқдори ва сифати, мамлакатдаги қурилиш индустрияси, ишлаб чиқариш инфратузилмасининг ривожланиш даражалари чексиз ҳажмдаги инвестицияларни ўзлаштириш имкониятини бермайди.

Капитал эгалари фоиз ставкасидан юқори ёки ҳеч бўлмаганда унга тенг бўлган соф фойда меъёрини таъминлаган лойиҳаларгагина сармоя қўядилар. Бундан хулоса шуки, ҳукумат фоиз ставкаларини туширишга эришса ёки кутилаётган соф фойда меъёрининг ошиши учун шарт-шароит яратса, иқисодиётга қилинган инвестициялар миқдори орта боради.

1.3. Инвестициялар таҳлилида асосланиладиган асосий иқтисодий концепциялар

Инвестицияларни таҳлил қилиш, уларнинг самарадорлиги даражасини аниқлаш бир қанча иқтисодий концепцияларга таяниб амалга оширилади.

1.Инвестицияларнинг фирма бойлигини оширишдаги роли.

Ҳар қандай фирма инвестиция қилар экан, аввало, ўз бойликларини оширишни мақсад қилиб қўяди. Бу мақсад фирманинг фойдани кўпайтириш каби кўпинча асосий деб қараладиган бошқа бир мақсадидан анча кенгроқдир. Чунки фирманинг асосий мақсади фойдани кўпайтиришдан иборат дейилганда фойда ва рентабеллилик даражасини дарҳол кўпайтиришни эмас, балки бозордаги ўз секторини кенгайтириш ёки номоддий активларини оширишга қаратилган тижорат стратегияларини тушуниш қийин бўлар эди. Демак, фирма бойлигини ошириш инвестициялашга ундовчи анчагина универсал бўлган сабабдир.

Фирма бойлиги ўз ичига фирма ўз капиталининг бозор қийматини (ЎКБҚ) ҳамда фирма мажбуриятларининг бозор (МБҚ) қийматини олади. Яъни:

$$\text{Фирма бойлиги} = \text{ЎКБҚ} + \text{МБҚ}$$

Фирма бойлиги – фирма эгалари (хоҳ улар ягона хўжайин, хоҳ минглаб акциядорлардан бири бўлсинлар) ихтиёрида бўлган (ёки улар хоҳласалар ва ўз мулкларини сотсалар, пул кўринишида олишлари мумкин бўлган) реал бойликдир. Шу нарса равшанки, фирманинг реал бойлиги унинг капитали (юқори ликвидли активлар кўринишида турган капитални истисно қилган ҳолда) қанчалик кўплиги билан эмас, балки бу капитал товарлар ва хизматлар бозорида фирмага қандай ҳолатни таъминлаб бериши билан белгиланади. Шу сабабга кўра, инвестициялар фирмаларнинг рақобатбардошлигини яхшиласа ва улар капиталининг даромадлилигини оширса, уларнинг бойлиги кўпаяди ҳамда эгалари янада бойийдилар. Акс ҳолда инвестициялар фирма баланси пассивларини кўпайтиргани ҳолда унинг рақобатбардошлигини оширмаса, фирманинг рентабеллилиги пасайиб кетиши, бунинг оқибатида эса унинг бойлиги камайиши мумкин.

Айтилганлардан хулоса шуки, инвестициялар, шу жумладан, реал активларга қилинадиган инвестицияларнинг мақсадга мувофиқлигини баҳолашнинг асосий мезони бўлиб, уларнинг фирма бойлигига қандай таъсир этиши ҳисобланади.

2. Пул тушумлари ҳақида тушунча.

Пул тушумлари (пул объект оқимларининг, cash flow) иқтисодий адабиётларимизда яқиндан буён қўлланилаётган атама бўлиб, фирма тижорат фаолияти натижасида олинган соф тушумларни, яъни пул киримлари ва чиқимларини кўрсатади.

Пул тушумлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Асосий фаолият бўйича:

• нақд пул эвазига сотишдан олинган пул тушуми;

• пул ўтказиш йўли билан сотишдан олинган пул тушумлари.

2. Инвестициялар бўйича:

• қимматли қоғозларга қилинган инвестициялардан даромадлар;

• шуъба корхоналар ва хориждан тушумлар;

• активларни сотишдан келадиган тушумлар.

3. Молиявий операциялар бўйича:

• қимматли қоғозларни сотишдан олинган тушумлар;

• қарзлар.

Фирманинг пул чиқимлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Асосий фаолият бўйича:

• хом ашё ва материаллар учун тўловлар;

• иш ҳақи тўловлари:

• солиқ тўловлари;

• суғурта тўловлари.

2. Инвестициялар бўйича:

• асосий капитални сотиб олишга;

• асосий капитални монтаж қилишга.

3. Молиявий операциялар бўйича:

• фоизлар ва дивидендлар тўлашга;

• ссудалар ва облигациялар бўйича мажбуриятларни сўндиришга.

Пул тушумлари ва чиқимлари ўртасидаги фарқ, яъни соф пул тушумлари фирма бойлиги ошишини таъминловчи соф пул қолдиғидир. Аммо фирма фаолиятининг якуний натижасини баҳолашда бухгалтер ёндашуви билан молиячи ёки иқтисодчи ёндашуви ўртасида фарқ бор.

Бухгалтер ёндашувига кўра, фирма фаолиятининг якуний натижасини солиқлар тўлагандан кейин фирма ихтиёрида қолган соф даромад ташкил этади. Молиячи ва иқтисодчи ёндашувига кўра, якуний натижага нафақат фирма ихтиёрида қолган соф даромад, балки фойдаланилиши меъёрий ҳужжатлар билан чеклаб қўйилган, аммо пировардида фирманинг умумий бойлигига қўшилиб, уни кўпайтирадиган пул маблағлари ҳам киради. Бундай маблағларга амортизация ажратмалари ҳамда ҳисобланган, аммо тўланмаган солиқлар киради.

Амортизация ўзининг иқтисодий моҳиятига кўра, асосий капиталнинг маънавий ва жисмоний эскиришини қоплаш учун маблағ жамғаришни таъминлайдиган мақсадли ажратмадир. Бу ажратмалар миқдори уч омилга боғлиқ:

• асосий капитал таркибига кирган ускунанинг баланс қийматига;

• ускунанинг хизмат муддатига;

• ускуна учун белгиланган амортизацияни ҳисоблаш услубига.

Амортизация ажратмалари мақсадли пул жамғармасини ташкил этиш манбаи бўлгани ҳолда, шунингдек, фирма фойдасидан бошқа харажатлар сингари айириб ташланса-да, фирма мулки бўлиб қолаверади. Фирма асосий капитални янгилашга киришганда амортизация жамғармасидан соф фойда каби фойдаланилади. Шу нуқтаи назардан амортизация жамғармасини шакллантириш фирманинг инвестиция зарарини жамғаришни англатади.

Шу сабабга кўра, ҳисобланган амортизацияни фирма тижорат фаолиятининг якуний натижасига, яъни (соф) пул тушумларига қўшиш мантиқан тўғри бўлади.

Бухгалтерия ҳисобининг Америка стандартлари GAAP (Generally Accepted Accounting Principles) атамаларидан фой-

далансак, пул тушумларини аниқлаш тенгламаси қуйидагича ёзилади:

$$ПТ= МРТ- (ЖХ-А) - ФТ-Стўл.$$

Бу ерда: ПТ — пул тушумлари;
МРТ - маҳсулот реализацисидан тушум;
ЖХ - жами харажатлар;
А - амортизация;
ФТ - фоиз тўловлари;
С тўл.- тўланган солиқлар.

Иқтисодий назария нуқтаи назаридан қараганда ҳар қачон фирманинг бойлиги келажакда бўладиган барча пул тушумларининг ҳозирги қийматига тенг. Инвестициялар мақсадга мувофиқлигини аниқлаш учун барча пул тушумлари ва чиқимлари тўғри баҳоланиб, улар фирма бойлигини қанчага кўпайтириши аниқлаб олинади. Олинган натижа эса якуний қарор қабул қилиш учун асос бўлади.

1.4. Инвестиция сиёсатининг моҳияти ва йўналишлари

Ўзбекистонда амалга оширилаётган инвестиция сиёсати мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ ёқилғи, энергетика ва дон мустақиллигини таъминлаш, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, экспорт салоҳиятини ошириш ва импорт ўрнини босувчи маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш учун устувор соҳаларни қўллаб-қувватлаш, чет эл инвестицияларини жалб қилиш учун очиқ эшиклар сиёсатини олиб бориш кабиларга қаратилди. Инвестиция сиёсатини олиб боришда қуйидаги тамойилларга асосланилди:

- белгиланган давлат устуворликлари асосида энг муҳим тармоқлар ва фаолият соҳаларини танлаб қўллаб-қувватлаш;
- ижтимоий аҳамиятли тармоқларни (соғлиқни сақлаш таълим, маданият ва ҳ.к.), аҳоли турмуш даражасини яхшилиш, умрини узайтириш, ижтимоий жиҳатдан кескин табақаланишнинг олдини олиш, истеъмол талабининг фаоллашувини таъминлаш мақсадида етарли даражада қўллаб-қувватлаш;
- чет эл инвестицияларини ўзаро манфаатдорлик асосида устувор соҳаларга жалб қилиш;
- потенциал инвестиция ресурсларини савдо соҳаси ва пул бозоридан саноат соҳасига қайта тақсимлаш;
- илмий тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишларини қўллаб-қувватлаш, хориждан янги техникалар учун лицензиялар

сотиб олиш, катта лабораторияларни сақлаб туришга қуввати етадиган йирик корпорациялар тузиш орқали ишлаб чиқариш капиталини жамлаш ҳисобига интелектуал капитал ва илмий-техник потенциални ошириш;

• қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва минерал хом ашё ресурсларини чуқур қайта ишлаш ва уларни ташқи бозорда рақобатбардош бўладиган даражага олиб чиқишга йўналтирилган инвестиция лойиҳаларини қўллаб-қувватлаш;

• аҳолининг озиқ-овқат ва истеъмол товарларига бўлган эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган ишлаб чиқариш қувватларини жадал ривожлантиришни инвестициялар билан таъминлаш;

• инвестиция жараёнлари иштирокчиларининг ўзаро алоқаларини тартибга солиб турувчи қонунчилик базасини такомиллаштириш.

Инвестиция манбаларини шакллантириш борасида давлат кўрадиган чора-тадбирлар инвестицияларнинг ички манбаларига тегишли бўлиб, асосан солиқ-бюджет сиёсати ва пул-кредит сиёсати воситалари ёрдамида, аҳоли, корхона, банк ва давлат бюджети маблағларини шакллантириш, қайта тақсимлаш ва улар ўртасида маълум пропорцияларни юзага келтиришга қаратилган. Масалан, солиқ ставкаларининг пасайтирилиши аҳоли ва корхоналар даромадларининг ошишига, инвестициялар манбаи бўлган аҳоли жамғармалари ва корхоналарнинг соф фойдаси миқдорларининг кўпайишига олиб келади. Айни пайтда инвестицияларнинг манбаларига кўра тузилишида бу икки гуруҳнинг улуши ошади. Жами инвестициялар ҳажмида банк кредитлари, корхона ва аҳоли маблағлари ҳиссасининг юқори бўлиши бозор иқтисодиёти шароитида ижобий ҳодиса ҳисобланади.

Бир қатор давлатларда қўлланиладиган жадаллаштирилган амортизация усули ҳам корхоналарда инвестиция маблағларининг тезроқ жамланишига олиб келади ва инвестиция жараёнларини тезлаштиради. Инвестиция сиёсатининг энг муҳим бўғини инвестиция маблағларини энг устувор ва аҳамиятли тармоқлар ва ҳудудларга жалб қилиш борасидаги чора-тадбирларни ўз ичига олади. Бу мақсадда, умуман, мамлакат иқтисодиётида, хусусан эса, устувор деб белгиланган тармоқлар ва ҳудудларда қулай инвестиция муҳитини яратиш зарур. Инвестиция муҳити бир қатор шарт-шароитларга қараб баҳоланади. Бу шарт-шароитларга сиёсий барқарорлик, инфляция ва ишсизлик даражалари, бюджетнинг тўлдирилиш даражаси, давлатнинг иқтисодиётдаги иштироки ва хусусий секторнинг ри-

вожланиш даражаси, иқтисодиётнинг, хусусан, ташқи савдо, валюта бозорларининг эркинлиги, бозор инфратузилмасининг ривожланиш даражаси, табиий ва меҳнат ресурсларининг мавжудлиги ва улардан фойдалана олиш имкониятлари, ишчи кучининг малакаси, солиқ тизимининг хусусиятлари, банк фоиз ставкалари, бозор сиғими ва бошқалар киради.

Инвестиция муҳитини белгиловчи энг муҳим омиллардан бири мамлакатда инвесторлар учун яратилган имтиёзлар ва кафолатлардир. Инвесторлар учун солиқ имтиёзларини бериш амалиётда кенг қўлланиладиган тадбирдир. Масалан, республикамизда корхоналар фойдасининг ишлаб чиқаришни кенгайтиришга, реконструкция қилиш ва қайта қуроллантиришга сарфланган қисми солиққа тортилмайди. Шунингдек, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш, халқ истеъмоли товарлари, болалар ассортиментидаги ҳамда экспортга мўлжалланган товарлар ишлаб чиқариш каби бир қатор соҳаларда янги очилган корхоналар солиқлардан вақтинча озод этилиши, умумий солиқ ставкаларига нисбатан пастроқ солиқ ставкалари қўлланилиши каби имтиёзларга эга бўладилар.

Ички инвестиция манбалари чекланган бир шароитда, айниқса, ўтиш даврини бошидан кечираётган давлатлар учун чет эл инвестицияларини жалб қилиш алоҳида аҳамиятга эга. Республикамизда мустақиллик йилларида 13 млрд. АҚШ долларидан кўпроқ миқдордаги чет эл инвестициялари ўзлаштирилди. Хорижий инвесторлар учун, улар оладиган якуний молиявий натижаларга бевосита ва билвосита таъсир этадиган бир қатор имтиёзлар ва кафолатлар тизими яратилган(1-илова). Мамлакатимизда мустақиллик йилларида чет эл инвестициялари иштирокида бунёд этилган энг йирик саноат объектлари республикамизнинг экспорт салоҳиятини оширди, экспорт ва импортнинг товар тузилишида ижобий силжишларга эришиш, мамлакатнинг тўлиқ ёқилғи-энергетика мустақиллигини таъминлаш имконини берди.

1.5. Хорижий инвестицияларни жалб қилиш шакллари ва йўналишлари

Чет эл инвестицияларини дунёнинг ҳамма мамлакатлари жалб этади. Бундан ривожланган мамлакатлар ҳам холи эмас. Ҳар йили дунё хўжалигига 2,0 – 2,5 трлн. АҚШ доллари миқдорида инвестиция сарфланади. Асосий инвесторлар ўта ривожланган еттита давлат ёки Рамбуйс клубига аъзо бўлган давлатлар ҳисобланади. Булар АҚШ, Франция, Германия, Англия, Италия, Япония ва Канададир.

Рамбуйс клубининг асосий мақсади мураккаб иқтисодий масалаларни ечишда аъзо давлатларнинг умумий стратегиясини аниқлаб олишдан иборат. Унда жаҳон иқтисодиётининг истиқболлари, молиявий, савдо ва инвестиция муаммолари чуқур ўрганилади. АҚШ – бир томондан, энг нуфузли инвестор, иккинчи томондан эса инвестиция талаб қилувчи мамлакатдир. Масалан, АҚШ чет давлатларга 600 млрд. доллар миқдорида инвестиция чиқарса, 500 млрд.доллар четдан инвестиция киритади. Японияда 18 млрд. доллар инвестиция чиқарилса, четдан бор-йўғи 1 млрд. доллар инвестиция киритилади. 1994 йил маълумотларига кўра, ривожланаётган давлатларга 150 млрд.доллар инвестиция чиқарилган. Шундан Шарқий Осиёга – 40, Лотин Америкасига – 37, Европа ва Марказий Осиёга – 18, Жанубий Осиёга – 3,5, Яқин Шарқ ва Африкага – 1,0%и тўғри келади.

Бу маблағларнинг асосий қисми иқтисодиётни ислоҳ қилиш, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш лойиҳаларига сарф этилади.

Инвестиция жараёнида бир томондан инвестор (кредит берувчи), иккинчи томондан қарз олувчи (дебитор) туради. Ҳар иккала томон ҳам ўз манфаатларини ўйлаб иш кўради. Масалан, инвестор бор маблағини катта фойда келтирадиган лойиҳага сарфлашни хоҳлайди ва шу сабабли ҳам қарз олувчига шубҳа билан қарайди. Чунки қарз олувчи инвесторнинг маблағидан нотўғри фойдаланиб, уни беҳудага сарф қилиб юбориши мумкин. Қарз олувчи лойиҳа жуда самарали эканлиги ва икки томон учун ҳам катта фойдани келтиришга тўлиқ ишониши керак. Ҳар қандай ҳолда ҳам у маркетинг қонуниятлари асосида, яъни маҳсулотни реализация қилиш бозорини, унинг ҳажмини, сотиб олувчининг талаби ва хоҳиши, таваккалчилик даражасини, рақобатчиларнинг келгусидаги ҳаракатларини чуқур билиш асосида иш юритиши керак. Икки томон бир қарорга келганидан кейингина лойиҳа амалга ошиши мумкин. Инвестиция бозорида маблағ етарли бўлмагани ёки етишмаганлиги учун асосан кредитор ҳар доим имтиёзли ҳолатда бўлади.

Ички ва ташқи инвестицияга бўлган талаб дунёда жуда юқори бўлганлиги учун инвестициялаштиришни амалга ошириш шакллари ва воситаларга ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ёндашиш зарур. Бунда даставвал ички имкониятларни ҳисобга олиб, ички ва ташқи инвестицияларнинг оптимал вариантини вужудга келтириш керак. Инвестиция натижасида вужудга келган маҳсулот ёки хизматларни жаҳон бозорида сотиш жуда катта муаммодир. Бу ерда рақобатга бардош бериш жуда мушкул; давлат томонидан ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни ҳимоя қилиш мақсадида, чет эл маҳсулотларини мамлакатга киритишни камайтирадиган қонунлар қабул қилиниши керак.

Ташқи бозорга чиқишни амалга ошириш узоқ муддат талаб этадиган жараёндир. Бунинг учун тинимсиз равишда маҳсулот сифатини яхшилаш, маркетинг хизматини юқори поғонага олиб чиқиш

INSTITUTI

ҳисобига маҳсулот чиқарувчининг имиджини оширишга эришиш зарур. Чет эл инвестицияларини ҳар хил усуллар билан иқтисодиётга киритиш мумкин. Бунга концессия усули мисол бўла олади.

Концессия — маълум бир вақтга чет эл хусусий мулк эгасига ёки бошқа юридик шахсга берилган ер участкасидан қазилма бойликларни қазиб олиш, ҳар хил иншоотлар қуриш ва табиий бойликларни ўзлаштириш билан боғлиқ бўлган шартномадир. Бу шартномада ижара ҳақи, концессиор (конценция олган шахс)нинг атроф-муҳитнинг ҳолатини яхшилаши, ишчилар ёллаши каби шартлар ва бошқалар белгиланиб олинади.

Инвестицияларни жалб қилишнинг иккинчи усули компенсация шартномалари асосида бўладиган инвестициялардир. Бунда чет эллик ҳамкор мамлакатга кредит беради ва шу кредит ҳисобига қуриладиган объектлар учун лицензия, ускуналар ва машиналар сотиб олади. Бунинг эвазига у кейинчалик етиштирилган маҳсулотнинг бир қисмига эгалик қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Бу маҳсулотнинг қиймати берилган инвестиция суммаси ва унинг фоизларини қоплаши керак. Бундай шартномалар саноат компенсацияси дейилади. Объект эгаси буюртмачи ҳисобланади. Ҳозирги вақтда бундай шартномалар МДҲ давлатларининг ҳаммасида мавжуд. Инвесторлар бундай шартномалар орқали жуда катта буюртмаларга, буюртмачи эса ўз капиталини ишга солмаган ҳолда, янги ишлаб чиқариш қувватларига ва қисман янги технологияларга эга бўлади.

Шу билан бир қаторда, жуда катта қийматларни ўзлаштириш ва вужудга келган объектларнинг тўлиқ эксплуатациясини амалга ошириш катта муддатни талаб этади. Шу сабабли бундай лойиҳаларни инвестициялаштиришда техник-иқтисодий кўрсаткичларни чуқур ўрганиш керак.

Инвестиция шароитини яхшилашнинг энг прогрессив йўли лицензиялар импортидир.

Бу билан патент орқали ҳимояланган илғор технологияга асосланган лицензиялар ёрдамида маҳсулот ишлаб чиқарилади ва жаҳон бозорига тайёр маҳсулот билан чиқиш амалга оширилади. Лицензия сотиб олувчига лицензияларни импорт қилиш шу ишларни ўзида амалга оширишга нисбатан арзонга тушади. Лицензияларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- оддий лицензиялар — бунда лицензия сотувчи ишлаб чиқаришни ўзи ташкил этади;

- фавқулодда лицензиялар — бунда лицензия сотувчи ўз ҳудудида монопол ҳуқуққа эга бўлади;

- тўлиқ лицензиялар — бунда лицензия сотиб олувчига мулк ҳуқуқи тўлиқ ўтади ва лицензия сотувчи ихтиро ёки кашфиётдан умуман воз кечади. Лицензия баҳоси шартнома орқали вужудга келтирилган фойда, маҳсулотнинг қиймати ёки миқдоридан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Қисқача хулосалар

Лойиҳа таҳлилида инвестициялар деганда лойиҳаларни амалга ошириш учун сарфланадиган пул маблағлари тушунилади.

Иқтисодий моҳиятига кўра, инвестициялар — асосий ва айланма капитални яратиш, кенгайтириш ёки реконструкция қилиш ва қайта қуроллантириш учун қилинадиган харажатлардир.

Тижорат амалиётида физик активлар, пул активлари ва номоддий активларга қилинган инвестициялар ўзаро фарқланади. Таваккалчилик даражаси турлича бўлишига кўра, самарадорликни ошириш, ишлаб чиқаришни кенгайтириш, ялпи ишлаб чиқариш ва давлат талабларини қондиришга қилинадиган инвестициялар турланади.

Инвестиция харажатлари ЯММ таркибида муҳим салмоққа эга бўлиб, унинг манбаи жамғармалар, шу жумладан, чет эл жамғармалари ҳамдир. Инвестицияларга талаб ҳажмини белгиловчи асосий омиллар фоиз ставкаси ва соф фойда меъёридир. Инвестициялар, шу жумладан, реал активларга қилинадиган инвестициялар мақсадга мувофиқлигини баҳолашнинг асосий мезони уларнинг фирма бойлигига қандай таъсир этиши ҳисобланади.

Инвестиция сиёсати деганда белгиланган мақсадларга эришиш учун инвестиция манбаларини шакллантириш, уларни устувор соҳаларга жалб қилиш, самарали ўзлаштириш учун кўриладиган чора-тадбирлар мажмуаси тушунилади. Ўзбекистонда амалга оширилаётган инвестиция сиёсати мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ ёқилғи-энергетика ва дон мустақиллигини таъминлаш, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, экспорт салоҳиятини ошириш ва импорт ўрнини босувчи маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш учун устувор соҳаларни қўллаб-қувватлаш, чет эл инвестицияларини жалб қилиш учун очиқ эшиклар сиёсатини олиб бориш кабиларга қаратилди.

Чет эл инвестициялари ривожланаётган давлатлар иқтисодиётини оёққа қўйишнинг муҳим омили бўлиб, асосий инвесторлар Рамбуйс клуби аъзолари бўлмиш етти давлатдир. Чет эл инвестицияларини жалб қилишнинг концессия, компенсация шартномалар каби услублари мавжуд. Чет эл инвестицияларини жалб қилиш зарурати мамлакатда инвестиция муҳитини яхшилашни талаб этади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инвестицияларнинг моҳияти нимада?
2. Инвестицияларни турлича таснифлаш мезонлари деганда нимани тушунасиз?
3. Инвестициялар тузилишини турли мезонларга кўра изоҳланг ва аҳамиятини тушунтиринг.
4. Фирма бойлиги нима ва унинг инвестициялар самарадорлигини баҳоловчи бошқа кўрсаткичлардан афзаллиги нимада?
5. Пул оқимларининг мазмунини ва таркибини тушунтириб беринг.
6. Фирма фаолиятининг якуний натижасига молиячи ва иқтисодчи ёндашувидаги фарқ нимадан иборат?
7. Жамғариш ва инвестиция тенглиги айнияти нимани англатади ва унга қандай эришилади?
8. Ўзбекистонда ўтказилаётган инвестиция сиёсатининг йўналишлари ва тамойиллари нималардан иборат?
9. Хорижий инвестицияларни жалб қилиш услублари ва йўналишларини изоҳлаб беринг.

Асосий адабиётлар

1. Золотогоров В.Г. Инвестиционное проектирование. Минск.-ИП «Экоперспектива» 1998.
2. Ишмухамедов А.Э., Ахмедов Д.К. Лойиҳа таҳлили. -Т., ТДИУ, 1998.
3. Игошин М.В. Инвестиции. -М.: Финансы, 1999.
4. Ионов В.И. Инвестиционное проектирование. -М.: ПРИОР, 1998.
5. Липцис И.В., Коссов В.В. Инвестиционный проект. -М.: БЕК 1996.

II боб

ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИҲАЛАРИНИ МОЛИЯВИЙ-ИҚТИСОДИЙ БАҲОЛАШНИНГ УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

2.1. Инвестиция лойиҳаларини танлашда молиявий-иқтисодий баҳолашнинг роли

Реал активларга маблағ сарф қилишнинг мақбул вариантларини танлаш ва асослаб бериш жараёнида инвестиция лойиҳаларини иқтисодий - молиявий баҳолашнинг аҳамияти жуда катта. Бошқа барча жиҳатлари ижобий бўлгани ҳолда ҳам қуйидаги шартларни таъминламаган лойиҳа амалга ошириш учун қабул қилинмайди:

- товарларнинг реализация қилинишидан келган даромадлар сарф этилган харажатларни қопламаса;
- лойиҳани маблағ билан таъминлайдиган инвестор ўртача фойда меъёридан кам бўлмаган рентабеликка эришмаса;
- инвестор учун маъқул келадиган давр ичида харажатлар қопланмаса.

Мана шу шартларнинг бажарилиши реал эканлигини аниқлаш инвестиция лойиҳаларини молиявий- иқтисодий баҳолашнинг энг муҳим вазифаси ҳисобланади. Бундай баҳолашни ўтказиш бир қанча сабабларга кўра, анча қийин. Бу сабаблар қуйидагилардир:

- биринчидан, инвестиция харажатлари бир марта қилиниши ёки узоқ муддат ичида бир неча марта такрорланиши мумкин;
- иккинчидан, инвестиция лойиҳаларини амалга оширишдан натижа олиш жараёни ҳам узоқ давом этиши мумкин;
- учинчидан, узоқ муддатли операцияларни амалга ошириш инвестиция лойиҳаларининг барча жиҳатларини баҳолашда ноаниқлик даражаси ошишига, турли хатоликларга йўл қўйилишига олиб келади.

Айнан ана шу омилларнинг мавжудлиги инвестиция лойиҳаларини баҳолашнинг махсус, хатолик даражаси минимал бўлган, етарлича асосланган қарорлар қабул қилиш имконини берадиган услубларини яратишни тақозо этди.

2.2. Дисконтлаш ҳақида тушунча

Инвестиция лойиҳаларини баҳолашнинг махсус услублари вужудга келишига сабаб, пул маблағлари қийматининг вақт да-

вомида ўзгариб туришидир. Яъни бугунги бир сўм қиймати бир йил кейин олинадиган бир сўм қиймати билан бир хил эмас.

Бир хил суммадаги пул турли вақтда ҳар хил қийматларга эга бўлишининг бир қанча сабаблар бор:

- биринчидан, бу ҳолат инфляция жараёнлари билан изоҳланади, яъни баҳолар даражасининг кўтарилиши оқибатида бугун бир сўмга олиш мумкин бўлган товарни бир йилдан сўнг бир ярим ёки икки сўмга сотиб олиш мумкин бўлади;
- иккинчидан, ҳар қандай тижорат операциясига (шу жумладан, банк депозитига) қўйилган бир сўм пул унинг ёрдамида олинган даромад ҳисобига бир йилдан кейин каттароқ миқдордаги пулга айланади. Бу ҳолат молиявий операцияларнинг аксиомаси ҳисобланади ва инвестиция лойиҳаларини иқтисодий асослаш ва таҳлил қилиш механизмини белгилаб беради.

Демак, ҳар бир молия мутахассиси ёки инвестицияларни таҳлил этаётган мутахассиснинг асосий шиори қуйидагича бўлмоғи керак:

Бугунги олинган бир сўм келгусида оладиган бир сўмдан қиймат жиҳатидан каттадир.

Буни жуда оддий мисолда кўришимиз мумкин. Агар 100 сўм пулни 10% ставка билан банкка қўйсангиз, келгуси йили омонатингиз (уни FV деб белгилаймиз):

$$FV_1=100+100 * 0,1=110$$ сўмга тенг бўлади.

Агар пулингизни яна бир йил олмайсиз, деб фараз қиладиган бўлсак, иккинчи йилнинг охирига бориб омонатингиз:

$$FV2=[100(1+10)]*(1+0,10)]=100(1+0,10)^2=100*1,21=121$$ сўм бўлади.

Жамғармалар кўпайишининг бу модели мураккаб фоизлар модели дейилади ва қуйидагича ёзилиши мумкин (1-формула):

$$FV = PV (I + k)^n$$

Бу ерда: FV (инг. future value) – бугун инвестиция қилинаётган сумманинг келгусидаги, яъни маълум давр ўтгандан сўнгги – инвестор эга бўлиши мумкин бўлган қиймати;

PV (инг.present value) – келажакда даромад олиш учун инвестиция қилинаётган сумманинг жорий (бугунги) қиймати;

k - инвестицияларнинг даромадлилик даражаси. Бизнинг мисолимизда у жамғарма омонатлари бўйича банк фоиз ставкасига, умумий ҳолларда эса бир неча муқобил лойиҳалар бўй-

ича энг юқори бўлган, кутилаётган соф фойда меъёрига тенг;

n - инвестициялар ҳаракатда бўлиб, даромад келтириб турадиган муддат; бизнинг мисолимизда омонатларни банкда сақлаш даври (йил, ой, кун). Агар омонатлар бўйича йилига бир марта даромад ҳисобланса, n йилларнинг тартиб рақамини, ҳар ойда ҳисобланса, бир ойлик даврлар тартиб рақамини кўрсатади.

Амалиётда юқорида келтирилган формула ёрдамида келгуси қийматларни ҳисоблашда махсус ҳисоблаш дастурларидан, шунингдек, k ва n нинг турли миқдорларида инвестициялар дастлабки миқдорининг ўсиб бориши коэффициентлари киритилган махсус жадваллардан фойдаланилади (2-илова).

Бугун инвестиция қилинаётган маблағларнинг келгусидаги қийматини ҳисоблаш жараёни дисконтлаш деб юритиладиган молиявий ҳисоб-китобларнинг бир кўринишидир. Дисконтлашнинг иккинчи тури келгуси қийматни ҳисоблашга тескари жараён бўлиб, келгусида олидадиган сумманинг жорий даврдаги қийматини ҳисоблаб топиш имконини беради.

Бунда келгусида маълум сумммага эга бўлиш учун бугун қанча миқдорда инвестиция қилиш кераклиги ҳисоблаб топилади. Албатта, келажакда олинадиган сумма бугун биз фойдали ишга сарфлаётган ва биз кутган миқдорда фойда келтирадиган инвестиция суммасидан кўп бўлиши керак эмас. Дисконтлашнинг бу тури жорий қийматни ҳисоблаш ёки келтирилган, дисконтланган қийматни аниқлаш дейилади. Бундай ҳисоб-китобни бажариш учун келгуси қийматни ҳисоблаш формуласига нисбатан тескари формуладан фойдаланилади (2-формула):

$$PV_n = FV_n / (1+k)^n = FV_n * 1 / (1+k)^n$$

Бу ерда: PV_n – n йилдан сўнг олинадиган сумманинг келтирилган, жорий қиймати(дисконтлаш коээфициенти k га тенг бўлганда n йилдан сўнг FV_n миқдордаги суммани олиш учун бугун қилиниши керак бўлган инвестиция суммаси);

FV_n – n йилдан сўнг олинадиган сумма.

Агар k биз маблағимизни ўзимиз учун қулай бўлган инвестиция лойиҳасига сарфлаганимизда ҳақиқатда олишимиз мумкин бўлган даромад даражасини акс эттирсагина, бу формула мазмунга эга бўлади.

Мисол: Айтайлик, инвестор трактор заводининг акцияларини сотиб олмоқчи бўлсин. Заводнинг ҳар бир акцияси 10 минг сўмдан таклиф қилинаётган ва 5 йилдан кейин акцияларнинг баҳоси 2 марта ошиши кутилаётган бўлса, шунингдек, маблағни банк депозитига қўйганда 10% даромад олиш имконияти мавжуд бўлса, акцияларни сотиб олиш мақсадга мувофиқми ёки йўқми?

Демак, акциялар баҳоси 5 йилдан сўнг икки мартага ошади ва 20 минг сўмни ташкил этади. Жорий қийматни ҳисоблаш формуласини қўллаб, қуйидагиларни топамиз:

$$PV_5 = 20000 * 1 / (1+0,10)^5 = 20000 * 0,6209 = 12418 \text{ сўм}$$

Демак, 5 йилдан сўнг ҳар бир акциянинг қиймати 20000 сўмни ташкил этса, унинг бугунги қиймати 12418 сўмга тенг бўлар экан. Яъни инвестор ҳар бир акцияни сотиб олиш учун 10000 сўмдан эмас, 12418 сўмдан сарфлаганда ҳам маблағ сарфлашнинг бу варианти банкка маблағ қўйишдан кўра самаралироқдир. Агар фоиз ставкаси 15% дан ортиқ бўлса, маблағни банк депозитига қўйиш самаралироқ бўлишини худди шу усулда ҳисоблаб топиш мумкин.

Диқконтлаш ставкасини танлашда амалдаги шаклланган ёки кутилаётган ўртача ссуда фоизи даражасига асосланиш лозим. Бозор иқтисодиёти шароитида у бозор конъюнктурасига, мамлакатнинг, тармоқнинг ва фирманинг, шунингдек, бошқа мамлакатларнинг иқтисодий ривожланиши истиқболларига боғлиқ.

2.3. Аннуитетнинг келгуси қиймати

Инвестиция лойиҳаларини молиявий-иқтисодий баҳолаш тамойилларини яхшироқ тушуниб олиш учун молиявий операцияларнинг яна бир, келажакда маълум суммани тўплаш учун ҳар йили пул маблағлари тўлаб борилишини кўзда тутувчи турини таҳлил қилиб кўришимиз зарур. Аннуитет (инг. Annuite — йиллик тўлов) деб номланадиган бу турдаги операцияларга амортизация фондини жамғариш, яъни аста-секин эскирган асосий фондлар ўрнига янгисини сотиб олишга етарли бўлган пул суммасини жамғариш мисол бўла олади. Асосий воситаларнинг қиймати жуда юқори бўлганлиги сабабли тўлиқ эскириб бўлганида уларни фақат жорий йилда олинган фойда ҳисобигагина янгилаб бўлмайди. Бундай ҳолатдан қутулишнинг бирдан-бир тўғри йўли амортизация фондларини шакллантириб боришдир. Бу механизм шунчалик муҳимки, бутун дунё мамлакатлари томонидан тан олинади ва амортизация суммаси солиққа тортилмайди.

Аммо амортизация ажратмалари улар учун белгиланган вазифани бажаришлари учун, менежерлар ҳозирда қилинаётган маълум миқдордаги ажратмалар ҳисобига келажакда қандай суммага эга бўлишларини билишлари керак. Бундай ҳисоб-китобларни 1-формула ёрдамида бажариш мумкин бўлса-да, электрон жадваллар ва махсус маълумотномалардан фойдаланиш анча қулайроқ усул ҳисобланади.

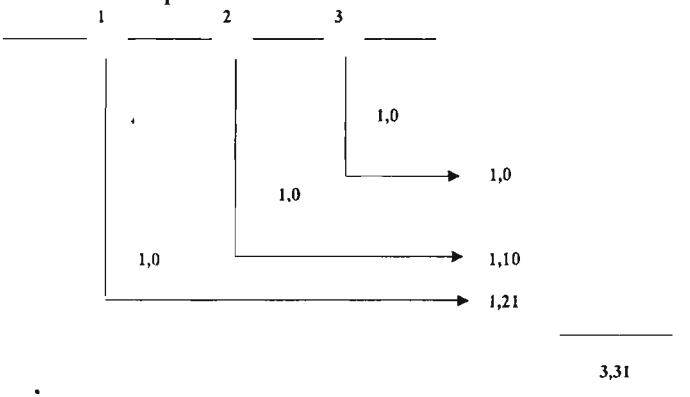
Мисол: Айтайлик, сиз ҳар йилнинг охирида 1 млн. сўмдан, 3 йил давомида 10% ставка билан банкдаги махсус ҳисобвараққа маблағ ўтказиб бордингиз. 3 йилдан сўнг сиз қандай суммага эга бўласиз? Биринчи йил ўтказилган миллион сўм банкда 2 йил туради, иккинчи миллон сўм эса 1 йил туради, учинчи миллион эса учинчи йил охирида ўтказилгани учун ҳам фоиз ишлаши нуқтаи назаридан банкда ҳеч қанча муддат турмайди. Келгуси қийматни ҳисоблаш формуласи ёрдамида ҳар бир ўтказма учинчи йил охирига қадар қандай миқдоргача ўсиб боришини ва уларни қўшиб, шу муддатда қанча миқдордаги маблағга эга бўлишимизни топамиз.

1-жадвал

Инвеститцияларнинг келгусидаги қиймати ҳисоб-китоби

Маблағ ўтказиладиган йил тартиб рақами	Фоиз даромади ҳисобланадиган вақт (йил)	Йиллик ўтказма (ажратма)нинг келгуси қиймати (млн.сўм)
1	2	$1,00 * (1+0,10)^2 = 1,21$
2	1	$1,00 * (1+0,10)^1 = 1,10$
3	0	$1,00 * (1+0,10)^0 = 1,00$
Жами	Келгуси қиймат	3,31

Бу жараённи графикда қуйидагича тасвирлаш мумкин:

Шундай қилиб, аннуитетнинг якуний суммаси қуйидагича топилди:

$FV_3=1.00*(1+0.10)^2+1.00*(1+0,10)^1+1.00*(1+0,10)^0=3,31$

Бу ҳисоблаш схемасини универсаль формула кўринишида тасвирлаймиз (3-формула):

$$FVA_n = \sum_{t=1}^{n} PMT_t*(1+k)^{n-t}$$

Бунда, FVA_n - аннуитетнинг келгуси қиймати (инглfuture value of annuite);

PMT_t - t-давр охирида тўланадиган (ажратиладиган, ўтказиладиган) сумма;

n-даромад олинадиган даврлар (ойлар, чораклар, йиллар) сони;

k- даромад даражаси.

Агар ҳамма даврлардаги тўловлар миқдори бир хил бўлса, бу тенгламани ҳеч бир қийинчиликсиз қуйидаги кўринишда ёзиш мумкин (4-формула):

$$FVA_n = \sum_{t=1}^{n} PMT_t*(1+k)^{t-1}$$

Формулада биринчи ва охирги йилги тўловлар ўринлари алмашиб қолганлиги туфайли биринчи (t=1) йилги тўлов ҳеч қандай даромад келтирмагандек (чунки, $(1+k)^{1-1}$ миқдор 0 га тенг бўлади) ва аксинча, охирги (t=n) йилги тўлов эса даромадга энг кўп ҳисса қўшгандек бўлиб кўринади. Аммо тўловларнинг мутлақ ҳажми бир хил бўлганлиги туфайли бу «математик адолатсизлик» олинадиган натижаларга таъсир кўрсатмайди. Аксинча бу ҳолат аннуитетни ҳисоблаш формуласини янада соддалаштириш имконини беради. Бундай соддалаштириш натижасида формула қуйидаги кўринишни олади (5-формула):

$$FVA_n = PMT_t * FVA1_{n,k}$$

$FVA1_{n,k}$ - фоиз даромади ставкаси k га тенг бўлган шароитда ва n давр мобайнида 1 сўмлик аннуитетнинг даромад олинадиган ҳар бир давр охиридаги келгуси қиймати. У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади (6- формула):

$$FVA1_{n,k} = [(1+k)^n - 1] / k$$

Тўловлар ҳамма даврлар учун бир хил бўлган бундай аннуитет унификация қилинган (стандарт) аннуитет деб аталади.

Аннуитет бўйича сумманинг ўсиб боришини ҳисоблашда махсус жадваллардан фойдаланиш мумкин (3-илова). Бунда, аввало, фоиз ставкаси k га тенг бўлган шароитда бир сўмнинг n- йилдаги келгуси қиймати жадвалдан топилади ва сўнгра топилган коэффициент пул оқимининг йиллик суммаси (РМТ)га кўпайтирилади.

2.4. Аннуитетнинг жорий қиймати

Инвестиция лойиҳаларини асослаб бериш ва таҳлил қилишнинг асосини бугун қилинадиган (жорий) харажатлар билан келгусида олинадиган пул тушумлари (пул оқимлари)ни таққослаш ташкил этади. Бу вазифани бажаришга аннуитетнинг жорий қийматини аниқлашни кўзда тутувчи ёндашув жуда ёрдам беради. Бу ёндашув асосида бугун қўйилган маблағлар келгусидаги тушумлар билан қанчалик қопланишини етарли даражада аниқ ҳисоблаб топиш мумкин.

Мисол: Айтайлик инвестиция лойиҳаси келгуси 3 йилнинг ҳар бир йили охирида 1 миллион сўмдан пул тушумига эга бўлишни кўзда тутсин. Фоиз ставкаси йилига 10% бўлган шароитда 2-формула ва 4-иловадан фойдаланиб, бу пул тушмларининг жорий қийматини аниқлаймиз. Олинган натижалар қуйидаги жадвалда келтирилган.

2-жадвал

Аннуитетнинг жорий қийматини аниқлаш

Йиллар	Пул тушумлари (млн.сўм)	Жорий қиймат
1	1	1,0 * [1 / (1+0,1)^{1}] =0,909
2	1	1,0 * [1 / (1+0,1) ^{2}]=0,826
3	1	1,0 * [1 / (1+0,1) ^{3}]=0,751
Жами	Жорий қиймат	2,486

Инвестиция натижасида бунёд бўлган объект неча йил амал қилишига қарамасдан бу ҳисоблаш усулининг мазмуни ўзгармайди. 2-формулага асосланган ҳолда бу ҳисоб-китоб қуйидагича ўтказилди:

$$PVA_3=1/(1+0.10)^{1}+1/(1+0.10)^{2}+1/(1+0.10)^{3}= 2,486$$

Бунга асосланган ҳолда аннуитетни келтирилган қийматини ҳисоблашнинг умумий тенгламасини ёзамиз (7-формула):

$$PVA_n = \sum_{t=1}^{n} PMT_t / (1+k)^t$$

Бу ерда: PMT_t - t давр охирида бўладиган келгусидаги тўлов;

k- инвестициялар бўйича зарур даромад меъёри;

n- ҳозирги инвестициялардан даромад келадиган даврлар сони.

Агар аннуитет бўйича ҳамма даврлардаги тўлов миқдори бир хил бўлса, 7-формулани қуйидаги кўринишда ёзиш мумкин (8-формула):

$$PVA_n = PMT_t * PVA1_{n,k}$$

Бу ерда: $PVA1_{n,k}$ - даромадлилик ставкаси k га тенг бўлган шароитда n даврнинг ҳар бири охиридаги аннуитетнинг жорий қиймати(9-формула).

$$PVA1_{n,k} = [1 - 1/(1+k)^n] / k$$

8- ва 9- формулалар ёрдамида зарур миқдорларни топиш учун махсус жадваллардан(5- илова) фойдаланиш мумкин. Бунда 1 сўмлик аннуитетнинг келгуси қийматини жорий қийматга келтириш коэффициенти топилади ва сўнг бу коэффициент аннуитетнинг ҳақиқий суммасига кўпайтирилади.

2.5. Рента қиймати

Инвестиция лойиҳаларини баҳолаш жараёнида, баъзида, энг кўп қанча миқдорда маблағ сарфлаш мумкин, деган саволга жавоб беришга тўғри келади. Бу саволга жавоб топиш учун муаммога рента типидага қўйилмалардан олиш мумкин бўлган муқобил даромад нуқтаи назаридан ёндашиш фойдали. Рента типидаги қўйилмаларга банклардаги муддатсиз депозитлар мисол бўла олади.

Бу турдаги инвестициялар аннуитетга қарама-қарши ўлароқ перпетуитет (инг.perpetuity-абадийлик) деб аталади.

Перпетуитет кўринишидаги инвестицияларнинг муддати чекламагани ҳолда, ҳисобланган фоиз даромадини бирданига олиш имконияти мавжуд бўлади ҳамда асосий сумма даромад келтиришда давом этаверади.

Бундай ҳолатда йиллик даромад қуйидаги формула ёрдамида аниқланади (10- формула):

$$PMT = PV * k$$

Бу ерда: PV- банкка қўйилган муддатсиз депозитнинг асосий суммаси;

k- бу турдаги депозитлар учун банк томонидан тўланадиган даромаднинг фоиз ставкаси;

PMT- депозит бўйича йиллик даромад.

Агар формулани бошқа кўринишда ёзсак, унда худди шу миқдордаги пул тушумини вужудгаа келтираётган инвестицияларнинг қийматини англаб етамиз (11-формула).

$$PV = PMT / k$$

Бу формулани қўллаш бизни инвестиция таҳлилининг жуда оддий мантиғини англаб етишга олиб келади. Унинг моҳиятини қуйидаги мисол ёрдамида кўриб чиқамиз:

Айтайлик, банк депозитида бизнинг 1 млн. сўм омонатимиз бор ва банк бу депозит учун йиллик 60% даромад тўлайди. Демак, ҳар йили январь ойининг бошларида ўтган йил учун ҳисобланган 600 минг сўм даромадни банкдан олишимиз мумкин. 11-формуладан фойдаланиб, даромад ставкаси йилига 60 % бўлганда 600 минг сўм даромад олиш учун қанча миқдорда инвестиция қилишимиз зарурлигини топамиз:

$$PV = 600000 / 0{,}60 = 1000000 \text{ сўм.}$$

Кўрилган мисол асосида қуйидаги хулосага келишимиз мумкин: агар банк депозитига қўйилган 1 миллион сўм йилига 600 минг сўм даромад келтирса, кейинги йилнинг бошида 600 минг сўмга тенг (ёки ундан кам) даромад келтирадиган инвестиция лойиҳасига 1 миллион сўмдан кўп маблағ ажратиш мақсадга мувофиқ эмас.

Перпетуитетнинг яна бир кўриниши инвестиция даврининг чекланмаганлиги ва доимо ўсиб борувчи йиллик даромад билан характерланади. Агар бу ўсиш q га тенг суръатда рўй берса ва PMT_1 биринчи йилнинг охирида кутилаётган пул тушумлари суммасини акс эттирса, даври чекланмаган инвестицияларнинг жорий қиймати қуйидаги формула ёрдамида аниқланади (12-формула):

$$PV = PMT_1 / k - q$$

Бу тенглама, одатда, Горден модели деб аталади. Бу фор-

мула содда кўринишга эга бўлишига қарамасдан, ундан эҳтиёт бўлиб фойдаланиш керак. Горден модели ёрдамида олинган натижалар тўғри бўлиши учун бир неча шартларга амал қилиш зарур.

Биринчидан, формула суръатидаги РМТ 0 индекси билан эмас, балки 1 индекси билан турибди. Бундан хулоса шуки, формула бўйича ҳисоб-китоблар инвестицияланган маблағлар бўйича улар ишлатилган биринчи давр охиридаги тўловдан бошлаб бажарилади. Агар тўлов инвесторга дарҳол келиб тушса, бу тўлов суммасини Горден модели ёрдамида топилган жорий қиймат суммасига қўшиш керак.

Иккинчидан, бу моделни пул тушумлари оқими узлуксиз ва бир хил суръатда ўсган ҳолдагина ишлатиш мумкин. Учинчидан, бу моделда (q) ўсиш суръати (k) дисконтлаш коэффициентидан кам бўлган ҳолдагина модель ёрдамида олинган натижа ҳақиқатга яқин бўлади. Бу талаб пул бозори хусусиятларидан келиб чиқади ва бажарилиши нореал эмас. Чунки, агар бир тармоқда даромадларнинг ўсиш суръати дисконтлаш коэффициенти (даромадлиликнинг ўртача даражаси)дан юқори бўлса, тезда бу тармоққа инвестиция маблағлари оқиб кела бошлайди ва даромадлилик даражаси q пасайиб кетади.

Мавзуга якун ясай туриб, ҳар қандай инвестиция лойиҳаларини баҳолашда амал қилиниши шарт бўлган бир неча тамойилларни таъкидлаб келтирамиз:

1. Ҳисоб-китоблар бир хил қийматдаги пулларда олиб борилиши шарт. Бу учун барча харажатлар ва олинган натижалар келгусидаги ёки ҳозирги даврдаги маълум бир санага келтириб олинади.

2. Инвестицияларни баҳолаш бу маблағлар инвестор учун улар сарфланиши мумкин бўлган бошқа лойиҳаларга нисбатан кам бўлмаган даромад келтириши мумкинлиги нуқтаи назаридан туриб амалга оширилиши керак.

3. Умумий ҳолатларда пул тушумлари у билан бир хил қийматга келтирилган пул харажатларидан кўп бўлган инвестицияларни танлаш жоиз.

Қисқача хулосалар

Лойиҳа мақбул деб топилиши учун у бўйича олинган даромадлар харажатлардан кўп бўлиши, лойиҳа бўйича рентабеллик ўртача фойда меъёридан кам бўлмаслиги ҳамда харажатлар кўзда тутилган муддатда қопланиши керак.

Инфляция жараёнларининг мавжудлиги, маблағларнинг бошқа объектларга сарфланиши ҳисобига фойда олиш имкониятларидан маҳрум бўлиниши ҳамда харажатларнинг қопланмаслик хавфи борлиги туфайли бугунги бир сўм эртаги бир сўмдан қимматроқ ҳисобланади. Лойиҳаларнинг самарадорлиги аниқланаётганда барча даврлар бўйича пул харажатлари ва тушумлари қиймати дисконтланади, яъни бир даврга келтириб олинади ва сўнг таққосланади.

Келажакда маълум суммани тўплаш учун ҳар йили пул маблағлари тўлаб борилиши «аннуитет» тушунчасини беради. Рента типидаги қўйилмалар (масалан, банклардаги муддатсиз депозитлар) аннуитетга қарама-қарши ўлароқ, парпетует, деб аталади. Перпетуитет кўринишидаги инвестицияларнинг муддати чекламагани ҳолда, ҳисобланган фоиз даромадини бирданига олиш имконияти мавжуд бўлади ҳамда асосий сумма даромад келтиришда давом этаверади.

Инвестицияларнинг молиявий-иқтисодий самарадорлигини баҳолашда аннуитет ва перпетуитетнинг ҳам жорий, ҳам келгуси қийматлари кўрсаткичларидан фойдаланилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Лойиҳаларни молиявий-иқтисодий баҳолашнинг махсус усулларини яратиш зарурати пайдо бўлишига сабаб нима?
2. Дисконтлаш ва дисконт ставкаси атамалари нимани англатади?
3. Аннуитетнинг келгуси ва жорий қийматлари деганда нимани тушунасиз?
4. Перпетуитет нима ва перпетуитет кўринишидаги инвестицияларнинг самарадорлиги қандай аниқланади?
5. Горден формуласи қандай вазиятларда қўлланилади?

Асосий адабиётлар

1. Золотогоров В.Г. Инвестиционное проектирование. –Минск.-ИП «Экоперспектива», 1998.
2. Ишмухамедов А.Э., Ахмедов Д.К. Лойиҳа таҳлили. –Т., ТДИУ, 1998.
3. Игошин М.В. Инвестиции. –М.: Финансы, 1999.
4. Ионов В.И. Инвестиционное проектирование. –М.: ПРИОР, 1998.
5. Липцис И.В., Коссов В.В. Инвестиционный проект –М.: БЕК, 1996.

III боб

ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИҲАЛАРИНИ МОЛИЯВИЙ-ИҚТИСОДИЙ БАҲОЛАШНИНГ АСОСИЙ УСУЛЛАРИ

3.1. Инвестиция лойиҳаларини молиявий-иқтисодий баҳолашнинг моҳияти ва услуллари

Ҳар қандай инвестиция лойиҳасини молиявий-иқтисодий баҳолаш мазмунини жуда содда саволга, яъни келгусидаги пул тушумлари ҳозирги қилинган харажатларни қоплайдими ёки йўқми, деган саволга жавоб топиш ташкил этади.

Ривожланган бозор иқтисодиётига эга мамлакатларда инвестицияларни баҳолашнинг турли лойиҳаларга қўйилган маблағларнинг фойдалилигини таққослашга асосланган усуллари кўп қўлланилади. Бунда у ёки бу лойиҳага инвестиция қилишнинг муқобил варианти бошқа объектларга маблағ сарфлаш, шунингдек, маблағларни маълум фоиз билан банкка қўйиш ёки уларни қимматли қоғозларга айлантириш имкониятлари ҳисобланади.

Шу нуқтаи назардан қараганда, инвестиция лойиҳалари самарадорлигини баҳолаш услублари деганда харажатларнинг фойдалилиги ва қопланиши нуқтаи назаридан турли объектларга (лойиҳаларга, тадбирларга) инвестиция қилишнинг мақсадга мувофиқлигини аниқлаш усуллари тушунилади. Инвестициялар самарадорлигини аниқлашда, уларнинг айрим жиҳатларинигина характерлайдиган алоҳида кўрсаткичлардан фойдаланиш етарли бўлмайди. Шу сабабли инвестиция лойиҳалари самарадорлигини баҳолаш учун бир неча услублар ва кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади.

Инвестиция лойиҳаларини баҳолашда беш асосий услубдан кенг фойдаланилади. Ўз навбатида бу услубларни икки гуруҳга аратиш мумкин:

1. Дисконтлаш концепциясини қўллашга асосланган услублар:

- соф жорий қийматни аниқлаш услуби;
- инвестицияларнинг рентабеллик даражасини аниқлаш услуби;
- ички фойда меъёрини аниқлаш услуби.

2. Дисконтлаш концепциясини қўллашни кўзда тутмаган услублар:

- инвестиция лойиҳаларига сарфланган маблағларни қоплаш даврини аниқлаш услуби;

• инвестицияларнинг бухгалтерия рентабеллилигини аниқлаш услуби.

Ушбу услубларни кўриб чиқишдан олдин шуни таъкидлаш зарурки, ҳар бешала услуб инвестицияларнинг мутлақ самарадорлигини аниқлаш усули сифатида кўриб чиқилади. Яъни ҳар бир инвестиция лойиҳасини амалга ошириш фирманинг бошқа лойиҳаларга инвестиция сарфлаш имкониятларига таъсир этмайди, деган шартга амал қилинади.

Бундай шартнинг киритилишига сабаб шуки, амалда кўпчилик инвестия лойиҳаларининг амалга оширилиши бошқа лойиҳаларни амалга ошириш имкониятларини пасайтиради ёки мутлақо йўққа чиқаради. Бундай инвестиция лойиҳалари ўзаро конфликтли лойиҳалар дейилади. Ўзаро конфликтли лойиҳалар жумласига шунингдек, фирманинг маълум бир пировард мақсадига эришишнинг турли йўлларини кўзда тутувчи лойиҳалар киради. Турли лойиҳаларнинг конфликтли бўлишига сабаб корхона маблағларининг чекланганлигидир. Фирмалалар лойиҳаларни нафақат мутлақ самарадорлиги мезонига кўра, балки маблағ етмай қолганлиги сабаб бошқа лойиҳаларни амалга ошира олмаслиги туфайли ўзи кўриши мумкин бўлган йўқотишлар нуқтаи назаридан келиб чиқиб ҳам танлайди. Бошқача айтганда, фирма инвестиция лойиҳаларини нисбий самарадорлик мезонига кўра танлайди.

Инвестициялар самарадорлигини аниқлаш усулларини ўрганишга киришишдан олдин эътиборга олишимиз зарур бўлган яна бир шарт шундан иборатки, бу жараёнда лойиҳа билан боғлиқ бўлган барча харажатлар ва тушумлар пул кўринишига эга деб қаралади.

3.2. Инвестиция лойиҳаларини молиявий-иқтисодий баҳолашнинг пул тушумларини дисконтлашга асосланган услублари

Соф жорий қиймат – NPN (ингл.net present value). Соф жорий қиймат кўрсаткичи лойиҳа амалга оширилиши натижасида фирма бойлиги қанчага кўпайганини характерлайди. Соф жорий қийматга асосланган ҳолда нвестицияларни таҳлил қилиш усули қуйидаги иккита шартдан келиб чиқади:

• ҳар қандай корхона ёки фирма ўз бойликларини оширишга ҳаракат қилади;

• ҳар хил вақтда сарфланган маблағлар бир хил қийматга эга бўлмайди.

Соф жорий қиймат бу дисконтланган пул тушумлари би-

лан (албатта инвестиция натижаларида вужудга келган) дисконтланган харажатларнинг фарқидир.

Агар бошланғич инвестиция маблағларини I_0, t-давр охиридаги пул тушумларини CF_t деб белгиласак, у ҳолда соф жорий қийматни аниқлаш формуласи қуйидаги кўринишга эга бўлади (13-формула):

$$NPV = CF_1/(1+k)^1 + CF_2/(1+k)^2 + ...CF_n/(1+k)^n - I_o = \sum_{t=1}^{n} CF_t/(1+k)^t - I$$

Агар соф жорий қиймат (NPV) мусбат миқдорга эга бўлса бу лойиҳа учун қилинадиган инвестиция самаралидир.

Мисол: Фирма 500 млн. сўмга универсал дўкон учун жой, бино сотиб олди. Бу дўкондан 10 йил давомида ҳар йили 100 млн.сўмдан пул тушумлари бўлади. Ўша даврда муқобил фойда меъёри 10% бўлса, шу дўконни сотиб олиш керакми, деган савол туғилади. Ҳисоб-китоблар шуни кўрсатдики, фирма 10 йил ичида ўз капиталини 114,6 млн. сўмга кўпайтиради. Лойиҳа самаралидир.

Айрим ҳолларда «узоқ» муддатли инвестиция сарф этилиб, узоқ муддат ичида пул тушумлари вужудга келади. Яъни пул оқими бирданига эмас, бир неча йилга чўзилади. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин (14-формула):

$$NPV = \sum_{t=1}^{n} \frac{CF_t}{(1+k)^t} - \sum_{t=1}^{n} \frac{I_t}{(1+k)^t}$$

Лойиҳаларнинг ҳаёт даври чекланмаган ҳолатларда NPVни ҳисоблашда Горден формуласидан фойдаланилади (15-формула):

$$NPV=CF_1 / (k+ - q) - I_0$$

Бу ерда: CF_1-пул тушумлари;

q-пул тушумларининг доимий ўсиш суръатлари.

Мисол: Фирма янги «Моделлар уйи»ни 510 млн. сўмга сотиб олмоқчи Шу даврда муқобил фойда меъёри 15%. Ҳар йили бу корхона 70 млн.сўм пул тушумларини вужудга келтиради. Корхонани сотиб олиш тўғри бўладими?

$$NPV=70 / (0,15-0) - 510=466,7-510=-43,3$$

Бундан кўриб турибмизки, корхонани сотиб олиш фирма учун зиён келтиради:

Фараз қилайлик, пул тушумлари йилига 4% га ошсин ва

йил охирида 70 млн. сўм пул тушумига эга бўлинсин, бундай ҳолатда корхонани сотиб олиш фойдали бўлади.

NPV=70/(0,15-0,04)-510=70/0,11-510=636,4-510=126,4 млн.сўм.

Инвестициялар самарадорлигини NPV асосида аниқлаш усули кенг тарқалганига сабаб бу кўрсаткичнинг дастлабки шарт-шароитлар турли комбинацияларида барқарор ўзгармай туришидир. NPV инвестициялашнинг ушбу варианти фирма бойлиги ўсишига олиб келадими, деган саволга жавоб берса-да, бундай ўсишнинг нисбий ўлчамлари ҳақида ҳеч қандай маълумот бермайди. Бундай маълумот эса инвестор учун жуда зарур. Бу камчиликни тўлдириш учун бошқа бир кўрсаткич инвестициялар рентабеллигини ҳисоблаш усулидан фойдаланилади.

Инвестиция рентабеллиги PI(инг. profitability index) – қилинган ҳар бир сўм инвестицияга қандай даражада фойда олинганлигини ёки инвестор бойлиги қанчага кўпайганини ифодалайдиган кўрсаткичдир. Кўпинча, фойда меъёри, дейиладиган бу кўрсаткични қуйидаги формула билан аниқлаш мумкин(16-формула):

$$PI = \left[\sum_{t=1}^{n} \frac{CF_t}{(1+k)^t} \right] / I_o$$

Бунда: I_0 - дастлабки инвестиция суммаси;
CF - пул тушумлари;
t – давр.

Агар «узоқ муддатли харажатлар – узоқ муддатли тушумлар» ҳолати бўлса, бунда формула қуйидаги шаклга эга бўлади(17-формула):

$$PI = \sum_{t=1}^{n} \frac{CF_t}{(1+k)^t} / \sum_{t=1}^{n} \frac{I_t}{(1+k)^t}$$

Олдинги мисолга (модалар уйи) қайтиб, лойиҳанинг рентабеллик даражасини аниқлаймиз:

$$PI=100 * 6.1446 / 500 = 1.23 =123\% \quad .$$

яъни лойиҳа учун сарф этилган ҳар бир сўм 0,23 сўм соф жорий даромад олиб келмоқда.

17-формуладан кўриниб турибдики, унда соф жорий қийматнинг икки томони – даромад ва инвестиция томони ўзаро таққосланади. Агар дисконтнинг қандайдир даражасида лойиҳанинг рентабеллиги бирга тенг бўлса, у ҳолда келтирилган инвестиция

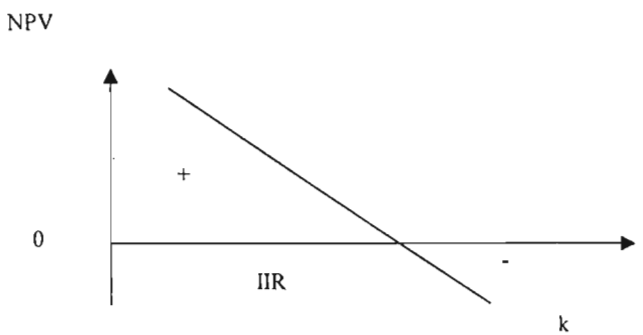
харажатлари келтирилган даромадларга тенг ва лойиҳанинг соф келтирилган дисконтланган даромади нолга тенг бўлади.

Агар NPV мусбат бўлса, PI албатта 1 дан катта бўлади. Демак, PI 1 дан катта бўлса, инвестициялар самарали ҳисобланади. Шуни таъкидлаш жоизки, PI инвестицияларнинг мутлақ самарадорлиги кўрсаткичи бўлиши билан бирга инвестиция лойиҳаларини яна икки жиҳатдан туриб баҳолаш имконини беради.

Биринчидан, бу кўрсаткич ёрдамида лойиҳанинг барқарорлиги даражасини текшириб кўриш мумкин. Яъни PI қанча катта бўлса, лойиҳанинг мустаҳкамлиги (барқарорлиги даражаси) шунча катта бўлади. Бундай лойиҳа шароитлар ўзгариши таъсирида дарҳол фойда келтирмайдиган лойиҳага айланиб қолмайди.

Иккинчидан, PI мутахассисларга турли инвестицияларни уларнинг самаралилиги нуқтаи назаридан таққослаш имконини беради.

Ички фойда меъёри (инг. Internal rate of return-IRR) даромадлиликнинг шундай меъёрики, унда пул тушумларининг дисконтланган қиймати пул чиқимларининг дисконтланган қийматига тенг бўлади. Бошқача қилиб айтганда, IRR лойиҳа бўйича инвестициялашдан олинган соф тушумларнинг дисконтланган қиймати инвестицияларнинг дисконтланган қийматига тенг бўлишини таъминловчи коэффициентдир. Уни ҳисоблаш учун соф жорий қийматни ҳисоблашда қўлланиладиган формулалар қўлланилади. Аммо бунда берилган минимал фоиз меъёрида (дисконт ставкасида) пул оқимларини дисконтлаш ўрнига фоиз меъёри (дисконт)нинг NPV ни нолга тенг бўлишини таъминловчи миқдори топилади. Шундай қилиб, IRR - дисконт коэффициентининг шундай миқдорики, бунда NPV 0 га тенг бўлади. Буни графикда қуйидагича тасвирлаш мумкин:

NPV нинг дисконтлаш коэффициентига боғлиқлиги графиги.

Юқоридаги графикдан куриниб турибдики, IRR дисконтлаш коэффициентининг шундай миқдорики, унда NPV горизонтал ўқни кесиб ўтади, яъни нолга тенг бўлади.

Иқтисодий адабиётда ички фойда меъёрини ички даромад меъёри, қоплаш коэффициенти ёки самараси, баъзида эса капитал қўйилмалар самараси, деб ҳам аталади. IRR ни ҳисоблаш усули NPV ни ҳисоблаш усули сингари дисконтлаш консепциясига асосланади. IRR миқдорини икки усулда топиш мумкин:

Биринчи усулда соф жорий қийматни ҳисоблаш формуласида NPV миқдори нолга тенглаштириб олиниб, дисконлаш коэффициенти ҳисоблаб топилади. Яъни қуйидаги формулалардаги k миқдори топилади (18, 19 -формулалар).

$$0 = \sum_{t=1}^{n} \frac{C_t^F}{(1+k)^t} - I_O; \qquad 0 = \sum_{t=1}^{n} \frac{C_t}{(1+k)^t} - \sum_{t=1}^{n} \frac{I_t}{(1+k)^t}$$

Бу формулалар ёрдамида аниқ жавоб олиш қийин. Олинган натижалар маълум даражада тақрибий бўлади. Ички фойда меъёрини топиш учун «синов ва хато» усулидан фойдаланилади, яъни формулага дисконтнинг анча катта ва кичик миқдорлари берилиб олинган натижа солиштирилади. Агар олинган натижалардан бири нолга яқинроқ бўлса, бунга сабаб бўлган дисконт ставкасига яқин миқдорлар берилиб, формула, натижа токи нолга максимал даражада яқинлашмагунча ечилади.

Иккинчи усулда IRR миқдорини топиш учун келтириш коэффициентлари жадвалларидан фойдаланилади.

Мисол: Айтайлик, транспорт фирмаси 40 млн. сўмга юк ташиш машинасини сотиб олмоқчи. Уни эксплуатация қилиш 20 йил давомида йилига 3,2 млн. сум пул тушумларини келтириши кутилмоқда. Пул тушумлари йил охирида бўлади деб ҳисобласак, аннуитет ҳолатига дуч келамиз:

$$PVA_n = PMT_t * PVAI_{n,k}$$

$$40 = 3{,}2 * PVAI_{n,k}$$

$$PVAI_{n,k} = 40 : 3{,}2 = 12{,}5$$

Аннуитетнинг жорий қийматини ҳисоблаш коэффициентлари жадвалидан 20-қаторда (20 йиллик муддат) олинган натижага энг яқин миқдор 12,462 бўлади. Бу миқдор 5% лик дисконт ставкасига мос келади. Айни шу дисконт ставкасида келгусида машинани эксплуатация қилишдан олинган пул ту-

шумларининг дисконтланган жорий қиймати уни сотиб олиш учун қилинган ҳозирги инвестицияларга тенг бўлади, яъни NPV 0 га тенг бўлади. Демак, мазкур лойиҳада IRR 0,05 га тенг.

IRR баъзида текширув дисконти деб ҳам аталади, чунки у дисконтлаш коэффициентининг лойиҳаларини самарали ва самарасиз турларга ажратиш имконини берувчи даражасидир. Бунинг учун IRR фирмага стандарт сифатида қабул қилинган маблағларнинг қопланиш даражаси билан солиштирилади. Бундай қўйилмалар рентабеллигининг стандарт даражаси барьер коэффициенти HR (инг. hardle rate) деб ҳам аталади.

- агар IRR ›HR - бўлса лойиҳа маъқул;
- агар IRR‹HR - бўлса лойиҳа маъқул эмас;
- агар IRR=HR – бўлса лойиҳа ҳар қандай қарор қабул қилиш мумкин.

IRR ›HR бўлган ҳолатда NPV мусбат, инвестициялар рентабеллиги эса бирдан юқори. IRR‹HR бўлса, NPV манфий, PI эса бирдан кичик бўлади.

Шундай қилиб, IRR маъқул бўлмаган лойиҳаларни ажратиб олувчи тур вазифасини ўтайди.

Бундан ташқари бу кўрсаткич лойиҳа бўйича таваккал хавфи даражаси индикатори ҳисобланади. IRR барьер коэффициентидан қанчалик катта бўлса, лойиҳанинг мустаҳкамлиги заҳираси шунча катта бўлади. Бу эса келгусидаги пул тушумларини баҳолашда йўл қўйиладиган хатолар натижасида кўриладиган зарар хавфи кам бўлишини таъминлайди.

3.3.Инвестиция лойиҳаларини баҳолашнинг содда услублари

Энди инвестиция лойиҳаларини баҳолашнинг содда(статик) усулларини кўриб чиқамиз. Бу услублар дисконтлаш концепцияси пайдо бўлмасдан олдин ҳам кенг қўлланилган бўлиб, улар ёрдамида, асосан пул киримлари ва чиқимларини таққослаш орқали лойиҳаларнинг мақсадга мувофиқлиги аниқланади.

Инвестицияларнинг қопланиш даври PP (инг. Payback period), бу шундай даврки, бунда дастлабки қилинган инвестициялар миқдори тикланади (20-формула).

$$PP=I_0 / CF_t^{\Sigma}$$

Бунда: I_0-дастлабки инвестиция миқдори;

CF_t^{Σ}- лойиҳани амалга ошириш натижасида бир йилда тушадиган маблағ. Бунда CF_t^{Σ} даражасидаги сумма белгисига эъти-

бор бериш керак. Бу белги CF_t^{Σ} суммасини икки усулда (томонлама) аниқлаш мумкинлигини кўрсатади. Биринчи усул қачонки, пул тушумлари йил давомида бир хил бўлса қўлланилади. Айтайлик, биз 600 млн. сўм инвестиция сарф қилдик ва 8 йил ичида ҳар йили 150 млн.сўмдан даромад олишни кутаяпмиз. Унда 600/150=4 йил ичида сарфланган инвестиция қопланади ва қолган 4 йил давомида инвестор соф фойда олади.

Иккинчи усул инвестиция қилингандан кейин, пул тушумлари бир хил бўлмаса ёки ўсиб борувчи миқдорни ташкил этса қўлланилади. Масалан, юқорида келтирилган мисолимизда пул тушумлари йиллар бўйича бир хил бўлмасдан ортиб борсин:

1-йил 50 млн. сўм;
2-йил 100 млн. сўм;
3-йил 200 млн. сўм;
4-йил 250 млн. сўм;
5-йил 300 млн. сўм.

Бунда 3 йил ичидаги пул тушумлари инвестиция суммасидан кам, 4 йил ичидагиси эса кўп. Бундай ҳолатларда инвестицияларни қоплаш даврини аниқ белгилаб олиш учун қуйидаги ишларни бажариш лозим:

- қайси йиллар орасида инвестиция суммаси қопланишини топиш зарур. Бизнинг мисолда 3-4 йиллар орасида;
- қопланмаган сумма миқдорини аниқлаш керак, бизнинг мисолда бу 150 млн. сўмни (600-(100+ 150+200));
- аниқланган қопланмаган суммани 4-йилги пул тушумлари миқдорига бўлиш керак, яъни 150/300=0,5. Кўриниб турибдики қопланмаган сумма 4-йилнинг ярмида қопланади. Демак, бунда инвестицияларни қоплаш даври 3,5 йилни ташкил қилади.

Инвестицияларнинг қопланиш муддати кўрсаткичидан қуйидаги шартлар бажарилгандагина фойдаланиш яхши натижа беришини эътиборда тутиш керак:

1) бу кўрсаткич ёрдамида таққосланаётган барча лойиҳалар бир хил ҳаёт даврига эга бўлиши керак;

2) барча лойиҳалар бошланғич инвестицияларнинг бир марталик сарфланишини кўзда тутади;

3) маблағ сарфланиб бўлингандан сўнг барча инвесторлар лойиҳа ҳаёт даврининг охиригача бир хил пул тушумларига эга бўладилар.

Бу кўрсаткич ҳисоблаб топиш осонлиги, тушуниш учун соддалиги билан бирга лойиҳанинг таваккал хавфи даражаси ҳақида маълумот бериши туфайли ҳам қадрлидир. Инвестици-

яларнинг қопланиш муддати қанчалик катта бўлса, дастлабки ҳисобланган натижаларга салбий таъсир кўрсатувчи шарт-шароитларнинг юзага келиши хавфи шунча юқори бўлади.

Шу билан бирга бу кўрсаткич жиддий камчиликларга ҳам эга. Яъни у икки муҳим ҳолатни инкор қилади:

1) турли муддатларда пулнинг қиймати турлича бўлишини;

2) қопланиш муддати тугагандан сўнг ҳам пул тушумларининг давом этишини.

Шу сабабли ҳам РР кўрсаткичини инвестициялар самарадорлигини баҳолашда асосий усул сифатида қўллаб бўлмайди. Шуни таъкидлаш жоизки инвестицияларнинг қопланиш муддатини ҳисоблашдаги кўрсатилган биринчи камчиликни тузатиш мумкин. Бу учун пул оқимлари дисконтлаб олинади, холос.

Инвестицияларнинг бухгалтерия рентабеллиги ROI (инг.return on investment) кўрсаткичи лойиҳаларини баҳолашнинг иккинчи содда (статик) кўрсаткичи бўлиб, адабиётларда инвестицияга ўртача фойда меъёри (ARR — инг. average rate of return), ҳисобланган фойда меъёри (ARR — инг. accounting rate of return), деб ҳам юритилади. Бу кўрсаткич воситасида инвестицияларга пул тушумлари асосида эмас, балки бухгалтерия кўрсаткичи бўлган фирма даромади миқдорига асосланиб, баҳо берилади.

Кўрсаткичнинг номидан хулоса қилиш мумкинки, у бухгалтерия ҳисоботи бўйича фирма даромади ўртача миқдорини инвестицияларнинг ўртача миқдорига нисбатини ифодалайди.

Бу кўрсаткич қуйидаги формула ёрдамида аниқланади (20-формула):

$$ROI = EBIT(1 - C) / [(К_{а.й.б.} - К_{а.й.о}):2]$$

Бу ерда: EBIT (инг.earnings before interest and tax) - фирманинг фоиз ва солиқлар тўловларини амалга оширгунга қадар (ёки солиқ тўловларидан кейинги, лекин фоиз тўловларигача) бўлган фойдаси миқдори;

С - солиқ ставкаси (коэффициентда берилади);

Қа.й.б., Қа.й.о. - активларнинг йил бошидаги ва йил охиридаги қиймати. Бу иккала миқдор ўртасидаги фарқ инвестиция харажатлари ҳажмини кўрсатади.

ROI кўрсаткичининг қўлланиши унинг ҳисобланган даражасини ташкилот учун стандарт бўлган рентабеллилик даражалари билан солиштиришга асосланган. Агар бу кўрсаткич ташкилот томонидан стандарт деб қабул қилинган кўрсаткичдан катта бўлса, лойиҳа маъқул деб ҳисобланади. Бу кўрсаткич

ҳозиргача дунёнинг кўпчилик мамлакатларида кенг қўлланиб келинишига қуйидагилар сабаб:

Биричидан, уни ҳисоблаш осон ва дисконтлаш каби мураккаб ҳисоб-китобларни талаб этмайди. Шу билан бирга айрим шарт-шароитлар мавжуд бўлса, ҳисобланган ROI миқдори IRR миқдорига жуда яқин бўлади. Бу шарт-шароитлар қуйидагилардир:

• агар инвестициялар перпетуитет кўринишида йиллик пул тушумларининг тенг миқдордаги суммалари сифатида амалга оширилса;

• тўпланган амортизация қўшимча маблағларсиз эскирган ускуналарни янгилаш учун етарли бўлса;

• инвестицияларни амалга ошириш даврида айланма капитал миқдорида ўзгариш рўй бермаса.

Лойиҳаларни баҳолашнинг статик усуллари лойиҳа бўйича қўшимча маълумотлар олиш имконини бериши билан қадрлидир.

Иккинчидан, акциядорлик компанияларида бу кўрсаткич менежерларни инвестициялашнинг акциядорларни энг кўп қизиқтирадиган бухгалтерия рентабеллиги кўрсаткичи билан боғлиқ бўлган вариантларига йўналтиради.

ROI кўрсаткичи камчиликлари унинг афзалликлари аксини ташкил этади. Яъни бу кўрсаткич воситасида инвестиция лойиҳалари таққосланганда:

• пулнинг турли вақтларда қиймати бир хил бўлмаслиги эътиборга олинмайди;

• лойиҳалар турлича муддат хизмат қилиши инкор қилинади, яъни бир хил рентабелликка эга икки лойиҳадан бири 5 йил, иккинчиси 10 йил даромад олишини таъминлаши бу кўрсаткичда акс этмайди.

Шунингдек, инвестицияларнинг бухгалтерия рентабеллилиги фирма бойлигининг реал ўзгаришини характерламасдан, акциядорлар ва «четдаги» бошқа шахсларнинг талабларига мос натижа олишга қаратилган

Кўриб чиқилган инвестиция лойиҳаларини баҳолашнинг барча усулларини биргаликда қўллашгина лойиҳаларнинг самарали ёки самарасиз эканлиги тўғрисида аниқ хулоса олиш имконин беради.

Қисқача хулосалар

Инвестиҳия лойиҳалари самарадорлигини баҳолаш услублари деганда харажатларнинг фойдалилиги ва қопланиши нуқтаи назаридан турли объектларга (лойиҳаларга, тадбирларга) инвестиция қилишнинг мақсадга мувофиқлигини аниқлаш усуллари тушунилади.

Инвестициялар самарадорлигини аниқлашда, уларнинг айрим жиҳатларинигина характерлайдиган алоҳида кўрсаткичлардан фойдаланиш етарли бўлмайди. Шу сабабли инвестиция лойиҳалари самарадорлигини баҳолаш учун бир неча услублар ва кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади. Инвестициялар самарадорлигини баҳолашнинг дисконтлашга асосланган услубларига соф келтирилган қиймат, инвестициялар рентабеллиги ва ички фойда меъёрини ҳисоблаш услублари киради. Соф жорий қиймат кўрсаткичи лойиҳа амалга оширилиши натижасида фирма бойлиги қанчага кўпайганини характерлайди.

Инвестиция рентабеллиги қилинган ҳар бир сўм инвестицияга қандай даражада фойда олинганлиги ёки инвестор бойлиги қанчага кўпайганини ифодалайдиган кўрсаткичдир. IRR — лойиҳа бўйича инвестициялардан олинган соф тушумларнинг дисконтланган қиймати инвестицияларнинг дисконтланган қийматига тенг бўлишини таъминловчи коэффициентдир. IRR - дисконт коэффициентининг шундай микдорики, бунда NPV 0 га тенг бўлади.

Лойиҳа инвестицияларини баҳолашнинг содда (статик) услубларига инвестицияларнинг қопланиш даври ва бухгалтерия рентабеллигини ҳисоблаш услублари киради. Лойиҳаларни баҳолашнинг статик услублари лойиҳа бўйича қўшимча маълумотлар олиш имконини беради. Инвестиция лойиҳаларини молиявий-иқтисодий баҳолашнинг барча услублари ўзига хос афзалликлар ҳамда камчиликларга эга. Шу туфайли уларни биргалликда қўллабгина инвестиция лойиҳаларини комплекс баҳолашимиз мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Соф жорий қиймат «узоқ муддатли харажатлар ва узоқ муддатли пул тушумлари» ҳолатида қандай аниқланади?
2. Инвестицияларнинг рентабеллилиги кўрсаткичи бўйича лойиҳаларнинг мақбуллиги қандай мезонларга кўра аниқланади?
3. Ички фойда меъёри кўрсаткичининг моҳияти нимада?
4. Дисконтлашга асосланган услублар бўйича инвестициялар самарадорлигини аниқлаш мезонларини санаб ўтинг.
5. Бухгалтерия рентабеллилиги кўрсаткичи инвестициялар рентабеллилиги кўрсаткичидан нима билан фарқ қилади?
6. Инвестицияларни баҳолашнинг статик услублари камчилиги ва афзалликлари нимада?

Асосий адабиётлар

1. Гулямов С.С. и др. Проектный анализ инвестиций. -Т., ТГАУ, 1997.
2. Золотогоров В.Г. Инвестиционное проектирование. Минск. ИП «Экоперспектива», 1998.
3. Ишмухамедов А.Э., Ахмедов Д.К. Лойиҳа таҳлили. -Т., ТДИУ, 1998.
4. Игошин М.В. Инвестиции. -М.: Финансы, 1999
5. Ионов В.И. Инвестиционное проектирование. -М.: ПРИОР, 1998.
6. Липцис И.В., Коссов В.В. Инвестиционный проект. -М.: БЕК, 1996.

IV боб

ЛОЙИҲА ТАҲЛИЛИ КОНЦЕПЦИЯСИ

4.1. «Лойиҳа» тушунчаси, лойиҳаларнинг турлари ва хусусиятлари

Лойиҳа таҳлилига адабиётларда турлича тарифлар берилган. Биз улардан энг соддасини келтирамиз. Лойиҳа — чекланган вақт давомида ҳамда белгиланган бюджет билан олдинга қўйилган мақсадларга эришишга хизмат қилувчи ўзаро боғланган тадбирлар мажмуидир.

Тармоқларда яратилаётган объектлар шу қадар мураккабки, уларни амалга ошириш ишлари лойиҳа эмас, балки дастур доирасида олиб борилади. Дастурлар узоқроқ муддатга, кенгроқ кўламга эга бўлиб, асосий мақсадга хизмат қилувчи бир неча лойиҳани ўз ичига олиши мумкин. Бу лойиҳалар дастурнинг хизмат муддати ва кўлами бўйича бир нечтани ташкил этиб, мақсади, тури бўйича ўзаро фарқ қилиши мумкин.

Фикр (муаммо, вазифа)	⇒	Амалга ошириш, воситалари	⇒	Амалга ошириш мақсадлари (кутилаётган натижалар)

Лойиҳа атамаси билан қуйидаги тушунчалар ўзаро боғланган:

- лойиҳа даври (босқичи);
- лойиҳа таҳлили;
- лойиҳа менежменти;
- лойиҳани молиялаштириш.

Лойиҳаларнинг асосий хусусиятлари қуйидагилардир:

1. Ўлчамчилик — лойиҳа бўйича фаолият ва кутилаётган натижаларни миқдорий ифодалаш имкониятларининг мавжудлиги.
2. Вақт бўйича чекланганлиги — лойиҳани ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш муддатларининг чекланганлиги.
3. Алоҳида фаолият турлари билан боғлиқ ҳодисаларнинг аниқ белгиланган кетма-кетлиги.
4. Мақсадга йўналтирилганлиги.

Ҳар бир лойиҳани белгиловчи 4 асосий омил мавжуд:

1. Лойиҳа кўлами (кичик лойиҳа, мегалойиҳа)

- кичик лойиҳа — кўламига кўра катта бўлмаган содда ва чекланган ҳажмдаги лойиҳа (қиймати 15 млн. АҚШ долларигача бўлган лойиҳалар);
- мегалойиҳалар мақсадли дастурлар бўлиб, мақсадлар уму-

мийлиги, ресурслар ва вақт бўйича ўзаро боғланган бир неча лойиҳани ўз ичига олади. Бундай лойиҳанинг қиймати 15 млн.доллардан 1 млрд. гача ёки меҳнат сиғими 20 млн. киши-соатидан кўп бўлади.

2. Амалга ошириш муддатлари (қисқа муддатли, ўрта муддатли ва узоқ муддатли лойиҳалар).

3. Сифатли (деффектсиз лойиҳа).

4. Ресурсларнинг чеклангалиги (мультилойиҳа).

Шунингдек, модуль лойиҳалар, халқаро ва инвестиция лойиҳалари фарқланади.

Биз ушбу қўлланмада инвестиция лойиҳаларини кўриб чиқамиз ва Жаҳон банки томонидан инвестиция лойиҳаларини баҳолашда қўлланиладиган баъзи тартибларга асосланган ҳолда фикр юритамиз.

Инвестиция лойиҳалари тушунчаси икки маънода қўлланилади:

1. Белгиланган мақсадларни амалга оширишга қаратилган хатти-ҳаракатлар мажмуини амалга оширишни кўзда тутувчи иш, фаолият, тадбир сифатида.

2. Бу фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўлган ташкилий-ҳуқуқий ва ҳисоб-молия ҳужжатлари тизими сифатида.

4.2. Лойиҳа ҳаёт давринининг асосий босқичлари

Лойиҳа юзага келган вақтдан токи у тугатилгунга қадар ўтган вақт оралиғига лойиҳанинг ҳаёт даври, лойиҳа босиб ўтиши лозим бўлган ҳолатларга эса фазалар, босқичлар дейилади. Лойиҳалар ҳаёт даври(ЛҲЦ) нинг қуйидаги боскичлари фарқланади:

1. Инвестиция олди босқичи.

а) инвестиция имкониятларининг таҳлил;

б) дастлабки техник-иқтисодий асослаш;

в) техник-иқтисодий асослаш;

г) инвестиция имкониятлари тўғрисида доклад.

2. Инвестиция босқичи.

а) музокаралар олиб бориш ва шартномалар тузиш;

б) лойиҳалаштириш;

в) қуриш(қурилиш ишларини амалга ошириш);

г)маркетинг;

д) ходимларни ўқитиш.

3. Эксплуатация босқичи.

а)қабул қилиш ва ишга тушириш;

б)ускуналарни алмаштириш (янгилаш);

в)кенгайтириш, инновация.

Меҳнат сиғимига кўра, ЛХЦ ни қуйидагича тасаввур қилиш мумкин:

Босқичлар	Концепция	Режалаштириш	Лойиҳалаштириш	Қурилиш	Якунлаш
Вақт	3 %	5%	20%	60%	12%

Лойиҳанинг концепциясини ишлаб чиқиш лойиҳанинг якуний мақсадлари ва бу мақсадларга эришиш йўлларини белгилашни ўз ичига олади. Бунда муқобил мақсадлар кўриб чиқилади, ҳажмлар, муддатлар, фойда ҳажми миқдоран солиштирилади.

Лойиҳанинг яшовчанлигини баҳолаш дастлабки техник-иқтисодий асослаш мазмунини ташкил этади. Бунда бир неча муқобил вариантлар кўриб чиқилади ва қиймати ҳамда фойда бўйича баҳоланади. Лойиҳани режалаштириш босқичида лойиҳа бўйича ишлар режаси тузилади. Бу режада ишларнинг таркибий ва вақт бўйича босқичлари, ижрочилари аниқланади. Биз фақат инвестиция олди босқичини ўрганамиз, холос. ЛХЦни характерлаган ҳолда қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Лойиҳа ғояси.
2. Муаммо таҳлили (мақсадлар, талаблар, вазифалар).
3. Концепцияни ишлаб чиқиш (ишлаб чиқишга қўйилган талаблар, амалга ошириш имкониятлари таҳлили, муқобил концепциялар).
4. Лойиҳани ишлаб чиқиш.
5. Лойиҳани амалга ошириш (иш ҳужжатлари, харид, синов, қабул қилиш).
6. Эксплуатация (натижалар синови, техник хизмат кўрсатиш).
7. Тугатиш (демонтаж, сотиш, ривожлантириш ҳақида қарор қабул қилиш ва янги лойиҳа).

Лойиҳани ишлаб чиқишнинг турли босқичларида турли даражадаги аниқликка эришилади ва хатоликка, қалтисликка йўл қўйилади.

4.3. Лойиҳа таҳлилининг моҳияти ва вазифалари

Лойиҳа таҳлили — харажатлар ва даромадлар ҳамда лойиҳа билан боғлиқ бўлган қалтисликни (таваккалчиликни) тизимли баҳолаш ва очиб бериш асосида лойиҳаларни тайёрлаш, баҳолаш ва танлаб олиш усулидир. Лойиҳа таҳлилининг катта қисми лойиҳа даврининг дастлабки босқичида, яъни уни қабул қилиш ёки қилмаслик тўғрисида қарор қабул қилингунгача амалга оширилади.

Лойиҳанинг даромадлилигини аниқлаш лойиҳа таҳлилининг вазифаси ҳисобланади. Даромадлилик эса лойиҳадан олинадиган

даромад билан унга қилинган харажатлар ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади. Яъни лойиҳанинг даромадлилигини аниқлаш учун унинг барча натижаларини аниқлаш ҳамда лойиҳадан олинган даромадлар унга қилинган харажатлардан ортиш ёки ортмаслигини ҳисоблаб кўриш керак. Чунки лойиҳани амалга ошириш учун бугун қилинаётган харажатлар билан ундан қандайдир вақт ўтгандан кейин олинадиган даромадларни бевосита солиштириб бўлмайди. Лойиҳанинг кўпгина активлари ва иншоотлари узоқ муддат хизмат қилиши бунинг сабаби ҳисобланади . Лойиҳанинг айрим харажатлари ва натижаларини, масалан, қурилиш ишлари харажатларини ўлчаш ва баҳолаш осон. Бошқаларини эса ўлчаш осон, лекин баҳолаш анча қийин. Масалан, ходимларни ўқитиш харажатлари ва натижаларини миқдорий ва сифат жиҳатдан ўлчаш осон, лекин реал натижаларини баҳолаш анча мураккаб.

Ниҳоят, айрим лойиҳалар натижаларини, масалан лойиҳаларнинг анъанавий фаолият турларига таъсирини ўлчаш ҳам, баҳолаш ҳам қийин.

Лойиҳа харажатлари турли хилда бўлиши туфайли лойиҳа ҳар хил нуқтаи назардан кўриб чиқилади.

1. Лойиҳа техник жиҳатдан асосланганми?
2. Лойиҳа тижорат талабларига жавоб берадими?
3. Лойиҳа ўз-ўзини молиявий жиҳатдан қоплайдими?
4. У иқтисодий жиҳатдан ўзини оқлайдими?
5. Лойиҳа атроф -муҳитга қандай таъсир ўтказади?
6. Лойиҳа маҳаллий ижтимоий - маданий хусусиятларни ҳисобга олганми?
7. Лойиҳани амалга оширишнинг институционал (ташкилий) имкониятлари борми?

Ижобий натижалар ялпи харажатлардан ортиш-ортмаслигини аниқлаш зарур. Харажатларни таҳлил қилиш учун қуйидаги саволларга жавоб олишимиз керак:

- Лойиҳанинг биз истаган натижаси қандай?
- Лойиҳа харажатларини ким кўтаради ва унинг ижобий натижаларидан ким фойдаланади?
- Лойиҳанинг ижобий натижалари қачон ва қаерда пайдо бўлади?

Лойиҳанинг якуний қиймати тўғрисида тасаввурга эга бўлиш учун лойиҳага алоқадор бўлган кишиларнинг турли гуруҳлари олган фойда ва қилган йўқотишларни қандай таққослаш ва жамлаш керак?

Бу лойиҳанинг якуний ижобий натижаси бошқа мумкин бўлган лойиҳалар натижасидан нимаси билан фарқ қилади?

Лойиҳа таҳлили лойиҳани шакллантириш жараёнининг ўзидаёқ унинг турли жиҳатлари таъсирини ва ролини ўзгартириш имконини беради. Ҳар қандай янги ахборот, агар фойдали

бўлса, илгари қабул қилинган қарорларни ўзгартириш учун сабаб бўлиши мумкин.

Демак, лойиҳа-смета ҳужжатлари лойиҳа таҳлили жараёнида, яъни лойиҳанинг турли жиҳатларини кўриб чиқиш натижалари ва янги олинган ахборотлардан келиб чиқиб, илгари берилган баҳоларни тузатиш билан бирга ишлаб чиқилади.

4.4. Лойиҳа таҳлили тузилмаси

Лойиҳа таҳлилида даромадлар ва харажатлар қуйидаги 7 нуқтаи назардан туриб баҳоланади ва улар лойиҳа таҳлилининг 7 бўлимини ташкил этади.

1. Техник таҳлил: лойиҳа техник жиҳатдан асосланганми?
2. Тижорат таҳлили: лойиҳа маҳсулотига бозорда талаб борми?
3. Молия: молиявий жиҳатдан лойиҳа яроқлими?
4. Лойиҳага қилинган харажатлар ундан фойдаланувчи (истеъмолчи)лар ҳисобига қопланадими ?
5. Экология: лойиҳа атроф-муҳитга кандай таъсир кўрсатади?
6. Институционал ривожланиш: лойиҳа учун масъул бўлган ташкилотлар уни амалга ошириш ва эксплуатация қилишга қодирмилар?
7. Лойиҳанинг ижтимоий ва маданий талабларга мослиги: лойиҳа маҳаллий шароитларга мосланганми? Лойиҳа аҳолининг айрим гуруҳларига таъсир кўрсатадими ?
8. Иқтисод: лойиҳанинг ижобий натижалари уни амалга ошириш ва эксплуатация қилиш харажатларидан ортиқми ? Лойиҳада таваккалчилик даражаси қандай ?

Лойиҳа таҳлилининг ҳар бир бўлими ўз услубига эга ҳамда кўрилаётган харажат, даромад ёки бошқа омиллар характерига кўра миқдор ёки сифат кўрсаткичлари тўғрисидаги фойдаланиладиган ахборот ҳажми ўзгариб туради. Ҳатто таҳлилнинг миқдорий жиҳатларига тегишли бўлган молиявий лойиҳалар ҳам прогнозлашга хос бўлган ноаниқлик омилларидан келиб чиқувчи сифат элементларига эга. Яъни лойиҳа таҳлили лойиҳанинг келажак ҳолатлар тўғрисидаги фикрларнинг ўзгаришига таъсирчанлигини ҳисобга ола билиши керак.

4.5. Давлатнинг иқтисодий фаолияти ва инвестиция лойиҳалари

Лойиҳа таҳлилининг турли бўлимлари доирасидаги тадқиқотлар лойиҳанинг ўзаро келишиб олинган вазифаларидан келиб чиқиб олиб борилиши лозим. Кўпинча бу вазифалар, ҳудуддаги маҳаллий шароитлар лойиҳани амалга оширишга кўр-

сатадиган таъсирни ҳисобга олган ҳолда алоҳида секторларни ривожлантириш дастурларини акс эттиради. Бу вазифалар характерига, шунингдек, қуйидагилар ҳам таъсир кўрсатади:

• турли тадбирларни ўтказишни кимга (давлат ёки хусусий секторга) топшириш тўғрисида жамиятнинг хоҳиш-иродаси.

• давлат лойиҳалари олдига қўйилган мақсадлар бўйича ижтимоий гуруҳларнинг ўзаро келишувга эришишига ёрдам берувчи жараёнлар.

Илмий тадқиқотлар якунлари ҳамда тўпланган тажриба шуни кўрсатадики, давлатнинг фаоллилиги кўламларини қисқартириш ҳамда давлат дастурларини хусусий иқтисодий фаолият учун қулай сиёсий шароитлар яратишга йўналтириш фойдалироқ бўлар экан. Бозор иқтисодиётига эга давлатларда ҳам, шунингдек, собиқ социалистик давлатларда ҳам сиёсатчилар ва иқтисодчилар давлатнинг нафақат бевосита давлат корхоналари фаолиятидаги ролига, шу билан бирга давлат аънанавий иштирок этиб келган инфратузилма ва ижтимоий хизматлар соҳасидаги ролига ҳам иккиланиш (шубҳа) билан қарашади.

Хусусий секторнинг бу соҳаларда иштирок этиш учун интилишига бош сабаб менежерлар шахсан жавобгар бўлган шароитда объектлар фаолияти самарадорлигини ошириш имконияти мавжудлиги ҳисобланади. Хусусий инвесторлар маиший хизматларга муваффақиятли жалб қилинган ҳолларда молиявий ресурсларга эга бўлиш имкониятлари кенгайишидан ҳам маълум маънода манфаатдорлик келиб чиқади.

Пухта ўйланган макроиқтисодий сиёсат юритаётган мамлакатларда инвестицияланган капиталлардан келадиган даромад анча юқори. Иқтисодиётдаги хатоликлар нисбатан катта бўлмаган мамлакатларда инвестициялардан келадиган самара 10%дан анча ортиқ ва 20%гача ҳамда ундан ҳам кўпроққа етади. Нотўғри макроиқтисодий сиёсат юритаётган (шунингдек, валюта мукофоти юқори бўлган) мамлакатларда инвестициялардан келадиган самара (қайтим) бор-йуғи 10% га етади ва кўпинча ундан ҳам паст бўлади.

Макроиқтисодий сиёсатни тўғри ва нотўғри олиб бораётган ҳар иккала гуруҳ давлатларида ҳам хусусий, ҳам давлат инвестицияларидан олинадиган фойда жами инвестицияларнинг миллий ҳажмидаги давлат инвестициялари улушига мутаносиб тарзда ўзгаради. Давлат инвестициялари улуши паст бўлган шароитда инвестиция самараси (қайтими) юқори бўлиши, бу улуш 40% гача ва ундан юқори бўлса кескин пасайиб кетиши кузатилади.

Кузатилган бу икки қонуният ҳам давлат фаолиятини ўзгартириш яъни макроиқтисодий хатоликларни қисқартириш ва иқтисодий фаолиятда давлат ролини пасайтириш мақсадга мувофиқ эканлигини кўрсатади. Бир вақтнинг ўзида хусусий

секторнинг макроиқтисодий сиёсат мақсадларини белгилашда ҳамда лойиҳаларда иштироки кенгайтирилгандагина бундай ўзгаришлардан ютуққа эришиш мумкин.

Давлат лойиҳаларини танлашда ҳал қилувчи овозга эга бўлган тақдирда ҳам, хусусий инвестицияларни автоматик тарзда сиқиб чиқармаслиги лозим.

Хусусий капитал иштироки учун шароитларни яхшилаш зарурати лойиҳаларни ким амалга ошириши кераклиги ҳамда хусусий капитал иштироки кўзда тутилган лойиҳаларни ким ишлаб чиқиши кераклиги тўғрисида сўров ўтказишни, шунингдек, мавжуд давлат тузилмалари ва сиёсати иқтисодиётнинг янги секторларга хусусий капитални киритишга қай даражада ёрдам бериши ёки тўсқинлик қилишини кўриб чиқиш зарур.

Лойиҳа мақсади, таҳлил чизмаси ва режалаштириш барча манфаатдор томонларнинг ҳамкорлиги жараёнида мунтазам мувофиқлаштириб борилсагина, давлат ихтиёрида қолган лойиҳалар муваффақиятли амалга оширилиши мумкин. Бу манфаатдор томонлар жумласига лойиҳа туфайли зарар кўрувчилар ҳам, фойда олувчилар ҳам, лойиҳани амалга ошириш ва эксплуатация қилиш учун масъул бўлган ташкилот ходимлари ҳам, шунингдек, давлат бошқарув идоралари, сиёсатчилар ҳамда молиячилар ҳам киради.

Лойиҳа вазифалари ва кўламини белгилаш учун ҳамда лойиҳани тайёрлашда, бошқаришда, ишлаб чиқариш графигини ўрнатишда турли гуруҳларнинг ролини ва масъулиятини аниқлаш учун бу гуруҳлар иштирокида (ҳамкорлигида) режалар ишлаб чиқиш жараёнидан тобора кўп фойдаланилмоқда. Лойиҳа таҳлилининг етти бўлими лойиҳанинг барча жиҳатларини ҳар томонлама баҳолаш имконини беради. Бунга, шубҳасиз, лойиҳа таҳлили жараёнида ҳамкорлик қилаётган гуруҳлар таркиби ҳам таъсир кўрсатади.

Лойиҳаларни режалаштиришга бундай ёндашув икки томонлама устунликка эга. Биринчидан лойиҳаларни ҳамкорликда режалаштириш ўзаро келишувга эришишга ёрдам беради ҳамда иштирокчиларни лойиҳа мақсадлари ва вазифаларига тарафдорликларини таъминлайди. Тажриба шуни кўрсатадики, бундай режалаштирилган лойиҳа муваффақиятли ва яшовчан бўлади.

Иккинчидан, турлича манфаатларга эга бўлган иштирокчиларнинг жалб қилиниши экспертлар гуруҳлари ўртасида лойиҳа харажатлари ва натижаларининг нисбий қиймати тўғрисидаги тортишувларга нисбатан самаралироқдир.

Иқтисодиётни ривожлантиришнинг турли лойиҳалари шундай натижаларга олиб келадики, уларни объектив баҳолаб бўлмайди (масалан, ҳайвонот турларининг йўқолиб кетиши). Агар режалаштириш жараёнига манфаатдор томонлар, керак бўлса, маҳаллий аҳоли ва халқаро жамият жалб этилса, илгари ечилиши гумон бўлган муаммоларни ечиш учун ҳам имкон топилиши мумкин.

Қисқача хулосалар

Лойиҳа-чекланган вақт давомида ҳамда белгиланган бюджет билан олдинга қўйилган мақсадларга эришишга хизмат қилувчи ўзаро боғланган тадбирлар мажмуидир. Лойиҳанинг асосий хусусиятлари ўлчамлилик, вақт бўйича чекланганлик, бажариладиган ишларнинг кетма-кетлиги, мақсадга йўналтирилганлик кабилар ҳисобланади.

Лойиҳа юзага келган вақтдан токи тугатилган вақтга қадар бўлган вақт лойиҳа ҳаёт даври дейилади, у инвестиция олди босқичи, инвестиция босқичи ва эксплуатация босқичидан иборат.

Лойиҳа таҳлили – харажатлар ва даромадлар ҳамда лойиҳа билан боғлиқ бўлган қалтисликни тизимли баҳолаш, очиб бериш асосида лойиҳаларни баҳолаш ва танлаб олиш усулидир. Лойиҳа даромадлилигини аниқлаш лойиҳа таҳлилининг асосий вазифаси бўлиб, бунинг учун лойиҳа бўйича барча даромадлар унга қилинган барча харажатлар билан солиштирилади.

Лойиҳа таҳлилида даромадлар ва харажатлар қуйидаги етти нуқтаи назардан туриб баҳоланади: техник таҳлил, институционал таҳлил, экологик таҳлил, ижтимоий таҳлил, тижорат таҳлили, молиявий таҳлил, иқтисодий таҳлил. Лойиҳаларни амалга оширишда давлатнинг бевосита иштирокини қисқартириш ва унинг фаолиятини хусусий иқтисодий фаолият учун қулай шароит яратишга йўналтириш зарур.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Лойиҳанинг асосий элиментлари нималардан иборат?
2. Лойиҳаларнинг асосий хусусиятларини тушунтириб беринг.
3. Лойиҳа ҳаёт даври босқичларига изоҳ беринг.
4. Лойиҳа таҳлилининг моҳияти нима ва вазифаларига нималар киради?
5. Лойиҳа таҳлили жиҳатлари ва тузилмасини тушунтиринг.
6. Лойиҳаларда давлат иштироки қайси шакл ва йўналишда бўлиши мақсадга мувофиқ?

Асосий адабиётлар

1. Гулямов С.С. и др. Проектный анализ инвестиций. - Т., ТГАУ, 1997.
2. Золотогоров В.Г. Инвестиционное проектирование. Минск.- ИП Экоперспектива, 1998.
3. Ишмухамедов А.Э., Ахмедов Д.К. Лойиҳа таҳлили. - Т., ТДИУ, 1998.
4. Ишмухамедов А.Э. Тошмухамедов Н.С. Джумаев З.А. Лойиҳа таҳлили (маърузалар матни). - Т., 2000.
5. Липцис И.В., Коссов В.В. Инвестиционный проект. - М.: БЕК, 1996.

V боб

ЛОЙИҲАЛАРНИ ТАЙЁРЛАШ

5.1. «Лойиҳаларни тайёрлаш» тушунчаси

Лойиҳалар маълум илмий тадқиқот, илмий изланишлар ва маркетинг тадқиқотлари натижасида тузилади ва илмий жиҳатдан асосланади. Изланишлар натижаси сифатида аниқ ғоя ва лойиҳанинг коцепцияси яратилади. Ғоя эса реал ва аниқ давр билан чегараланади. Лойиҳани амалга оширишда йулбошчининг роли бениҳоя каттадир. Шу билан бирга лойиҳанинг муҳити қулай ва рағбатлаштириш механизми самарали бўлиши керак. Лойиҳа йулбошчиси ўз атрофига профессионал мутахассислардан иборат командани тўплай олсагина, ҳар томонлама асосланган лойиҳани яратишни таъминлаши мумкин.

Корхонанинг инвестиция лойиҳасини корхона раҳбари ва унинг етук мутахассислари ишлаб чиқишади. Агар корхона мутахассисларининг билими ва тажрибаси етарли бўлмаса, профессионал маслаҳатчилар хизматидан фойдаланилади. Агар йирик лойиҳалар кўп компонентларга эга бўлса, бундай лойиҳаларни тайёрлашга халқаро тажрибага эга бўлган экспертлар ва маҳаллий мутахасислар жалб этилади. Уларнинг билим ва тажрибалари тайёрланган лойиҳаларнинг реал ва илмий асослилигини таъминлайди. Лойиҳаларнинг реал бўлиши учун, шунингдек, уларни тайёрлаш жараёнида экспертларнинг хулосасини олиш мақсадга мувофиқдир. Баъзи ҳолларда лойиҳаларни тайёрлаш жараёнида уларнинг самарадорлиги пастлиги ва амалиётга татбиқ этиш қийинлиги экспертлар тамонидан исботланади. Натижада келгусидаги унумсиз харажатларнинг олди олинади.

5.2. Инвестиция лойиҳалари ҳужжатларини тайёрлаш босқичлари

Инвестиция лойиҳаларини халқаро тажрибада учта йирик босқичга бўладилар:

- инвестиция олди босқичи;
- инвестиция босқичи;
- янгидан вужудга келган объектларни эксплуатация қилиш босқичи.

«Лойиҳалар таҳлили» фанининг асосий вазифаси биринчи босқич тўғрисида фикр юритишдир. БМТнинг ЮНИДО номли бўлими томонидан чиқарилган бюллетенда инвестиция олди босқичини тўртта йўналишга бўлиб ўрганиш тавсия этилади. Булар:

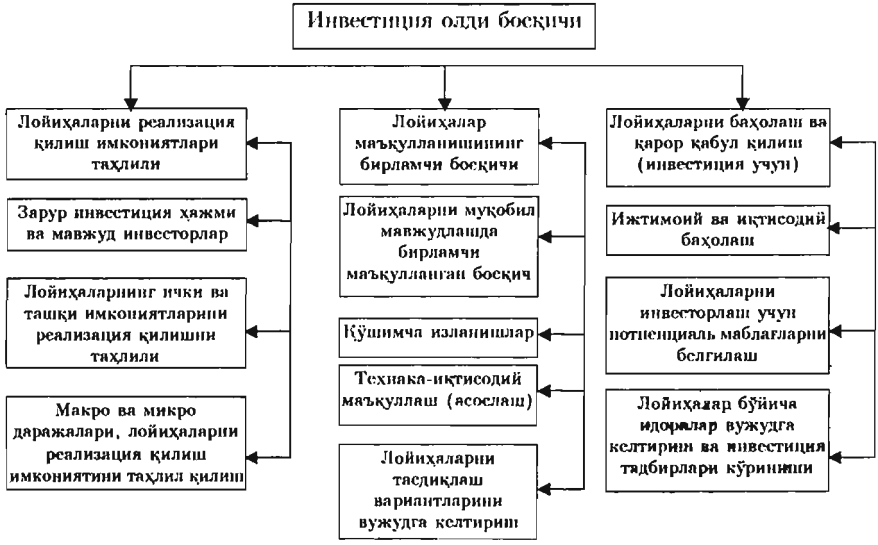
- инвестиция концепцияларини танлаш;
- дастлабки (бирламчи) лойиҳаларни вужудга келтириш;
- якуний лойиҳани вужудга келтириш ва унинг техник-иқтисодий ҳамда молиявий жиҳатдан маъқуллигини баҳолаш;
- лойиҳанинг якуний муҳокамаси ва у бўйича маълум қарорга келиш.

Инвестиция олди босқичини бундай йўналишларга ажратиш мақсадга мувофиқдир. Чунки аввал корхонанинг ёки тармоқнинг инвестиция ёрдамида ижтимоий ва иқтисодий кўрсаткичларини яхшилаш имконияти бор ёки йўқлигини аниқлаш керак. Бундан кейин инвестиция ҳақидаги фикрларни чуқур ўрганиб чиқиш ва шу асосда бизнес-режани вужудга келтириш лозим. Агар бу режа инвестор ва буюртмачида қизиқиш уйғотса, ишни кейинги босқичларда давом эттириш лозим. Бу йўналиш бизнес-режани чуқур таҳлилқилиш ва уни иқтисодий-молиявий томондан баҳолашдан иборат. Агар бу изланишлар натижаси ижобий бўлса, лойиҳаларни вужудга келтириш билан боғлиқ бўлган охирги хулоса чиқариш йўналишига ўтиш тавсия этилади. Индустриал ривожланган мамлакатларда инвестиция олди босқичини вужудга келтириш лойиҳа қийматининг 1,5-5% ҳажмидаги харажатни талаб этади.

Албатта, бу ерда лойиҳа қиймати ҳажми асосий роль ўйнайди. Умумий инвестиция харажатларидаги инвестиция олди босқичининг йўналишлари бўйича харажатлар улуши қуйидагича: биринчи йўналишда 0,2 - 1,0%, иккинчи йўналишда 0,25 - 1,5 %, учинчи йўналишда катта лойиҳалар бўйича 0,2 - 1,2 %, кичиклари бўйича эса 1,0 - 3,0%.

Инвестиция олди босқичида муқобил вариантларга эга бўлган бир неча лойиҳалар ўрганилади ва улардан самарадорлиги пастлари ёки самара бермайдиганлари чиқариб ташланди. Бундай лойиҳалар келгуси йўналишларда кўрилмайди ва бу билан жуда катта маблағ тежаб қолинади.

Лойиҳаларнинг инвестиция олди босқичини қуйидаги схема кўринишида ифодалаш мумкин:

5.3. Инвестиция имкониятларини қидиришни ташкил қилиш

Инвестиция лойиҳалари учун ғояларни қидириш ва улар орасида мақбулини танлаб олиш жуда мураккаб ҳамда масъулиятли вазифадир. Биринчидан, бу муаммони ечиш учун лойиҳани вужудга келтиришдан ким мафаатдор эканлигини билишимиз зарур. Агар бу лойиҳа ишлаб турган корхона учун бўлса, унда инвестиция концепцияси шу тармоқда йиғилган тажриба, ундаги ходимларнинг малакаси, бозор муаммолари маълум маънода белгиланган дир. Бу корхоналарни бошқарувчи идоралар ҳам инвестиция концепциясини вужудга келтиришда қийналмайдилар. Улар учун бундай лойиҳани амалга ошириш заруратн, корхона маҳсулотлари ҳозирча мавжуд талабни етарлича қондира олмаслиги ёки шу тармоқ шу даврда устувор тармоқ эканлиги ҳам белгилаб берилади.

Халқаро тажрибада турли соҳадаги корхоналар учун инвестиция концепцияларини излаб топиш учун асос бўлиб хизмат қиладиган дастлабки шарт-шароитларнинг қуйидаги таснифи (классификацияси) қабул қилинган:

- ишлаб чиқариш ёки қайта ишлаш учун зарур бўлган фойдали қазилмалар ресурсларининг мавжудлиги;

- қишлоқ хўжалигининг агросаноат комплекси доирасида амалга оширилиши мумкин бўлган лойиҳалар доираси ҳамда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш потенциалини белгилаб берувчи имкониятлари ва анъаналари;

- ижтимоий-иқтисодий ва демографик омиллар таъсирида ёки бозорда янги товар вужудга келиши натижасида талаб ҳажми ва таркибида келажакда бўлиши мумкин бўлган ўзгаришларни баҳолаш (масалан, радиотехниканинг ривожланиши грампластинкалар ишлаб чиқарувчи корхона учун инвестиция концепияларини яратишда туртки бўлиб хизмат қилади);

- импорт тузилмаси ва ҳажми. Бу кўрсаткичлар импорт ўрнини босувчи ишлаб чиқаришларни яратишга йўналтирилган лойиҳаларни вужудга келтиришга туртки бўлиши мумкин;

- ўхшаш ресурслар ва ижтимоий-иқтисодий даражага эга бўлган давлатларнинг ишлаб чиқариш тузилмасини ривожлантириш бўйича тажрибалари ва анъаналари;

- миллий ёки жаҳон иқтисодиёти доирасида истеъмолчи тармоқларда юзага келган ёки келиши мумкин бўлган эҳтиёжлар;

- истеъмолчи тармоқларда ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш режалари тўғрисидаги ёки ишлаб чиқарилган маҳсулотга жаҳон бозорида талабнинг ўзгаришини характерловчи ахборотлар;

- ягона хом ашё базасида турли хил маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг маълум ва янгидан топилган имкониятлари;

- оммавий ишлаб чиқаришдан иқтисодий тежамкорликка эришиш мақсадида ишлаб чиқариш кўламларини кенгайтириш;

- умумиқтисодий шарт-шароитлар (масалан, ҳукумат томонидан қулай инвестиция муҳитининг яратилиши, миллий валюта алмашинув курсининг ўзгартирилиши натижасида экспорт имкониятларининг яхшиланиши ва ҳ.к.).

Юқорида келтирилганлар лойиҳаларни инвестициялаш учун умумий шарт-шароитлар ҳисобланади. Бу шарт-шароитлар ҳали лойиҳаларни ташкил этиш учун тўлиқ асос бўла олмайди. У ёки бу лойиҳа концепциясининг кейинги босқичларини давом эттириш ёки эттирмаслик учун мутахассисларнинг чуқур таҳлили натижалари зарур бўлади. Молиявий манбалардаги ахборотлар етарли бўлишига қарамай, инвестор ўзича бирор қарорга келишдан хавфсирайди. Бундан ташқари турли таҳлилларга сарф этиш учун унинг вақти ҳам йўқ. Шунинг учун инвестор ҳар хил консультантларга мурожаат этишни лозим кўради. Инвестиция бўйича консультантлар шундай шахс ёки фирмаларки, уларнинг асосий вазифаси ўз мижозларига маблағларни қайси лойиҳага сарф этишни тавсия этишдан иборат.

5.4. Лойиҳаларни бирламчи тайёрлаш масалалари

Лойиҳаларни бирламчи тайёрлаш йўналишининг асосини бизнес - режа ташкил этади. Кичик лойиҳалар учун бизнес-режа биринчи даражали асословчи ҳужжат ҳисобланса да, катта лойиҳаларни тайёрлашда оралиқ ҳужжат вазифасини ўтайди, холос. Бундай бизнес-режанинг вазифаси қуйидаги саволларга жавоб топишдан иборат:

• Инвестиция лойиҳасининг концепцияси лойиҳа устида ишни давом эттириб, техник-иқтисодий ва молиявий жиҳатдан фойдали эканлигини баҳолаш учун ҳужжатлар тайёрлашга арзийдиган даражада қизиқарли ва фойдалими?

• Бу концепцияда келажакдаги муваффақият учун ҳал қилувчи роль ўйнайдиган, шу сабабли алоҳида эътибор билан тадқиқ қилиниши шарт бўлган жиҳатлар борми?

Бизнес-режа – инвестиция лойиҳаларини асослайдиган, лойиҳаларнинг имкониятларини белгилайдиган, даромад ва харажатларни ҳисоблайдиган, маблағ оқимини кўрсатадиган муҳим ҳужжатдир. Бу ҳужжат орқали лойиҳалар бошқарилади. Бизнес - режанинг асосий вазифаси лойиҳаларга системали баҳо беришдан иборатдир.

Бизнес-режа иқтисодчи ва ишбилармонларга қуйидаги тўртта асосий масалани ечишда ёрдам бериши керак:

- бозор сиғими ва унинг ривожланиш истиқболларини ўрганишда;

-бозорга зарур бўлган маҳсулотларни тайёрлаш учун кетадиган харажатларни баҳолаш ва бу харажатларни товарларни сотиш баҳолари билан солиштириб, мўлжалланган ишнинг фойдалилиги даражасини аниқлашга;

- янги бизнеснинг биринчи йилларида бозорда кутилиши мумкин бўлган тўсиқларни аниқлашга;

- иш ривожланаётганлиги ёки орқага кетаётганлигини доимий баҳолаб бориш имконини берувчи сигнал-кўрсаткичларни аниқлашга.

Бизнес-режа истиқбол характерга эга бўлиб, уни камида 3 ёки 5 йил олдинга тузиш тавсия этилади. Бизнес-режада биринчи йил муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги учун режа кўрсаткичлари ойлар бўйича, иккинчи йили чорак (квартал)лар бўйича, кейинги йилларда эса йилда бир марта ифода этилади. Бизнес-режа маълум бир тузилмага эга бўлиши керак. Масалан, ЮНИДО маълумотномасида бу тузилмада қабул қилиниши мумкин бўлган қарорларни таҳлил қилишга бағишланган қуйидаги бўлимларни ажратиб кўрсатиш тавсия этилган:

• товар ишлаб чиқариш ҳажми ва тузилмаси. Бозор сиғи-

мини ва корхонанинг ишлаб чиқариш қувватларини баҳолаш у учун асос исобланади;

• маҳсулот ишлаб чиқариш учун фойдаланиладиган ресурслар ассортименти ва ҳажми;

• янги ишлаб чиқариш объектларини жойлаштириш ;

• ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг техник асослари: келгусидаги технологиялар ва уларни реализация қилишни таъминловчи ускуналар парки тавсифи;

• ишлаб чиқариш, бошқарув ва савдо ходимлари ишини таъминлаш учун сарфланадиган харажатлар ҳажми ва тузилмаси;

• ишлаб чиқариш ва бошқарув ходимлари иш фаолиятини ташкил қилиш, шу жумладан, меҳнат ҳақи масалалари;

• лойиҳани амалга оширишни ташкилий-ҳуқуқий жиҳатдан таъминлаш, шу жумладан, янги ташкил қилинган объектларнинг ҳуқуқий мақоми;

• лойиҳани молиявий таъминлаш, яъни зарур инвестиция суммалари, тахминий ишлаб чиқариш харажатлари, шунингдек, инвестиция ресурсларини олиш имкониятлар ҳамда улардан фойдаланишнинг самарадорлигини баҳолаш.

Маҳсулотлар реализация қилинадиган бозор ва рақобатни баҳолаш бизнес-режада катта ўрин тутади. Ишлаб чиқараётган маҳсулотингиз ниҳоятда сифатли, охирги техника ва технология талабларига жавоб берадиган бўлишининг ўзи ҳали ижтимоий натижа эмас. Энг муҳими, маҳсулотингиз истеъмолчига керакли бўлиши ва у реализация қилиниши лзим. Шунинг учун бу бўлимнинг асосий вазифаси ишлаб чиқарадиган маҳсулотингиз ўз истеъмолчисини топа олиши ва рақобатга чидамлилигига инвесторни ишонтира олишдан иборатдир.

Маҳсулот реализация қилинадиган бозорларни ўрганиш даврида уларни тўрт гуруҳга бўладилар:

- ишлаб чиқарадиган маҳсулотингизни истеъмолчилар билмайдиган бозорлар;

- ишлаб чиқармоқчи бўлган маҳсулотингизни истеъмолчилар биладиган, лекин сотиб олмайдиган бозорлар;

- рақобатчингиз маҳсулотини сотиб оладиган бозорлар;

- истеъмолчилар сизнинг маҳсулотингизни сотиб оладиган бозорлар.

Ана шу бозор турлари чуқур таҳлил қилингандан кейин лойиҳа маҳсулотини қаерда ва неча сўмдан сотиш кераклиги аниқланади.

Бизнес - режадан ташқари, агар инвестиция асосий фондларни кенгайтириш ёки реконструкция қилишга сарф этилса, унга смета ҳам тузилади.

5.5. Лойиҳаларнинг охирги шаклланган варианти ва унинг техник-иқтисодий ҳамда молиявий жиҳатдан маъқуллиги

Лойиҳаларни техник-иқтисодий ва молиявий асослашда, унинг барча жиҳатлари (яъни техник, молиявий, тижорат жиҳатлари) билан боғлиқ бўлган муаммоларни муқобил суръатда кўриб чиқилади. Бу вазифани фақат иқтисодчиларнинг ўзларигина уддалай олмайдилар, шу сабабли лойиҳаларни тайёрлашнинг бу босқичида турли соҳадаги мутахассислар гуруҳи иштирок этиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Булар:

- шу тармоқда иш тажрибасига эга бўлган иқтисодчи (иложи бўлса мутахассислар гуруҳига иқтисодчи раҳбарлик қилиши керак);
- маҳсулот реализация қилинадиган бозорни таҳлил қиладиган мутахассис(маркетолик);
- маҳсулот ишлаб чиқариш технологиясини яхши биладиган бир ёки бир неча муҳандис-технолог;
- маҳсулот хусусиятларини, уни сотишда юзага келиши мумкин бўлган муаммолар, хизмат кўрсатишни яхши биладиган муҳандис-конструктор;
- шунга ўхшаш ишлаб чиқаришларни барпо этиш билан шуғулланган қурувчи-муҳандис;
- шу турдаги ишлаб чиқаришларда харажатлар ҳисобини юритиш бўйича мутахассис.

Доим ишловчи мутахассислар билан бир қаторда гуруҳ ишида лойиҳанинг айрим муаммолари бўйича мутахассислар ҳам (масалан, экологлар) вақти-вақти билан жалб этилиши мумкин. Лойиҳани қабул қилишга, қандайдир омиллар таъсир кўрсатиши аниқланса, лойиҳа гуруҳи дарҳол бу тўсиқни бартараф этувчи муқобил ечимларни топиши лозим.

Лойиҳани якуний шакллантириш ва уни тўлиқ техник-иқтисодий ва молиявий асослашнинг мазмунини якуний қарорга келиш учун зарур бўлган барча турдаги маълумотларни тайёрлаш ташкил этади.

Лойиҳаларни техник-иқтисодий асослаш деганда уларнинг мақсадга мувофиқ эканлиги ва стандартлигини кўрсатадиган, ҳисобланадиган ҳужжатлар мажмуасини тайёрлаш тушунилади.

Бу инвестиция олди ҳужжат бўлиб, унда лойиҳалар муҳандислик - конструкторлик, қурилиш-технологик томондан асосланади. Тажрибада бу жараёнга бир ёқлама ёндашиш унинг ҳамма лойиҳалар учун бир хил моделини топиш жуда қийин.

ТИА бўлимларининг тахминий тузилмаси қуйида келтирилган:

1. Лойиҳаларни вужудга келтириш шарт-шароитлари ва ғояси:

1.1. Лойиҳа ғоясининг мазмуни.

1.2. Лойиҳа ташаббуслари.

1.3. Лойиҳа бўйича маълумотлар.

2. Бозор таҳлили ва маркетинг стратегияси:

2.1. Умумиқтисодий таҳлил.

2.2. Маркетинг бўйича изланишлар.

2.3. Лойиҳа стратегияси асослари.

2.4. Маркетинг концепцияси.

2.5. Маркетинг тармоқлари ва харажатлари.

3. Лойиҳани ресурслар билан таъминланганлиги:

3.1. Хом ашё ва материаллар таснифи (классификацияси).

3.2. Материалларга бўлган талабнинг ўзига хос хусусиятлари.

3.3. Материал ресурслар мавжудлиги ва уларни етказиб бериш.

3.4. Материалларни етказиб бериш маркетинги.

3.5. Бутловчи маҳсулотлар ва материал ресурслар харажатлари.

4. Лойиҳалардаги объектларни жойлашадиган ўрни ва атроф-муҳит:

4.1. Объект жойлашадиган жой таҳлили.

4.2. Табиий муҳит.

4.3. Атроф-муҳитнинг таъсирини баҳолаш.

4.4. Ижтимоий-иқтисодий сиёсат.

4.5. Лойиҳаларнинг инфратузилмаси ҳолати.

4.6. Лойиҳа учун жойни танлаш.

5. Лойиҳалаш ва технология:

5.1. Ишлаб чиқариш дастури ва қувватлар.

5.2. Лойиҳа учун технология танлаш.

5.3. Лойиҳа учун технология сотиб олиш.

5.4. Лойиҳа учун асосий ҳужжатларни тайёрлаш.

5.5.Лойиҳа учун керакли машиналар ва ускуналарни танлаш.

5.6. Аҳоли учун уй-жой қуриш.

5.7. Техникавий хизмат кўрсатишга қўйиладиган талаблар.

5.8. Умумий инвестиция харажатларини баҳолаш.

6. Лойиҳалар кўрсатилган корхонани ташкил қилиш ва бошқа харажатлар:

6.1. Корхонани бошқаришни ташкил этиш.

6.2. Лойиҳалашни ташкил этиш.

6.3. Умумхўжалик ва умумишлаб чиқариш харажатлари.

7. Меҳнат ресурслари:

7.1. Ижтимоий-иқтисодий ва маданий муҳит.

7.2. Ходимларнинг тоифа бўйича меҳнат ресурсларига талаби.

7.3. Штат жадвали.

7.4. Ходимларни ўқитиш-ўргатиш ва қайта тайёрлаш режаси.

7.5. Ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш харажатларини баҳолаш.

8. Инвестиция лойиҳасини амалга оширишни режалаштириш:

8.1. Инвестиция лойиҳасини амалга оширишни режалаштиришнинг мақсади.

8.2. Лойиҳаларни амалга ошириш босқичлари.

8.3. Лойиҳаларни амалга ошириш графиги.

8.4. Лойиҳаларни амалга ошириш бюджети.

9. Инвестиция лойиҳаларини молиявий таҳлили ва инвестицияларни баҳолаш:

9.1. Лойиҳалар молиявий таҳлилининг мақсади ва вазифалари.

9.2. Лойиҳа харажатларини баҳолашнинг таҳлили.

9.3. Лойиҳаларнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш услуби.

9.4. Инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш.

Ижобий ТИАни вужудга келтириш учун лойиҳа ғояси мамлакат ва ҳудуддаги умумиқтисодий шароитларга мос келиши керак.

Лойиҳа ғоясида инвестициянинг аниқ мазмунини ифода қилиш ва инвесторларнинг нима учун бу лойиҳага қизиқиши сабабларини белгилаб бериш зарур. Бу бўлимда лойиҳанинг тарихи, ғоянинг вужудга келиш сабаби, у бўйича олдин қилинган изланишлар баёноти берилади.

Қисқача хулосалар

Лойиҳа таҳлили инвестиция олди босқичида ҳам амалга оширилади. Бу босқич тўртта йўналишга бўлиб ўрганилади. Булар:

– инвестиция концепцияларини танлаш;

– дастлабки лойиҳаларни вужудга келтириш;

– якуний лойиҳаларни вужудга келтириш ва уларни молиявий баҳолаш;

– лойиҳа бўйича якуний қарорга келиш.

Инвестиция олди босқичида бир неча муқобил вариантларга эга бўлган лойиҳалар ўрганилади ва улардан самараси пастлари чиқариб ташланади. Турли соҳалардаги корхоналар учун инвестиция концепцияларини излаб топиш учун асос бўлиб шарт-шароитлар таснифи (классификацияси) қабул қилинган. Бунга фойдали қазилмалар, қишлоқ хўжалиг потенциалини белгиловчи омиллар, демографик омиллар ва ҳ.к.лар киради.

Лойиҳаларни бирламчи тайёрлаш босқичининг асосини бизнес-режа ташкил этади. Бизнес-режа – инвестиция лойиҳаларини асослайдиган, лойиҳаларнинг имкониятларини белгилайдиган, даромад ва харажатларни ҳисоблайдиган, маблағ оқимларини кўрсатадиган муҳим хужжатдир.

Бизнес-режа бозор сиғимини ўрганиш, маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини баҳолаш, бозорда кутилиши мумкин бўлган тўсиқларни белгилаш, ишларнинг бориши тўғрисида сигнал кўрсаткичларни аниқлашда иқтисодчиларга ёрдам беради.

Лойиҳаларни тайёрлашда мутахассисларнинг оптимал таркибга эга гуруҳи иштирок этиши лозим. Гоҳида лойиҳани баҳолаш ишига ишчи гуруҳга кирмайдиган мутахассислар ҳам жалб этилиши мумкин. Лойиҳаларни техник-иқтисодий асослаш ўз ичига бир неча бўлимларни олади.

Булар:

1) Лойиҳаларни вужудга келтириш шарт-шароитлари ва ғояси.

2) Бозор таҳлили ва маркетинг стратегияси.

3) Лойиҳаларнинг ресурслар билан таъминланганлиги.

4) Лойиҳаларда объектларнинг жойлашган ўрни ва атроф-муҳит.

5) Лойиҳалаш ва технология.

6) Лойиҳада кўрсатилган корхонани ташкил этиш ва бошқа харажатлар.

7) Меҳнат ресурслари;

8) Инвестиция лойиҳаларини амалга оширишни режалаштириш.

9) Инвестиция лойиҳаларини молиявий таҳлил қилиш ва инвестицияларни баҳолаш.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инвестиция лойиҳалари ҳужжатларини тайёрлаш босқичларига тавсиф беринг.
2. Инвестиция олди босқичининг асосий вазифалари нималардан иборат?
3. Инвестиция концепцияларини излаб топиш учун асос бўлувчи шарт-шароитларни санаб ўтинг.
4. Бизнес-режа нима ва унинг вазифалари нимадан иборат?
5. Бизнес-режа тузилмасига тавсиф беринг.
6. Лойиҳаларга якуний баҳо бериш учун жамланадиган мутахассислар гуруҳи қандай бўлиши керак?
7. Лойиҳаларни техник-иқтисодий асослаш босқичларига изоҳ беринг?

Асосий адабиётлар

1. Гулямов С.С. и др. Проектный анализ инвестиций. -Т., ТГАУ, 1997.
2. Золотогоров В.Г. Инвестиционное проектирование. -Минск.ИП «Экоперспектива» 1998.
3. Ишмухамедов А.Э., Ахмедов Д.К. Лойиҳа таҳлили. -Т., ТДИУ, 1998.
4. Ишмухамедов А.Э. Тошмухамедов Н.С. Джумаев З.А. Лойиҳа таҳлили (маърузалар матни). -Т., 2000.
5. Липцис И.В., Коссов В.В. Инвестиционный проект. -М.: БЕК, 1996.

VI боб

ТЕХНИК ТАҲЛИЛ

6.1. Лойиҳаларни техник таҳлил қилишнинг вазифалари ва таркиби

Лойиҳанинг маркетинг нуқтаи назардан ижобий хулосаси олингач, унинг техник таҳлили амалга оширилади. Техник таҳлилда лойиҳа технологиясини ишлаб чиқарувчилардан шу лойиҳани амалга ошриш учун зарур бўлган тижорат таклифи олинади. Тижорат таклифи лойиҳа технологиясининг ҳар бир машина ва асбоб-ускунаси, уларнинг баҳоси, техник спецификацияси, техник-иқтисодий кўрсаткичлари тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олади. Лойиҳани амалга оширишда энг самарали бўлган технология танланади. Агар лойиҳа чет эл валютаси ҳисобига технология билан таъминланадиган бўлса, унда халқаро кўламда шу технологияни ишлаб чиқарувчилар ўртасида танлов эълон қилинади. Мутахассислар тилида бундай танлов тендер деб аталади.

Инвестиция лойиҳаларини техник таҳлил қилишнинг вазифаси лойиҳа мақсади нуқтаи назаридан энг қулай бўлган технологиялар, лойиҳадан манфаат кўриши мумкин бўлган аҳоли контингенти, маҳаллий шароитлар, капитал, хом ашё ва ишчи кучидан фойдаланиш имкониятлари ва уларнинг баҳоси, бозор ҳажми, шунингдек, лойиҳани режалаштириш ҳамда амалга оширишнинг мавжуд ва потенциал имкониятларини аниқлаш ҳисобланади.

Инвестиция лойиҳалари устида ишлаш жараёнида техник таҳлил биринчи навбатда ўтказилади.

Техник таҳлилга қуйидагиларни кўриб чиқиш ва белгилаш киради:

1) Техник ва технологик жиҳатдан муқобил вариантлар.

2) Лойиҳани жойлаштириш ўрни бўйича муқобил вариантлар.

3) Лойиҳа ҳажми.

4) Лойиҳани амалга ошириш муддатлари.

5) Хом ашё, ишчи кучи ва бошқа ресурслардан фойдаланиш имкониятлари ва уларнинг етарлилиги.

6) Лойиҳа маҳсулоти учун бозор сиғими (ҳажми).

7) Кўзда тутилмаган омилларни ҳисобга олган ҳолда лойиҳа харажатлари.

6.2. Лойиҳаларни ишлаб чиқишнинг техник муаммолари. Мулк шакли. Лойиҳа кўлами

Турли лойиҳаларда учрайдиган техник муаммолар ўзига хос бўлади. Аммо айрим муаммолар (барча лойиҳаларга бўлмасада) кўпчилик лойиҳаларга хос ва уларни идентификация қилиш мумкин. Бу муаммолар қуйидаги категорияларга бўлинадилар: мулк шакли; лойиҳа кўлами; амалга ошириш муддатлари ҳамда технлогияларни танлаш ва тўплаш.

Лойиҳанинг техник режаси, эксплуатацияси ва менежменти лойиҳани ким амалга оширишига боғлиқ. Қайси лойиҳаларни давлат сектори, қайсисини эса хусусий сектор амалга ошириши кераклилигини аниқлаш ҳозирда анча муаммо. Чунки хусусий инвесторлар инфратузилмалар ва коммунал хизмат сингари анъанавий давлат секторларига ҳам кириб борищаяпти. Лойиҳа қайси соҳага (тармоққа) тегишли эканлиги ҳам мулк шаклини танлашда муҳим роль ўйнайди. Мулк шакли масаласи шу билан бирга лойиҳанинг қандай техник режаси танланишини белгилаб беради.

Масалан, бир ҳудудни электр энергияси билан таъминлаш лойиҳаси давлат секторида бажарилиши танланса, у ҳолда йирикроқ электростанция қурилиши танланади. Хусусий секторда эса бир неча кичик, ўзаро рақобат қилувчи электростанциялар қурилиши танланиши мумкин. Йирик электростанция қуриш қарори бундай инвестицияларда таваккалчилик даражаси юқори бўлгани учун хусусий инвесторлар иштирокини инкор этади. Шу сабабли хусусий инвесторларни лойиҳа устида ишлашга жалб қилиш қарори қандай технологиялар танланишини белгилаб беради ҳамда технологияларни олдиндан танлаш лойиҳа давлат секторидагина бажарилиши мумкин, деган хулосага олиб келиши мумкин.

Лойиҳа кўлами ва масштаби деярли ҳар доим лойиҳани ишлаб чиқиш жараёнида аниқланадиган ўзгарувчан миқдорлар бўлиб келган. Қишлоқ хўжалиги ёки саноат ишлаб чиқариш лойиҳалари кўлами лойиҳа маҳсулотига бўлган талабга кўра белгиланади. Бошқа ҳолларда лойиҳа кўлами, аввало, уни амалга оширувчи муассасаларнинг ёки ишлаб чиқарувчиларнинг имкониятларига боғлиқ. Айрим лойиҳалар кўлами фойдаланиш мўлжалланаётган ҳудудий ва табиий ресурсларнинг чекланганлиги билан белгиланади. Лекин ҳар қандай шароитда ҳам режалаштирувчи идораларнинг мавжуд шароитни ҳисобга олмасдан катта кўламларни афзал кўришларини чеклаш керак. Тажрибадан ўтган технологик ечимлар йўқ бўлса, босқичма-босқич

ёндашувни танлашга мажбур бўлинади. Бундай ёндашув тадқиқотлар ва адаптация ишларидан бошланади. Шундан сўнг лойиҳанинг тажриба варианти яратилади ва у тўпланган тажриба билан тўлдира борилиб, тўлиқ лойиҳага келтирилади. Молиявий жиҳатлар, масалан, лойиҳа амалга оширилгандан сўнг уни эксплуатация қилишга харажатлар қилиш зарурати ҳам лойиҳа кўламини белгилаши мумкин.

Лойиҳа кўлами масаласига таҳлилий ёндашиш ҳам мумкин. Оддий қилиб айтганда лойиҳа учун соф келтирилган қиймат (СКҚ) максимал бўлишини таъминлайдиган кўлам оптимал бўлади. Бундай таҳлил ўтказилиши учун лойиҳа бир нечта алоҳида компонентларга бўлиб ташланади, сўнгра бу компонентлар (ўз харажатлари ва даромадлари билан бирга) технологик жиҳатдан энг кичик бўлган базис лойиҳага бирлаштирилади. Бундан кейин базис лойиҳа ҳамда компонентларнинг ҳар бир комбинацияси учун СКҚ ҳисобланади. Охирги қўшилган компонент учун даромаднинг чекланган ички ставкаси дисконт ставкасига тенг бўлмагунга қадар лойиҳанинг излапаётган кўлами катталаштириб борилаверади. Айни шу лаҳзада СКҚ бутун лойиҳа учун мусбат бўлади ва максимал даражага етади. Лойиҳа бундан кейин ҳам кенгайтирилганда қўшилган компонентлар учун даромаднинг чекланган ички ставкаси дисконт ставкасидан паст, СКҚ эса манфий бўлади.

Иқтисодиётни қайта қуриш шароитида кўламга нисбатан бундай ёндашув йирик корхона таркибида алоҳида бўлинмаларни ажратиш қанчалик мақсадга мувофиқлигини аниқлаш учун қўлланилиши мумкин. Кўпгина ривожлантириш лойиҳалари турли секторларга ёки фаолият турларига тегишли компонентлардан ташкил топади. Масалан, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш лойиҳаси суғориш тизими ва дренажлар, қишлоқ хўжалигида қўлланиладиган турли ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқариш, қишлоқ йўллари ва ижтимоий инфратузилманинг клублар, сув таъминоти тизими, мактаб ва тиббиёт муассасалари каби элементларини ўз ичига олиши мумкин.

Шу туфайли лойиҳанинг турли элементлари ўртасидаги ўзаро муносабатларни аниқлаш биринчи навбатдаги вазифа ҳисобланади. Мактаблар, клублар ва тиббиёт муассасалари бир вазиятда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан чамбарчас боғланган бўлса, бошқа вазиятда ҳеч қандай алоқага эга бўлмаслиги мумкин. Агар лойиҳа компонентлари ўзаро чамбарчас боғланган бўлса, у ҳолда иқтисодий таҳлилда даромадлар ва харажатларни компонентлар бўйича тақсимлаш ҳеч қандай мазмунга эга бўлмайди. Шу туфайли турли компонентлар бўй-

ича даромад ставкасини аниқлаш керак эмас. Бундай ҳолда дастлаб бутун лойиҳа учун СКҚ ва даромаднинг ички ставкасини аниқлаш, сўнгра лойиҳанинг бир ёки бир неча компонентини ўзгартириб, айтилган кўрсаткичларни ошириш мумкин ёки мумкин эмаслигини аниқлаш керак.

Агар лойиҳанинг алоҳида компонентлари бир-бири билан деярли боғланмаган бўлса, улар алоҳида-алоҳида таҳлил қилиниши керак.

Лойиҳа алоҳида компонентларининг иқтисодий таҳлили.

Лойиҳанинг турли компонентлари ўзаро бир-бирининг ўрнини босадиган, бир-бирини тўлдирадиган ёки мустақил компонентлар бўлиши мумкин.

Агар лойиҳа компонентларини биргаликда амалга оширишдан олинадиган манфаат уларнинг ҳар бири алоҳида амалга оширилганда олинадиган манфаатлар йиғиндисидан кам бўлса, бундай компонентлар ўзаро бир-бирининг ўрнини босадиган компонентлар ҳисобланади.

Агар лойиҳанинг алоҳида компонентларидан манфаат кўрилса, улар ўзаро бир-бирини тўлдирувчи компонентлар дейилади. Агар бутун лойиҳадан кўрилган манфаат алоҳида компонентлардан кўрилган манфаатлар йиғиндисига тенг бўлса, бу компонентлар мустақил компонентлар дейилади.

Лойиҳа компонентлари, шунингдек, харажатларга кўра ҳам ўзаро бир-бирининг ўрнини босадиган, ўрнини тўлдирадиган ва мустақил компонентлар бўлиши мумкин. Бир-бирининг ўрнини босувчи компонентлар учун умумий харажатлар уларни алоҳида-алоҳида амалга ошириш харажатлари йиғиндисидан катта бўлади. Бир-бирини тўлдирувчи компонентлар учун эса умумий харажатлар уларни алоҳида-алоҳида амалга ошириш харажатлари йиғиндисидан кичик бўлади. Мустақил компонентлар учун харажатлар миқдори бошқа компонентлар бор-йўқлигига боғлиқ бўлмайди. Кўпгина кўп мақсадли лойиҳалар харажатларга кўра, бир-бирини тўлдирувчи, даромадларга кўра эса, бир-бирининг ўрнини босувчи ҳисобланади. Масалан, суғориш ва гидроэлектростанция учун умумий туғон қуриш алоҳида-алоҳида туғон қуришга нисбатан кам харажат талаб этади. Лекин электр энергияси олиш учун қишда оқизилган сув суғориш учун фойдасиз бўлса, ёзда суғориш учун электр энергияси олиш эҳтиёжларидан кўпроқ сув оқизилади. Сув оқизиш миқдори ГЭС талаблари учун ҳам, қишлоқ хўжалиги талаби учун ҳам зарур бўлган оптимал миқдордан кўп бўлади. Оқибатда алоҳида лойиҳадагига нисбатан камроқ қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ҳамда электр энергияси ишлаб чиқарилиши мумкин. Бундай ҳолатда иқтисодий таҳлил чоғида «лойиҳасиз»

вазият сифатида тегишли иншоотларни алоҳида қуриш варианти кўриб чиқилиши керак.

Алоҳида лойиҳаларни иқтисодий баҳолаш асоси сифатида қўлланилиши лойиҳанинг алоҳида компонентлариинг турли комбинациялари учун қуйидаги натижаларга олиб келади.

Лойиҳаларнинг компонентлари бўйича турланиши

Лойиҳа компонентлари	Харажатларга кўра мустақил	Харажатларга кўра бир-бирини тўлдирувчи	Харажатларга кўра бир-бирининг ўрнини босувчи
Даромадларга кўра мустақил	Умумий СКҚ мустақил СКҚлар йиғиндисига тенг	Умумий СКҚ мустақил СКҚлар йиғиндисидан катта	Умумий СКҚ мустақил СКҚлар йиғиндисидан кичик
Даромадларга кўра бир-бирини тўлдирувчи	Умумий СКҚ мустақил СКҚлар йиғиндисидан катта	Умумий СКҚ алоҳида СКҚлар йиғиндисидан катта	Аниқланмаган натижа. Бирма-бир солиштириб кўриш талаб этилади
Даромадларга кўра бир-бирининг ўрнини босувчи	Умумий СКҚ алоҳида СКҚлар йиғиндисидан кичик	Аниқланмаган натижа. Бирма-бир солиштириб кўриш талаб этилади	Умумий СКҚ алоҳида СКҚлар йиғиндисидан кичик

6.3. Лойиҳаларни жойлаштириш ўрни

Лойиҳанинг жойлашиш ўрнини белгиловчи омиллар турли-туман бўлиб, бу омилларни ҳам таҳлил қилиш мумкин. Лойиҳа учун СКҚни максималлаштирадиган жой энг яхши ҳисобланади. Кўп ҳолларда жойлашиш ўрнини танлаш ҳам лойиҳа кўламини белгилашдаги каби бир қатор жиҳатларни ҳисобга олишни талаб этади. Масалан, саноат корхонаси хом ашё базаси яқинига ёки бошланғич энергия манбаи яқинига ёхуд маҳсулот бозори ёнига ё бўлмаса тегишли инфратузилмага яқин жойда қурилиши мумкин. Ҳар бир вариант ўз афзалликлари ва камчиликларига эга. Максимал СКҚни таъминлайдиган жойлашиш ўрни танланиши учун бу афзалликлар ва камчиликлар баҳоланиши ҳамда таққосланиши мумкин.

Лойиҳага капитал қўйилмалар муддатлари масаласи ҳам лойиҳани тайёрлаш босқичида алоҳида кўриб чиқилиши лозим. Капитал қўйилмалар муддатлари билан боғлиқ муаммоларнинг аҳамияти лойиҳа кўлами, жойлашиш ўрни билан боғлиқ муаммоларга нисбатан кам бўлиб кўриниши мумкин. Лойиҳалар баъзида инвестициялаш муддатларининг мақбул (оптимал) эканлиги тўлиқ асосланмасдан қабул қилинади. Лойиҳа иқтисодий ва молиявий жиҳатдан самарали бўлишини таъминлаш учун,

унинг маҳсулотига бўлган талаб, технологиялар ҳолати, қўшимча капитал киритиш имкониятлари етарлича ривожланмаганлиги туфайли вақтидан эрта бўлиши мумкин.

Бошқа томондан лойиҳанинг иқтисодиётга ҳиссаси ва ундан келган манфаат анча юқори бўлиши, муддатидан кечикиши ҳам мумкин. Эксплуатациянинг биринчи йилидаги даромад даражаси, лойиҳанинг алоҳида компонентларидан олинадиган чекланган даромад сингари, лойиҳаларни амалга оширишнинг мақбул муддатларини баҳолаш мезони ҳисобланади. Агар шу йилги даромад ставкаси дисконт ставкасидан паст бўлса, у ҳолда лойиҳа муддатини кечиктириш соф келтирилган қийматнинг (СКҚ) кўпайишига олиб келади. Оптимал (максимал СКҚни таъминловчи) муддатда эксплуатациянинг биринчи йили учун даромад ставкаси дисконт ставкасига тенг бўлади.

Эксплуатациянинг биринчи йилида олинган даромад мезони

Эксплуатациянинг биринчи йилида олинган даромад мезони биринчи йилда олинган манфаат етарли даромадлилик даражасини таъминлай олиш-олмаслигини аниқлаш орқали лойиҳа муддатлари тўғри танланганлигини текшириш имконини беради. Бунда эксплуатациянинг биринчи йилида олинган соф даромад лойиҳага қилинган (қурилиш даврида йўқотилган % даромадини қўшган ҳолда) капитал харажатлар билан солиштирилади.

Агар даромадларнинг харажатларга нисбати капитал қўйилмаларнинг муқобил қийматидан юқори бўлса, лойиҳа муддатидан кечиккан ҳисобланади. Бу мезонни қўллаш СКҚни максималлаштириш лойиҳа режаси билан таъминланганлигини аниқлаш учун кенг кўламли текширув бошлашда биринчи қадам ҳисобланади. Соф даромад (манфаат) биринчи бор капитал қўйилмалар рентабеллилиги таъминланган йил СКҚ кўрсатиш биринчи бор мусбат бўлган йилга мос келади.

6.4. Харажатлардаги ўзгаришлар

Харажатларга ва лойиҳани амалга ошириш графигига реал баҳо бериш учун муҳандислик ва лойиҳа-конструкторлик ишланмаларининг аниқ бўлиши талаб этилади. Нотўғри берилган баҳо иқтисодий ва молиявий таҳлилда ҳам нотўғри ечимларга олиб келиши мумкин.

Харажатлар сметаси лойиҳа тури ва мавжуд услубларнинг имкониятидан келиб чиқиб мумкин қадар максимал аниқликда баҳоланган бўлиши керак. Шунингдек, бундай смета лойиҳани молиялаштириш бошланишидан анча олдин тайёр бўлиши

керак. Лойиҳа турларига қараб муҳандислик ва лойиҳа-конструкторлик ишлари ҳажми турлича бўлади, масалан, текис жойда йўл қуриш лойиҳаси ҳамда тоғли жойда йўл қуриш лойиҳасида. Агар лойиҳада стандарт ускуналарни бир неча бор харид қилиш ёки анъанавий ишларни бажариш кўзда тутилган бўлса, муҳандислик ва лойиҳа-конструкторлик ишларига кетадиган харажатлар минимал бўлади.

Лойиҳанинг ҳар бир компоненти учун алоҳида харажатлар сметаси тузилади. Ускуналар сотиб олиш харажатлари сметаси ускуналар тури, сони ва ҳар бирининг баҳосидан келиб чиқиб тузилади. Мамлакатда бажарилган ўхшаш лойиҳалар тажрибаси ускуналар баҳосини аниқлашда мўлжал ҳисобланади. Агар бу тўғрида ахборот етарли бўлмаса (ёки ўхшаш лойиҳалар яқин вақт ичида амалга оширилмаган бўлса), харажатлар сметасини тузишда ихтисослашган фирмалар, шахслар ёки пудратчилар хизматидан фойдаланилади.

Чет эл инвестициялари иштирокидаги лойиҳалар учун харажатлар сметалари ҳам миллий, ҳам хорижий валютада тузилади. Қурилиш даврида ҳисобланган фоизлар ва қўшимча айланма капиталга эҳтиёж ҳам харажатлар сметасида ҳисобга олиниши керак. Харажатлар сметаси молиявий (иқтисодий эмас) кўринишида пул харажатларини ҳисобга олган ҳолда тузилади. Маҳаллий солиқлар ва импортга бож тўловлари сметага киритилиши, лекин алоҳида кўрсатилиши лозим. Чунки булар лойиҳани амалга оширувчи фирма харажатларига кирса-да, мамлакат харажатларига кирмайди ва иқтисодий таҳлилдан чиқариб ташланади.

Харажатлар сметаси, одатда, икки қисмдан ташкил топади:

1. Асосий смета.
2. Кўзда тутилмаган харажатлар қўшимча сметаси.

Асосий смета дастлаб лойиҳанинг мақсадга мувофиқлигини асослаш учун тузилади ва тузатиб борилади. У тузилиш пайтида лойиҳанинг энг аниқ қийматини акс эттиради. Лекин у асосий смета тузилгандан лойиҳа тугаллангунга кадар рўй берадиган миқдор ва баҳо ўзгаришларини, масалан, етказиб бериш, қурилиш ишларини тугаллаш муддатларидаги ўзгаришларни ҳисобга олмайди. Бу ўзгаришлар кўзда тутилмаган харажатлар қўшимча сметасида ҳисобга олинади. Ҳар икки сметани ўз ичига олган харажатларнинг тўлиқ сметаси лойиҳанинг якуний қийматини энг аниқ баҳолайди. Қўшимча смета лойиҳа характерига боғлиқ ва лойиҳанинг ҳар бир асосий компоненти учун алоҳида тузилади.

Физик кўрсаткичларнинг кўзда тутилмаган ўзгариши. Сотиб олинадиган ускуналар сони ва турида, бажариладиган

ишлар ҳажми ёки лойиҳани амалга ошириш усулларида бўладиган ўзгаришлар туфайли лойиҳа харажатларининг ўзгариши физик кўрсаткичларнинг кўзда тутилмаган ўзгариши заҳирасида акс этади. Бундай ўзгаришлар миқдори ва характерини доим ҳам олдиндан кўриб бўлмайди. Табиий ҳодисалар, сел, бўрон, қурғоқчилик, ер қимирлашлари кўзда тутилмаган шундай ҳодисаларга мисол бўла олади ва уларда ҳеч қайси лойиҳа тўлиқ химояланмаган.

Бу ўзгаришларни акс эттирувчи заҳиралар турли лойиҳаларда турлича бўлади (масалан, фуқаро - муҳандислик иншоотлари учун материал ва хом ашё етказиб бериш ҳолларига нисбатан юқорироқ). Кўзда тутилмаган бундай харажатлар заҳираларининг Жаҳон банки томонидан қабул қилинган даражалари қуйидагича:

- лойиҳаларда доимий фойдаланиладиган ускуна турлари учун ёки асфальт ётқизиш каби енгил аниқланмайдиган иш турлари учун 5%;
- такрорланиб турувчи ва олдиндан кўрса бўладиган ноаниқлик омилларига эга бўлган умумий фуқаро қурилиши учун 10%, масалан, бинолар, электр узатиш линиялари, трубопроводлар, текис ерда йўл ётқизиш ишлари учун;
- қайта ишлаш корхоналари, ноқулай бино ва муҳандислик иншоотлари, кичик суғориш ва дренаж ҳамда туғонлар қурилиши учун 15%.

Агар физик кўрсаткичларнинг кўзда тутилмаган ўзгариши заҳиралари суммаси 15-20% дан ошиб кетса, лойиҳа режасини такомиллаштириш ҳамда (лойиҳа бўйича шартномалар тузилгунга қадар) ноаниқликларни камайтириш учун вазиятни жойнинг ўзида қўшимча ўрганиш зарур.

Кўзда тутилмаган баҳо ўзгаришлари. Баҳонинг кўзда тутилмаган ўзгариши билан боғлиқ тузатишлар асосий смета тузилганидан сўнг лойиҳанинг алоҳида компонентлари учун баҳолар ўзгариши туфайли лойиҳа қийматининг мумкин бўлган ўзгаришини акс эттиради. Бундай кўзда тутилмаган харажатлар валюта курси ўзгаришини ҳисобга олиш учун миллий ва хорижий валюталарда алоҳида-алоҳида ҳисобланади. Кўзда тутилмаган баҳо ўзгаришлари лойиҳанинг молиялаштиришга бўлган эҳтиёжини таҳлил этишда фойдаланилса-да, лойиҳа мақсадга мувофиқлигини аниқлаш учун ўтказиладиган иқтисодий ва молиявий таҳлилда қўлланилмайди, чунки бундай таҳлиллар барқарор баҳоларга асосланади. Кўзда тутилмаган баҳо ўзгаришларининг вазиятга мос келувчи даражасини аниқлаш учун икки омилни кўриб чиқиш зарур:

1. Лойиҳани амалга ошириш муддатларида мамлакат ичида ва жаҳонда кутилаётган инфляция даражалари.

2. Умумий инфляция тенденцияларидан алоҳида турдаги ишлар ва хизматларга бўлган ички ва ташқи баҳолар фарқининг кутилаётган даражаси (масалан, йирик лойиҳанинг маҳаллий ресурслар баҳосига потенциал таъсири туфайли маҳаллий қурилиш саноатида талаб ва таклиф нисбатининг ўзгариши оқибатида.

Агар лойиҳа бўйича тузилган шартномаларда бажарилган ишлар ёки ускуналар баҳосини индексация қилишнинг маълум усуллари келишиб олинган бўлса, бундай ҳолат заҳира миқдорини аниқлашда ҳисобга олиниши керак. Кўзда тутилмаган баҳо ўзгаришлари заҳираси ҳар бир йил учун ҳисобланиб, лойиҳани амал қилиш муддати бўйича қўшиб чиқилади.

6.5. Лойиҳани амалга ошириш ишлари графиги

Лойиҳанинг техник жиҳатларини ишлаб чиқиш ҳеч бўлмаганда лойиҳани амалга оширишнинг ким, нимани ва қачон бажарилиши кўрсатиб ўтилган дастлабки режасини тузишни ўз ичига олиши керак. Бундай фаолият баъзида тармоқли таҳлил ёки критик йўл услубида таҳлил деб юритилади. Охирги атама дастурларни баҳолаш ва изоҳлаш услуби каби мураккаб тизимларни ўз ичига олади. Бу тизимлар бир тадбир бошланишидан олдин тугалланиши керак бўлган ёки белгиланган муддатда тугалланмай қолиши бутун лойиҳа бўйича ишларнинг кечикишига олиб келиши мумкин бўлган тадбирларни аниқлашга мўлжалланган. Бу тизимлар йирик фуқаро иншоотларини ўз ичига олган лойиҳаларни режалаштиришнинг самарали воситаси бўлса-да, бошқа лойиҳалар учун тадбирлар кетма-кетлигини белгиловчи ва изоҳлар билан тўлдирилган оддий календарь режалари ҳам етарли ҳисобланади. Ҳар иккала ҳолда ҳам ўз вақтида бажарилиши лойиҳани амалга оширишга таъсир кўрсатувчи тадбирларни аниқлаш ва уларни тугаллашга етарли вақтни таъминлаши керак. Бу тадбирларни етарли даражада режалаштирмаслик оқибатида лойиҳани режалаштириш муддатлари чўзилиб кетиши мумкин.

Лойиҳани амалга ошириш бўйича ишлар графиги реал, яъни ташкилот ва шахсларнинг имкониятлари даражасига асосланган бўлиши шарт. Ҳаддан ортиқ оптимистик графиклардан фойдаланиш салбий натижаларга, оператив режалаштиришнинг издан чиқиши, ишлар режадан орқада қолганда турли ташкилотлар ўртасида келишмовчиликларга олиб келади. Бундан ташқари ишлар графиги нореал тузилганда иқтисодий ва молиявий таҳлилда нотўғри хулосаларга келишга сабаб бўлади.

Қисқача қулосалар

Лойиҳа мақсади нуқтаи назаридан энг қулай бўлган технологияларни, лойиҳадан манфаат кўриши мумкин бўлган аҳоли контенгенти, маҳаллий шароитлар, капитал, хом ашё ва ишчи кучидан фойдаланиш имкониятлари ва улар баҳоси, бозор ҳажми, шунингдек, лойиҳани режалаштириш ҳамда амалга ошириш имкониятларини аниқлаш техник таҳлилнинг вазифаси ҳисобланади ва унинг моҳиятини ташкил этади.

Лойиҳаларни ишлаб чиқишнинг техник муаммолардан кўпчилиги кўпгина лойиҳаларга хос бўлиб, буларга мулк шакли, лойиҳа кўлами, амалга ошириш муддатлари, технологияларни танлаш кабилар киради.

Лойиҳалар давлат секторида ёки хусусий секторда амалга оширилиши лойиҳа кўламига, техник режасига таъсир кўрсатади.

Лойиҳа кўламини аниқлашда лойиҳа маҳсулотига талаб, ташкилотларнинг имкониятлари, ресурсларнинг мавжудлиги кабилар мезон бўлиб хизмат қилади.

Соф келтирилган қиймат энг юқори бўлишини таъминлайдиган кўлам лойиҳа учун оптимал ҳисобланади. Кўп компонентли лойиҳаларда ўзаро бир-бирининг ўрнини босадиган, бир-бирининг ўрнини тўлдирадиган ва мустақил компонентлар ўзаро фарқланади.

Лойиҳа учун СҚҚни максималлаштирадиган жой энг яхши ҳисобланади. Лойиҳа объекти хом ашё базасига ёки истеъмолчиларга ёхуд зарур инфратузилмаларга яқин жойга қурилади.

Лойиҳа харажатлари асосий ва қўшимча сметада акс эттирилади. Асосий сметада лойиҳа тузилган вақтдаги унинг қиймати, баҳо ва миқдорий ўзгаришлар таъсирида харажатлардаги ўзгаришлар эса қўшимча сметада акс эттирилади.

Лойиҳаларни амалга ошириш ишлари графигида лойиҳа бўйича тадбирларнинг кетма-кетлиги акс эттирилади. Бу лойиҳаларнинг реал бўлиши лойиҳа муваффақияти гаровидир.

Назорат ва мулоҳаза саволлари

1. Лойиҳаларни техник таҳлил қилишнинг вазифаларини тушунтириб беринг.

2. Кўп компонентли лойиҳаларга мисол келтиринг. Кўп компонентли лойиҳаларда лойиҳа кўлами қандай аниқланади?

3. Бир вақтнинг ўзида бир-бирининг ўрнини босувчи ва даромадларга кўра бир-бирининг ўрнини тўлдирувчи компонентларда умумий СКҚ мустақил СКҚ йиғиндисидан каттами ёки кичикми?

4. Лойиҳани жойлаштириш ўрни қайси мезонларга кўра танланади?

5. Кўзда тутилмаган баҳо ўзгаришлари лойиҳага қандай таъсир кўрсатади?

6. Лойиҳани амалга ошириш ишлари графигининг аҳамиятини очиб беринг.

Асосий адабиётлар

1. Гулямов С.С. и др. Проектный анализ инвестиций. - Т.: ТГАУ, 1997.

2. Джабаров Т.О. и др. Инвестиционный анализ, проект, политика. –Фергана, 1998.

3. Карлоф Б. Деловая стратегия. -М.: «Экономика», 1991.

4. Колтынюк Б.А. Инвестиционные проекты. -Санкт-Петербург изд. Михайлова.

5. Липцис И.В., Косов В.В. Инвестиционный проект: методы подготовки анализа. - М., 1996.

VII боб

ЭКОЛОГИК ТАҲЛИЛ

7.1. Экологик таҳлилнинг моҳияти

Ҳозирги давр фан-техника тараққиётининг жадаллиги ва инсоннинг табиатга таъсири кучайганлиги билан ажралиб туради. Бу ҳолатни ҳисобга олган ҳолда микро ва макро кўламда тузилаётган лойиҳалардан ҳар бирининг экологик мувозанатга таъсири мустақил экологик экспертлар томонидан баҳоланиши шарт. Агар тижорат лойиҳалари экологик мувозанатга салбий таъсир этса, бундай лойиҳалар молиялаштирилмайди. Шу билан бирга давлат томонидан экологияни яхшилашга қаратилган нотижорат лойиҳалари ишлаб чиқилади. Бундай лойиҳаларнинг асосий мақсади фойда олиш эмас, балки экологик мувозанатни барқарорлаштириш ва аҳолининг саломатлигини мустаҳкамлашдан иборат.

Халқаро нодавлат ташкилотлари, мисол учун, ЭКОСАН каби ташкилотлар маълум грант лойиҳаларини амалга оширади. Умуман олганда, экологик лойиҳалар грантлар, давлат бюджети ва ҳомийларнинг маблағлари ҳисобига амалга оширилади. Инвестиция лойиҳалар ҳам экологик таҳлилдан ўтказилиши талаб этилади. Агар лойиҳада экологик вазиятга (сувга, ҳавога, ўсимлик дунёсига ва бошқаларга) таъсир этувчи цех ёки асбобускуналар бўлса, уларнинг экологияга таъсирини йўқотиш учун қўшимча лойиҳа-смета ҳужжатлари тузилади. Масалан, оддий транспорт воситаларини кўпайтириш янги трассалар қуришни тақозо этади. Бу эса ўз навбатида ландшафтнинг ўзгариши, аҳоли оқимининг ошишига олиб келади. Айрим ҳолларда шу жойнинг анъаналарига салбий таъсир кўрсатади.

Саноат ишлаб чиқаришининг ривожланиши атроф-муҳит ҳавоси зарарли чиқиндилар билан ифлосланишига олиб келиши мумкин. Бундай ҳолларда бу салбий натижаларни самара натижалари билан таққослаш ва бу нисбатни чуқур таҳлил қилиш зарур.

Экологик таҳлилнинг асосий вазифаси лойиҳа натижасида юзага келиши мумкин бўлган потенциал зарарни олдиндан белгилаш ва унинг таъсирини юмшатиш ёки батамом тугатиш йўлларини топишдир. Бу жараён лойиҳада кўзда тутилган натижаларга салбий таъсир кўрсатиши керак эмас. Ташқи муҳит «табиий капитал бўлиб», у иқтисодий ривожланишни жадаллаштиради. Нотўғри режалаштирилган лойиҳалар эса унинг бузи-

лишига, миллий капиталнинг емирилишига олиб келиши мумкин.

Экологик бошқаришнинг вазифаси аҳолининг табиий таъсирларга бўлган талаби билан атроф-муҳитнинг шу талабни қондира олиш имкониятлари орасидаги мувозанатни (балансни) топишдан иборат. Лойиҳаларни амалга ошириш «экологик сиғим» потенциалини камайтириши керак эмас. Лойиҳаларни амалга оширишдан олдин уларнинг атроф-муҳитга муҳим таъсирларини белгилаш, лойиҳалар таъсири асосида муҳит бузилиб кетгандан кейин уни ўз ҳолига келтиришдан афзалроқдир.

Шунинг учун ҳар қандай лойиҳанинг экосистемага келтирадиган салбий оқибатларини чуқур таҳлил қилиш талаб этилади. Агар лойиҳа экосистемага меъёрдан юқори салбий таъсир кўрсатадиган бўлса, уни янгидан кўриб чиқиш, шундан кейин ҳам вазият ўзгармаса, ундан воз кечиш зарур. Экосистема битта давлат ҳудудидаги муаммо эмас, балки унинг ўзгариши бутун ер шарига таъсир кўрсатади (масалан, Орол муаммоси). Шунинг учун экосистемани таҳлил килинганда бир мамлакат манфаатларидангина келиб чиқиш керак эмас.

7.2. Экология бўйича лойиҳа-смета хужжатларини тайёрлаш

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш мақсадларини кўзлаш лойиҳа- смета харажатларида ўз аксини топади. Иқтисодий ривожланиш муаммоларини инсонлар томонидан илмий ўрганиш кучайиши билан, лойиҳаларнинг экосистемага таъсирини жуда бўлмаганда минимал хавфсизлик меъёри даражасига тушириш имкони пайдо бўлади. Бу меъёрларга инсон саломатлигига бўлган хавф даражаси, атроф-муҳитга зарарли моддаларни чиқариш меъёрлари ва бошқалар мисол бўлади. Лойиҳалар экосистемани муҳофаза қилиш бўйича чет эл мамлакатлари билан тузилган шартномалар бузилишига олиб келиши керак эмас.

Айрим ҳолларда лойиҳа таъсирида экологик ҳолат салбий томонга қараб ўзгариши ва бунга рухсат берилиши ҳам мумкин. Масалан, аҳоли жойлашган жой яқинига темир йўл қуриш лойиҳалаштирилса ва бу лойиҳа амалга ошса, шовқин кўпаяди ҳамда бу аҳоли яшаш тарзига салбий таъсир этиши мумкин. Лойиҳада бу салбий таъсирни бартараф қилиш йўллари бўлиши керак. Бунинг учун аҳолини бошқа жойга кўчириш (бу эса жуда қийин, чунки одамлар ўзлари ўрганиб қолган жойлардан, яхшироқ шароит яратиб берилишига қарамасдан, кўчишга розилик бермасликлари мумкин) ёки шовқинни камайтирадиган,

яхшиси, умуман йўқотадиган мосламаларни уйларга ўрнатиш керак. Бу, албатта, қўшимча харажатларга олиб келади. Ундан ташқари айрим вақтларда аҳолини компенсация бериш йўли билан ҳам рози қилиш мумкин. Масалан, электростанция қуриш лойиҳаси амалга ошса, компания эгалари атрофда яшовчи аҳолига электроэнергияни текинга беришни ўз бўйнига олади.

Айрим ҳолларда лойиҳаларни амалга оширишда вужудга келтириладиган экологик хавфни бартараф қилиш жуда осон, айрим ҳолларда эса жуда мураккаб кечади. 1970 йилдан бошлаб, Жаҳон банки ҳамма инвестиция лойиҳаларининг экосистемага салбий таъсирини таҳлил қила бошлади. 1971-1980 йиллар ичида 1342 лойиҳани таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, улардан 845 таси ёки 63%и экологик жиҳатдан бехатар лойиҳалар, 365 таси ёки 27%и экологик муаммоларни енгил ҳал қилса бўладиган лойиҳалар экан. 22 лойиҳа бўйича лойиҳаларни қайта кўриб чиқиш тавсия этилди ва 110 та лойиҳа экосистемага жуда катта салбий таъсир кўрсатади, деган хулоса берилди. Бу лойиҳалар бўйича махсус маслаҳатчиларнинг маслаҳати зарур. Экологик таъсирни бартараф қилиш муаммоси инвестиция олди босқичида ҳал қилиниши керак, шунда бу жараёнга қилинадиган харажатлар энг кам миқдорда бўлади. Умуман, лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш харажатларида атроф-муҳитни ҳимоя қилиш харажатлари тахминан 5% ини ташкил этади. Жаҳон банкининг атроф-муҳитни ҳимоя қилиш бўлими лойиҳаларнинг турли категориялари учун махсус қўлланма яратган бўлиб, у лойиҳа таҳлили билан шуғулланадиган мутахассислар учун тавсия этилади. Тажрибада энг кўп содир бўладиган ва атроф-муҳит учун катта зиён етказадиган омиллар ҳавонинг бузилиши, сувга зарарли моддаларнинг оқизилиши ва бошқалар ҳисобланади. Умуман, экосистемага лойиҳаларнинг таъсири ҳар хил бўлади. Уларни қуйидагича таърифлаш мумкин:

Экосистемага таъсирга кўра лойиҳаларнинг турланиши

Атроф-муҳитга таъсири тўлиқ таҳлил қилинишни зарур бўлган лойиҳалар	Атроф-муҳитга таъсирини қисман баҳолаш зарур бўлган лойиҳалар	Атроф-муҳитга таъсири баҳолашни шарт бўлмаган лойиҳалар
Платиналар, сув ҳавзалари, ўрмон билан боғлиқ лойиҳалар, катта саноат қурилиши, ирригация, зах кетказиш ишлари, сув тошқинига қарши тадбирлар, ерларни тозалаш, минералларни қазиб олиш, портлар қуриш, ер мелиорацияси, аҳолини бошқа жойга кўчириш, дарё ҳавзасини ўзгартириш, иссиқлик ва ГЭСлар ва улардан фойдаланиш, химикатлардан фойдаланиш, зарарли чиқиндиларни қайта ишлаш лойиҳалари	АСМ тармоқларини, кичик корхоналарни, электроэнергияни узатиш тизимлари, кичик ирригация объектлари, қайтадан вужудга келадиган энергиядан фойдаланиш қурилмалари, қишлоқ хўжалигини электрлаштириш, туризм, қишлоқ аҳолисини сув билан таъминлаш, дарё оқимини тартибга солиш ва ҳоказо лойиҳалар	Аҳоли ресурслари лойиҳалари. Техник ёрдам лойиҳалари

7.3. Атроф-муҳитни ҳимоя қилишнинг иқтисодий таҳлили

Умуман олганда, лойиҳаларни экологик таҳлил қилиш учун сарф этилган харажатлар унчалик катта эмас, лекин уларни ўтказмаслик, яъни лойиҳада экологик хавфни эътиборга олмаслик кейинчалик жуда катта харажатларга олиб келиши мумкин. Экологик хавфни стандарт таҳлил қилиш услубияти мавжуд эмас. Экологик лойиҳа ва экологик тадбирларни ўз ичига олган лойиҳалар натижаси капитални бошқа муқобил лойиҳаларга жалб этишдан олинадиган натижалардан юқорироқ бўлиши керак. Дарҳақиқат, экологик лойиҳаларни иқтисодий таҳлил қилиш умуман лойиҳани иқтисодий таҳлил қилишдан фарқ қилмайди. Муаммо шундан иборатки, экологик лойиҳаларнинг натижаси жуда кеч намоён бўлади, шунинг учун уларни олдиндан башорат қилиш ва ўлчаш жуда мураккаб.

Табиий муҳит фақатгина табиий ресурсларнинг манбаи бўлиб қолмасдан, шу билан бирга у ҳар хил экологик хизматлар ҳам кўрсатади (тупроқни тиклаш, чиқиндиларни чиритиш ва ҳ.к.). Табиатнинг бу вазифаларига кўпинча етарли эътибор берилмайди, чунки уларнинг бозор баҳоси мавжуд эмас. Сув ва ҳавонинг ифлосланиши натижасида одам организмидаги ўзга-

ришларнинг салбий оқибатларини статистик маълумотлар ёрдамида тахминий аниқлаш мумкин бўлсада, бу ҳам анча қийин кечади. Шунинг учун кўп ҳолларда бу зарарларни аниқлаш услуби бўлмаганлиги сабабли бундай ҳолатдан зарар кўрган одамлар товон пули ололмай қоладилар.

Айрим ҳолларда харажатларни ҳисоблаш вақтида билвосита услублардан фойдаланиш мумкин. Масалан, Бразилияда канализация тармоғини вужудга келтириш атрофдаги ер ва бинолар баҳосини оширади, яъни бошқа маҳсулотлар баҳоси билан экологик тадбирларга кетган харажатлар аниқланади. Лойиҳаларни амалга ошириш натижасида умуман тиклаб бўлмайдиган табиат ва унинг элементларини баҳолаш деярли амалга ошириб бўлмайдиган энг қийин ҳодисадир.

7.4. Атроф-муҳитни ҳимоя қилишга сарфланадиган маблағларни қоплаш манбалари

Экологик лойиҳалар харажатини умумий лойиҳадан фойда кўрадиган шахслар қоплаши керак. Агар лойиҳа давлат томонидан рўёбга чиқарилса, харажатлар манбаи давлат бюджети ҳисобланади. Лекин масалага бундай ёндашувнинг ўзига хос камчиликлари ҳам мавжуд. Масалан, пировардда экологик лойиҳа туфайли ким манфаатдор эканлигини аниқлаш жуда қийин, ундан ташқари лойиҳанинг мақсади йўқотилган ёки бузилган экологик элементларни тиклаш ёки хавф олдини олиш бўлиши мумкин. Бунда ютуқ тўғрисида фикр юритилмайди. Агар металлургия комбинати атроф-муҳитни бўлғаётган бўлса, экологик хавфни бартараф қилиш ҳаражатларини ўз бўйнига олиши керак. Сел хавфидан сақланиш учун канал қурилиши харажатларининг манбаи давлат бюджетидир.

Атроф-муҳитни ифлосланишдан асраш учун кураш рухсатномалар ва лицензиялар олиш тартибини жорий этиш йўли билан ҳам амалга оширилади. Корхоналар ташқи муҳитга маълум миқдорда зарарли моддалар чиқариши учун лицензия оладилар. Бунинг учун заҳарли моддаларни атмосферага чиқариш, вақт бирлигида сувларга оқаваларни ташлаш меъёрларини вужудга келтириш зарур.

Бу меъёрлар ҳамма турдаги корхоналар учун умумий қилиб тузилганлиги учун ҳам яхши самара бермайди. Шунинг учун тажрибада ҳар хил соҳадаги корхоналар учун алоҳида меъёрлар белгиланади. Индивидуал меъёрлар корхона турган районга қараб ўзгариши мумкин. Тадбирлардан яна бири атроф-муҳитнинг экологик ҳолатига салбий таъсир кўрсатган корхона-

ларга жарима солиш ҳисобланади. Жарималар тизимини пухта ўйлаб вужудга келтириш атроф-муҳитни ифлослантиришдан сақлаб қолади.

Жаҳон банки томонидан амалга ошириладиган лойиҳалар асосан индивидуал меъёрларга асосланган. Айрим мамлакатлар тажрибасида меъёрдан юқори бўлган чиқиндилар савдосотиғи амалга оширилади. Масалан, шаҳарларда ҳавога заҳарли моддалар чиқаришни камайтиришда ана шундай тадбир қўлланилади ва бу ижобий натижага олиб келган. Шаҳарларда жойлашган корхоналарга ҳавога маълум миқдорда (шаҳарни ўртача ифлослаш даражасига унчалик таъсир этмайдиган миқдорда) заҳарли моддалар чиқариш учун рухсат берилган. Айтайлик, ё бир корхона янги технология жорий қилиш йўли билан ҳавога заҳарли моддалар чиқаришни маълум миқдорда камайтирди. Қолган корхоналар бу корхонадан ортиқча чиқарилган заҳарли моддаларни сотиб олишлари керак. Бундай ҳол бошқа корхоналарни ҳам янги, илғор технологияларни татбиқ қилишга ундайди.

Қисқача хулосалар

Экологик таҳлилнинг асосий вазифаси лойиҳа натижасида юзага келиши мумкин бўлган потенциал зарарни олдиндан белгилаш ва унинг таъсирини юмшатиш ёки батамом тугатиш йўлларини топишдир. Агар экосистемага лойиҳанинг салбий таъсири меъёрдан юқори бўлса ва буни тузатиб бўлмаса, одатда, лойиҳадан воз кечилади. Экологик таҳлил нисбатан ортиқча харажатларсиз лойиҳанинг салбий экологик оқибатларини олдини олиш имконини беради. Лойиҳалар экосистемани муҳофаза қилиш бўйича халқаро мажбуриятларнинг бузилишига олиб келмаслиги зарур.

Экосистемани сақлаш талабига кўра, лойиҳалар тўлиқ ва қисман экологик таҳлил қилиниши зарур бўлган ва атроф-муҳитга таъсири баҳоланиши шарт бўлмаган турларга бўлинади. Лойиҳаларнинг экологик оқибатларини иқтисодий баҳолашда экологик оқибат таъсирида зарар кўрган одамларга тўланадиган товон пули, атроф-муҳитни ифлослантиргани учун тўланадиган маблағлар экологик тадбирларнинг иқтисодий самарасини аниқлаш мезонлари бўлиши мумкин. Лойиҳа атроф-муҳит ҳолатини бузса, экологик тадбирлар харажатлари уни амалга оширувчи томонидан қопланиши шарт. Давлат томонидан амалга оширилса, экологик тадбирларга харажатлар давлат бюджетидан қопланади.

Селга қарши иншоот лойиҳасининг харажатлар манбаи ҳам давлат бюджетидир. Харажатлар манбаларини вужудга келтириш учун корхоналарга нисбатан атроф-муҳитга ифлослантирувчи моддалар чиқарганлиги учун (модда турига қараб) турлича тўлов меъёрлари қўлланилади. Атроф-муҳитга ифлослантирувчи модда чиқариш ҳуқуқини сотиб олиш усули лойиҳаларнинг экологик хавфсизлигини таъминлашга ундовчи прогрессив воситалардан биридир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Экологик таҳлилининг моҳияти ва вазифасини тушунтириб беринг.
2. Лойиҳаларнинг салбий экологик оқибатларини бартараф қилишнинг қандай йўллари бор?
3. Атроф-муҳитга таъсири тўлиқ ва қисман таҳлил қилиниши зарур бўлган лойиҳаларнинг турларини санаб ўтинг.
4. Лойиҳаларнинг экологик оқибатларини иқтисодий баҳолаш муаммолари нимада?
5. Экологик лойиҳалар харажатларини қоплаш манбаларига изоҳ беринг.
6. Нормативдан юқори бўлган чиқиндиларни сотиб олиш тажрибасининг моҳияти нимада?

Асосий адабиётлар

1. Гулямов С.С. и др. Проектный анализ инвестиций. -Т., ТГАУ, 1997.
2. Ишмухамедов А.Э., Ахмедов Д.К. Лойиҳа таҳлили. -Т., ТДИУ, 1998.
3. Ишмухамедов А.Э. Тошмухамедов Н.С. Жумаев З.А. Лойиҳа таҳлили (маърузалар матни). -Т., 2000.
4. Липцис И.В., Коссов В.В. Инвестиционный проект. -М.: БЕК, 1996.
5. Нестерев П., Нестеров А. Экономика природоползования и рынок. -М.: Экономика, 1997.
6. Макар С.В. Основы экономики природоползования. -М.: ИМПЭ, 1998.

VIII боб

ИЖТИМОИЙ ТАҲЛИЛ

8.1. Ижтимоий таҳлилнинг моҳияти ва таркибий қисмлари

Ҳар қандай лойиҳа самарали амалга оширилиши учун ижтимоий таҳлилнинг аҳамияти катта. Лойиҳанинг таклиф этилаётган у ёки бу варианти аҳолининг мақсадли гуруҳи манфаати талабларига жавоб бериши ёки бермаслигини аниқлаш ижтимоий таҳлилнинг вазифаси ҳисобланади. Ижтимоий таҳлил лойиҳа ва у йўналтирилган ижтимоий гуруҳнинг ўзаро мувофиқ келишини яхшилаш бўйича тадбирларни таклиф этади. Шунингдек, ижтимоий таҳлил аҳоли томонидан қўллаб-қувватланадиган ҳамда жамоатчилик фикри ва қарашларидаги ўзгаришларни рағбатлантириш йўли билан лойиҳа мақсадларига эришишни таъминлайдиган лойиҳа стратегиясини белгилайди.

Ижтимоий таҳлил қилинмаган лойиҳа мазмунига уни ишлаб чиқарувчиларнинг маданий қарашлари лойиҳа мўлжалланган кишиларнинг маданий қарашларига нисбатан кўпроқ таъсир кўрсатади. Ижтимоий таҳлил лойиҳа таҳлилининг бошқа турлари билан бирга ўтказилиши керак. Лойиҳа таҳлилининг бошқа турлари сингари ижтимоий таҳлил ҳам индентификация босқичида бошланиб, лойиҳа даврининг кейинги ҳар бир босқичида давом этиши керак.

Ижтимоий таҳлил тўрт асосий соҳага эътиборни жамлайди. Булар:

1. Лойиҳага таъсир кўрсатадиган аҳолининг ижтимоий-маданий тавсифи, миқдорий тавсифи ва ижтимоий тузилмаси бўйича таҳлил.

2. Лойиҳа амал қиладиган ҳудуддаги аҳоли томонидан ишлаб чиқаришни ташкил қилиш шакллари, шу жумладан, оилалар, уй хўжаликлари тузилмаси, ишчи кучининг мавжудлилиги, ерга эгалик қилиш шакллари, ресурслардан фойдаланиш имконияти ва улардан фойдаланишни тартибга солиш масалалари таҳлили.

3. Лойиҳанинг маҳаллий маданият нуқтаи назаридан талабга жавоб бериши, хусусий лойиҳанинг мавжуд ижтимоий меъёрларга мослашувчанлиги, кишиларнинг қарашларида, ўз эҳтиёжларини англашларида зарур ўзгаришлар ясашга қобиллиги.

4. Лойиҳадан уни амалга оширувчи ташкилот ҳамда маҳаллий аҳоли манфаатдорлигини таъминлаш стратегияси. Бундан мақсад аҳоли ва ташкилотларнинг лойиҳанинг барча босқичларида узлуксиз иштирокини таъминлашдир.

8.2. Аҳолининг ижтимоий-маданий ва демографик хусусиятлари

Ижтимоий таҳлилнинг биринчи босқичи лойиҳа йўналтирилган аҳоли гуруҳи, унинг миқдори ва таркибини аниқлашдан иборат.

Лойиҳа йўналтирилган аҳолининг турмуш тарзи кўпинча уни ишлаб чиқувчи кишиларнинг турмуш тарзидан фарқ қилади. Шу туфайли режалаштириш жараёнларига маҳаллий аҳоли жалб этилмаса, лойиҳа маҳаллий шароитга мос келмаслиги мумкин. Маҳаллий шароитларни билмаслик, бу тўғрида бир гуруҳ шахслар, хусусан, йўлбошчиларнинг интервью йўли билан олинган фикрига кўра иш юритиш аҳоли кўпчилик табақалари қарашларининг эътиборидан четда қолишига олиб келади.

Шаҳа р ҳамда қишлоқ жойларидаги оилавий хўжаликлар таркиби тўғрисида тўғри тассавурга эга бўлиш ҳам катта куч талаб этади. Шаҳар жойлари учун мўлжалланган айрим лойиҳаларда бу ерларда оила аъзолари қишлоқ жойларида муҳим роль ўйновчи ижтимоий қўллаб-қувватлаш тизимидан бутунлай алоқасини узган деб қаралган. Аслида кам таъминланган шаҳар оиласи тез ўзгариб турувчи ижтимоий коалиция ҳисобланади. Иқтисодий ва сиёсий шароитлар ўзгариши таъсирида бу оила болалари бир уй хўжалигидан бошқасига ўтиб турадилар, бошқа аъзолари эса бойроқ қариндошлариникига кўчиб ўтадилар. Бундай ўзгаришлар оила аъзолари сонининг ўзгариб туришига мослаша оладиган уй-жой майдонини талаб этади.

Кўпчилик шаҳар оилалари ўз даромадларининг каттагина қисмини қариндошларидан ёрдам тариқасида оладилар. Шундай йўл билан ижтимоий ҳимоя тизими яратилади ва минимал зарур истеъмол даражаси таъминлаб турилади. Уй-жой қурилиши лойиҳалаштирилганда бу жиҳатлар эътиборга олиниши керак. Агар лойиҳа аҳолини кўчиришни кўзда тутса, уларнинг ижтимоий маданияти ва демографик хусусиятларини эътиборга олиши зарур. Мажбурий кўчириш ўзига хос ижтимоий муаммоларни келтириб чиқаради. У ожизлик, бегоналик туйғуларини туғдиради ҳамда ижтимоий бирдамлик ва гуруҳ ишлаб чиқариш потенциали пасайишига олиб келади.

Кўчириш дастурлари уй-жой билан таъминлаш, товон пули тўлаш, ишга жойлаштириш тадбирлари билан бир қаторда, кишиларга уларнинг турмуш даражалари яхшиланишини кафолатлаши керак.

Кўп ҳолларда лойиҳа таъсир кўрсатадиган аҳоли (айниқса, қишлоқ жойларида) ресурслар ва мавжуд чекловларни ҳисобга олган ҳолда уюшган бўладилар. Бунда мулк ҳуқуқи ва ер ҳамда сувдан фойдаланиш ҳуқуқлари муҳим аҳамиятга эга. Уюшмаларнинг

бошқа бир ташкилий элементи ресурсларни биргаликда ва индивидуал бошқариш усуллари, капиталга эга бўлиш характери, ишчи кучини мавсумий таклиф этиш, меҳнат тақсимоти, рағбатлантириш тизими, маҳаллий ишлаб чиқариш уюшмаларининг типлари, савдо ва ҳукумат муассасалари билан ўзаро муносабатлар ҳисобланади. Бир қанча камчиликларга эга бўлишига қарамасдан бу ташкилий элементларни доимо ҳисобга олиб бориш керак, чунки улар лойиҳа тузиш учун асос бўлади.

8.3. Лойиҳа ва маҳаллий маданият талаблари

Кўп сонли аҳолига таъсир этувчи лойиҳалар муваффақиятли бўлиши учун уларнинг кўпчилиги лойиҳа мақсадини тушинишлари ва уни қўллаб -қувватлашлари керак. Шу туфайли лойҳаларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш жараёнида маҳаллий қадриятлар тизимини, урф-одатлар, анъаналар, аниқланган эҳтиёжлар ва мақсадларни ҳисобга олиш зарур.

Миллий иқтисодиёт нуқтаи назаридан самарали бўлган лойиҳалар мақсади маҳаллий аҳоли учун тушунарсиз ёки улар фикрига кўра, аҳамиятсиз бўлиши мумкин. Оқибатда лойиҳалар маҳаллий аҳоли томонидан қўллаб-қувватланмайди. Ижтимоий таҳлил маҳаллий шароитларга асосланган ҳолда лойиҳа вазифалари ва умумий мақсадларни маҳаллий аҳолининг индивидуал мақсадлари билан боғлаш йўлларини кўрсатиб беради.

Оилани режалаштириш масаласида ҳам маҳаллий маданиятнинг ўзига хос хусусиятлари лойиҳа мақсадига ёки умумий мақсадларга эришишга таъсир кўрсатади. Лойиҳа натижалари одамларнинг лойиҳа ва ундан келадиган фойда ўртасидаги боғлиқликни қанчалик тушунишига алоқадор бўлган яна бир соҳа соғлиқни сақлаш соҳасидир.

8.4. Лойиҳалардан манфаатдорликни таъминлаш масалалари

Лойиҳа муваффақиятининг яна бир шартидан мақсад гуруҳнинг лойиҳада манфаатдорлигини, уни қўллаб-қувватлаш ва иштирокини таъминлашдир. Бу, лойиҳани самарали эксплуатация қилиш гаровидир. Кишилар ўзгаришлар қилиш учун таваккалчиликка боришлари ва лойиҳа мақсадларига эришишлари учун сарфлаган куч-ғайратлари ўзини оқлашига ишонч ҳосил қилишлари керак. Лойиҳада иштирок этиш барча босқичларда ва шаклларда бўлиши мумкин:

1. Инвестицияларни танлаш ва режалаштириш борасида маслаҳат.
2. Ишчи кучи билан иштирок этиш.
3. Моддий ва пул ресурслари билан иштирок этиш;.

4. Лойиҳа бажарилишини кузатиб бориш ва ҳоказо.

Маҳаллий аҳолининг лойиҳада иштирок этиши лойиҳа раҳбарларига жами харажатларни ўзгартирмаган ҳолда кўпроқ сонли аҳолига лойиҳадан манфаат етказиш имконини беради. Қарор қабул қилингунга қадар маҳаллий аҳолидан маслаҳат олиш лойиҳаларга кўрсатиладиган қаршиликни минималлаштириш, ундан келадиган манфаатни кўпайтириш, хизмат муддатини узайтириш имконини яратади. Масалан, фермерлар, қишлоқ хўжалиги ходимлари учун бу ишлаб чиқариш технологиялари бозорларининг ҳолати, лойиҳанинг мумкин бўлган экологик оқибатлари тўғрисида муҳим ахборот манбаи ҳисобланадилар. Сув иншоотлари қуриш ва қишлоқ хўжалигига тегишли бошқа лойиҳаларда бу ахборотлар жуда муҳим роль ўйнайди.

Маҳаллий аҳолининг лойиҳада иштирок этиш имкониятларини кенгайтириш стратегияси муваффақияти аҳолининг уюшмаларга бирлаша олиш қобилиятига боғлиқ. Бу уюшмалар орқали улар ўз манфаатларини аниқлайдилар ва ҳимоя қиладилар. Ташкилий ва техник имкониятлар тажриба орттириш билан кенгайтириб борилади. Аммо лойиҳани эксплуатация қилиш бошлангунга қадар маҳаллий аҳолини ўқитиб, бу жараёнларга тайёрлаш кўпроқ самара беради (ЎзДэуАвто лойиҳасида бўлгани каби).

Маҳаллий институционал тизимларни яратиш учун вақт талаб қилиниши сабаби кўп лойиҳаларда илгарида мавжуд бўлган ташкилотларга таянилади. Аммо бу ташкилотларга янги вазифалар юклатилганда улар олдиндан бажариб келган вазифаларни кескин эмас, балки аста-секин кенгайтириб бориши керак.

Мавжуд маҳаллий ташкилотлардан фойдаланиш ўз афзалликларига эга бўлса-да, бу янги ташкилотлар муваффақиятсиз ишлашини англатмайди. Янги ташкилотлар фаолиятининг муваффақияти бошқа омиллар қаторида янги гуруҳ мавжуд эҳтиёжларни лозим даражада қондира олишига, ходимларнинг тайёргарлиги даражасига, муддатларнинг реаллигига ҳам боғлиқ.

8.5. Ижтимоий ва иқтисодий ривожланишда хотин-қизларнинг роли

Кўпинча лойиҳалар муҳокама этилаётганда бутун дунёда хотин-қизлар аҳолининг ярмидан кўпчилигини ташкил этиши эътибордан четда қолади. Лойиҳаларда иштирок этиш ва улардан манфаат кўришда, жинслар ўртасида фарқ борлиги, аёлларнинг иқтисодий манфаатлари лойиҳаларда ҳисобга олиниши шарт, чунки бу лойиҳа муваффақияти гаровларидан биридир. Кўпроқ аёллар меҳнатига таянадиган енгил саноат корхоналари лойиҳаларида бу алоҳида аҳамият касб этади. Аёллар дунё буйича қишлоқ хўжалигида ишчи кучининг 50%дан 80%гача қисмини ташкил этади. Оилалар-

да қишлоқ хўжалигида банд аёллар сони эркакларникидан кўп. Улар иш кунининг узоқлиги эркакларники билан бир хил.

Оиладаги ишларнинг катта қисми улар зиммасида. Шу сабабли қиз болалар таълими учун қилинган сарфлар энг яхши капитал қўйилма бўлиши мумкин. Чунки аёллар маълумотининг яхшиланиши соғлиқни сақлаш, овқатланиш, болалар соғлиғи яхшиланиши, болалар ўлимининг, туғилиш суръатларнинг пасайишига олиб келади. Ривожлантириш жараёнларида аёллар иштирокини кенгайтириш учун лойиҳани ишлаб чиқувчилар аҳоли ўртасида аёлларнинг лойиҳада иштирок этишига ҳамда ундан манфаат кўришига маданий, ҳуқуқий, жисмоний, молиявий тўсиқлар бор-йўқлигини аниқлашлари керак. Бундай тадқиқотлар ўтказишда мамлакат ҳудудлари ўртасидаги фарқ эътиборга олиниши лозим.

8.6. Ижтимоий таҳлилда мутахассислар масаласи

Ижтимоий муаммолар лойиҳа даврининг турли босқичларида юзага чиқади. Лойиҳа нафақат салбий оқибатларнинг олдини олиш учун, шунингдек, ижтимоий ўзгаришларни бошлаш мақсадида кишилар куч-ғайратларини сафарбар этиши учун ҳам аҳоли урф-одатлари, анъаналарига мосланган бўлиши керак. Кўпгина ижтимоий муаммоларни аниқлаб, моҳиятига етишнинг ўзиёқ уларнинг лойиҳага салбий таъсирини кескин камайтириш имконини беради.

Профессионал тайёргарлик ва ижтимоий таҳлил тажрибаси потенциал ижтимоий муаммоларни аниқлаш учун ўта зарур. Шу сабабли лойиҳа таҳлилида социолог, антрополог каби мутахассислар иштирокини таъминлаш керак. Турли қишлоқ хўжалиги муассасаларининг чорвачилик бўлимларида чорва билан шуғулланувчи мутахассислар бўлгани ҳолда чорвани етиштириш (чорвадорлар) билан шуғулланувчи мутахассисларнинг йўқлиги кўпгина мамлакатларда чорвачилик лойиҳалари самарадорлигининг пастлиги сабабларидан биридир.

Лойиҳани самарали ишлаб чиқиш ва амалга ошириш қуйидан маҳаллий аҳоли иштироки ва юқоридан ҳукумат томонидан раҳбарлик қилинишини талаб этади. Муваффаққиятли ва иқтисодий самарали лойиҳалар кишиларни ўзларининг бир ёки бир неча мақсадларига эришиш йўлида сафарбар этади ва уларни ўз кучларига таянишга ўргатади. Ривожлантириш лойиҳаларида кўпинча бир-бирига зид келувчи ва ўзаро боғланган бу икки шарт бир вақтда бажарилиши керак. Ижтимоий таҳлил улар ўртасида муҳим боғловчи бўғин сифатида хизмат қилади.

Ижтимоий таҳлил бошқа лойиҳалар тажрибасига, мутахассислар тажрибаси ва малакасига таянган ҳолда кишиларнинг эҳтимол бўлган хатти-ҳаракатларини объектив баҳолаш орқали лойиҳаларни ишлаб чиқишни такомиллаштириш ва амалга оширишга ёрдам беради.

Қисқача хулосалар

Лойиҳанинг у ёки бу варианти аҳолининг лойиҳа билан боғлиқ бўлган гуруҳи манфаати нуқтаи назаридан талабга жавоб бериш ёки бермаслигини аниқлаш ижтимоий таҳлилнинг вазифаси ҳисобланади. Ижтимоий таҳлил аҳоли томонидан қўллаб-қувватланадиган лойиҳа стратегиясини белгилайди. Бу таҳлил лойиҳа таҳлилининг бошқа турлари билан бирга ўтказилади.

Ижтимоий таҳлилнинг биринчи босқичида мақсад, аҳоли гуруҳи, уларнинг демографик ва маданий тавсифлари ўрганилади. Лойиҳани режалаштириш жараёнларига маҳаллий аҳолини жалб этиш, уларнинг ўзига хос қарашлари ҳисобга олинишини таъминлаш лойиҳа муваффақиятининг муҳим шартларидан биридир. Лойиҳа муваффақияти шартларидан яна бири аҳолининг қай шаклларда уюшганлигини, улар ўртасидаги муносабатлар тизимини ҳисобга олишдир.

Маҳаллий аҳоли лойиҳаларда қуйидаги шаклларда иштирок этади:

–инвестицияларни танлаш ва ривожлантириш борасида маслаҳат;

–ишчи кучи билан иштирок этиш;

–моддий ва пул ресурслари билан иштирок этиш;

–лойиҳа бажарилишини кузатиб бориш ва ҳоказо.

Маҳаллий аҳолининг лойиҳаларда иштирок этиши лойиҳадан манфаат кўрувчилар сафини кенгайтириш, яъни унинг самарадорлигини ошириш имконини беради.

Лойиҳаларда хотин-қизлар ролига катта эътибор бериш зарур, чунки аёллар жами аҳолининг камида ярмини ташкил этадилар. Бунинг учун лойиҳада хотин-қизлар иштирокига тўсқинлик қилувчи омилларни аниқлаш ва уларни бартараф қилиш чораларини кўриш лозим. Айниқса, енгил саноатдаги каби ходимларининг катта қисми хотин-қизлар бўлган тармоқлардаги лойиҳалар учун бу ўта зарур.

Лойиҳа таҳлилида социолог, антрополог каби мутахассислар иштирок этиши ижтимоий таҳлил сифатли бўлиши, лойиҳадаги турли зиддиятларнинг олди олинишини таъминлаши мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ижтимоий таҳлилнинг вазифаси ва аҳамиятини тушунтириб беринг.
2. Ижтимоий таҳлилнинг тўрт асосий соҳасига (вазифаларига) изоҳ беринг.
3. Маҳаллий аҳоли маданий хусусиятлари эътиборга олинмаслигининг лойиҳа учун салбий оқибатлари нималарда кўринади?
4. Аҳолининг демографик хусусиятлари ва лойиҳа самараси ўзаро қандай боғланган?
5. Нима учун маҳаллий аҳоли ахборот манбаи ҳисобланади?
6. Хотин-қизларнинг лойиҳалар муваффақиятидаги ролини тушунтириб беринг.

Асосий адабиётлар

1. Гулямов С.С. и др. Проектный анализ инвестиций. -Т., ТГАУ, 1997.
2. Ишмухамедов А.Э., Ахмедов Д.К. Лойиҳа таҳлили. -Т., ТДИУ, 1998.
3. Ишмухамедов А.Э. Тошмухамедов Н.С. Жумаев З.А. Лойиҳа таҳлили (маърузалар матни). -Т., 2000.
4. Липцис И.В., Коссов В.В. Инвестиционный проект: методы подготовки анализа. - М., 1996.

IX боб

ИНСТИТУЦИОНАЛ ТАҲЛИЛ

9.1. Институционал таҳлилнинг моҳияти ва мақсадлари

Институционал таҳлил лойиҳа устида бажариладиган ишларнинг энг муҳимларидан бирига айланди. Инвестиция лойиҳалари натижалари кўп жиҳатдан ташкилий тузилма сифатига ҳам боғлиқ. Лойиҳани амалга оширувчи ташкилотларни ўрганиш уларнинг бошқарув имкониятлари, шунингдек, марказий ҳокимиятнинг лойиҳа учун мутасадди бўлган ташкилотларга ёрдам беришга қанчалик тайёр эканликларини баҳолашга имкон беради. Яхши шаклланмаган, такомиллашмаган бошқарув тузилмасига, малакали мутахассислар, ахборот тизимлари ва ҳоказоларга эга бўлмаган ташкилотлар зиммасига лойиҳаларни амалга оширишни топшириш ёки улар таклиф этган лойиҳаларни молиялаштириш муваффақиятсизликка олиб келиши мумкин (ёки ҳеч бўлмаганда қўшимча харажатларни келтириб чиқаради).

Институционал таҳлил лойиҳаларни самарали амалга ошириш ва эксплутация қилишга, шунингдек, мавжуд ташкилотларни мустаҳкамлаш, малакали мутахассислар билан тўлдиришга кўмак бериши лозим. Кучли институтларни ташкил этиш лойиҳага кўра, фойдаланиладиган миллий ҳамда халқаро ресурсларни муҳофаза қилган ҳолда лойиҳаларни самарали амалга ошириш имконини беради. Инвестиция лойиҳалари институционал таҳлили (ИТ) дан мақсад лойиҳа амалга оширилаётган макондаги ташкилий, ҳуқуқий, сиёсий ва маъмурий вазият (муҳит) га баҳо бериш ҳамда лойиҳага жалб этилган ташкилотларнинг имкониятларини мустаҳкамлаш чора-тадбирлари борасида тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат. Тавсиялар қуйидаги масалаларни қамраб олади:

а) менежмент услублари ва усуллари, шу жумладан, мониторинг ва баҳолаш;

б) ташкилий тузилма, ундаги ўзгаришлар;

в) режалаштириш, шу жумладан, инвестицияларни жойлаштиришни режалаштириш;

г) ходимлар таркибини тўлдириш, ўқитиш, малакасини ошириш;

д) молиявий фаолият, шу жумладан, молиявий фаолиятни бошқариш, сметалар тузиш, бухгалтерия ҳисоби ва тафтиш;

е) лойиҳаларнинг моддий-техник таъминоти;

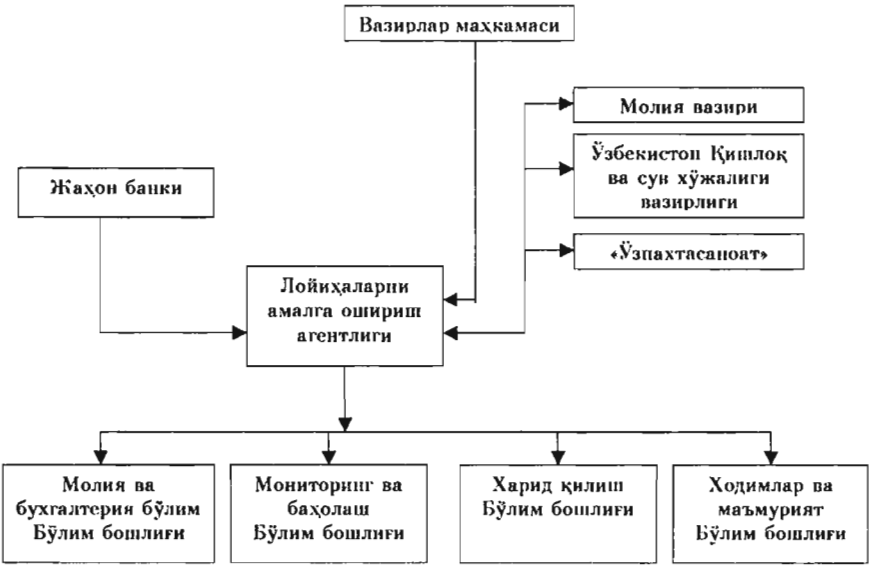
ж) эксплуатация ва техник хизмат кўрсатиш тизимлари;
з) ташкилотлараро мувофиқлаштириш;
и) алоҳида секторларга нисбатан сиёсат масалалари.

Бу вазифалар нафақат лойиҳаларни амалга ошираётган ва эксплуатация қилаётган ташкилотлар, шунингдек, лойиҳа муваффақиятига таъсир кўрсатувчи ҳукумат ва тармоқ тузилмаларига, яъни вазирликлар, идоралар, банклар, тадқиқот муассасаларига ҳам тегишли.

Ўтиш даврини бошидан кечираётган мамлакатларда институционал таҳлилнинг муҳим вазифаларидан бири эски давлат ташкилотларини бозор иқтисодиётидаги бошқачароқ вазифаларни бажаришга мослашган янги ташкилотлар, агентликлар ва корхоналарга айлантиришни режалаштиришдан иборат. Бу муаммонинг нақадар муҳимлиги бир қатор мамлакатларда оммавий хусусийлаштириш лойиҳаларини амалга ошириш чоғида яққол намоён бўлди. Бунга Ўзбекистонда жаҳон банкининг пахтачилик индустриясини такомиллаштириш бўйича лойиҳаси мисол бўла олади.

Ушбу лойиҳани амалга оширишда лойиҳада иштирок этаётган совхозлар ва колхозлар хусусийлаштирилиб, очиқ турдаги ҳиссадорлик жамиятларига айлантирилди. Колхоз ва совхозларнинг мулклари қийматига тенг миқдорда акциялар чиқарилди ва улар эркин сотилиши ва олиниши учун республика фонд биржасига жойлаштирилди. Бундан асосий мақсад колхоз ва совхозларни хусусийлаштириш, ҳиссадорлик жамиятларига айлантириш ва хусусий секторни ривожлантиришга таъсир кўрсатиш бўлган эди. Шу вазифаларни ҳал қилиш учун Ўзбекистон Республикаси Пахтачилик лойиҳасини амалга ошириш агентлиги ташкил этилди. Унинг бошқарув тузилмаси қуйидаги чизмада соддлаштирилган ҳолда келтирилган:

Иқтисодиётни қайта қуриш шароитида лойиҳага мутасадди бўлган ташкилотлар учун "мулкчилик" концепцияси ўта муҳим ҳисобланади. Лойиҳани амалга оширувчи ташкилотлар унинг муваффақияти ёки муваффақиятсизлиги учун масъулиятни ўз зиммаларига олгандагина ижобий натижага эришилади. Мулк ҳуқуқи мутасадди ташкилотлар менежерлари лойиҳа мақсадларини англашлари ва бу мақсадларга эришиш учун зарур қарор қабул қилиш ваколатига эга эканликларини англатади. Бундай вазиятда уларда ҳам шахсий манфаатдорлик, ҳам лойиҳага раҳбарлик қилиш имконияти мавжуд бўлади. Институционал таҳлилнинг каттагина қисми "мулкчилик" омили лойиҳани муваффақиятли амалга оширишга қанчалик таъсир этишини аниқлашга қаратилган.

9.2. Институционал таҳлил тузилмаси

Инвестиция лойиҳаларини институционал таҳлил учун конкрет шароитларга тезда мослаштирса бўладиган стандарт ечимлар ёки моделлар деярли йўқ. Институтларни ривожлантириш узоқ давом этувчи экспериментлар ва адаптация (мослашув) жараёнларидан иборат. Бу жараёнлар эса кўпинча сиёсий ва иқтисодий вазиятнинг салбий ўзгаришлари туфайли муваффақиятсизликка учрайди. Умуман олганда, институционал таҳлилга қуйидаги вазифаларни бажариш киради:

- лойиҳа амалга ошириладиган институционал шарт-шароитларни (ташкилотлар, меъёрий ҳужжатлар ва сиёсий омилларни) аниқлаш ва тасвирлаб бериш;
- лойиҳада иштирок этувчи ташкилотларнинг моддий ва меҳнат ресурслари, техник малакаси, ташкилий тузилмаси, бошқарув ва маъмурий имкониятлари, молиявий аҳволи нуқтаи назаридан кучли ва заиф томонларини баҳолаш;
- қонунлар, сиёсат ва йўриқномалар ўзгаришининг лойиҳани амалга ошириш ва эксплуатация қилишга (айниқса, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, иш ҳақи, баҳолар, субсидиялар, ташқи савдо, валюта курси ва ҳоказоларга) эҳтимол бўлган таъсирини баҳолаш;

- лойиҳада қатнашувчи ташкилотларнинг заиф жиҳатларини бартараф қилишнинг муқобил йўлларини ҳамда қонунлар, сиёсат ва йўриқномаларнинг лойиҳага кўрсатиши мумкин бўлган потенциал салбий таъсирига қарши чора-тадбирларни илгари суриш (тегишли такомиллаштириш ишлари лойиҳа амалга оширилаётган ва эксплуатация қилинаётган вақтда ҳамда бундан олдин лойиҳа бўйича иш графигига кўра амалга оширилади);

- тавсия қилинаётган ташкилий ўзгаришларни амалга ошириш учун керак бўлиши мумкин бўлган техник ёрдам бўйича таклифларни илгари суриш ҳамда зарур ишларни ўтказиш графигини ишлаб чиқиш.

9.3. Лойиҳа иштирокчилари фаолиятидаги доимий муаммолар

Иқтисодиётни қайта қуриш жараёнида икки муҳим институционал муаммо кузатилади. Биринчидан, бу мавжуд ҳукумат муассасаларини ислоҳ қилиш зарурати, иккинчидан, эски тузумда мавжуд бўлмаган янги институтларни ташкил этиш. Масалан, собиқ Совет Иттифоқи республикаларида банк тизими, биржалар ва бошқа бир қатор институтлар мавжуд эмас эди. Иқтисодий ислоҳотлар, шубҳасиз, ишсизлик ва бошқа ижтимоий муаммоларни келтириб чиқаради. Хусусий сектор ва бандликнинг бошқа муқобил соҳалари ишга тушгунига қадар эса анча узилиш юзага келади. Шу туфайли ўтиш даври иқтисодиётида институционал ислоҳотлар ижтимоий ҳимоя тизимини яратиш билан бирга бормаса, амалга ошириб бўлмайдиган вазифага айланади.

Институционал муаммоларни характерлаш учун кўпинча зарур ечимларни топишга ҳалақит берувчи юзаки атамалар қўлланилади. Масалан, қийинчиликка учраган лойиҳа ҳақида, унинг "раҳбарлари заиф" дейилса, лойиҳа муваффақиятини "лойиҳанинг ҳаракатчан менежери" билан боғлашади. Молиявий фаолиятни назорат қилишда юзага келган қийинчиликларни эса кўпинча бухгалтерияда персонал компьютерларнинг йўқлиги билан изоҳлашади, ходимлар ва маъмуриятнинг қониқарсиз иши эса, ходимларда етарли малака йўқ, деб осонгина изоҳлаб қўйилади.

Аммо бу кўриниб турган камчиликларни тузатиш бўйича таклиф қилинган қарорлар кўпинча навбатдаги муаммолар қатламини аниқлашнинг анча қиммат турадиган йўлидир. Албатта, яхши менежер керак. Лекин менежерлар аслида ишга лаёқатли бўлсалару бир-бирига зид талабларга дуч келишса ҳамда

бу зиддиятни ечиш ваколатига эга бўлишмаса менежерларни ўзгартиришдек кўп вақт талаб қилувчи ва қиммат турувчи жараён ҳеч қандай ижобий натижа бермайди. Шу сингари ҳақиқий муаммо бухгалтерия ҳисобини автоматлаштириш эмас, балки аниқ ахборотнинг келиб туриши бўлса, компьютер ўрнатиш билан масала ечилиб қолмайди.

Кўпгина давлатларда вазирликлардаги бюджет ҳисоб-китобларида персонал компьютерларни қўллаш нафақат ахборотларни қайта ишлаш ҳажмларини кўпайтириш ва тезлигини ошириш туфайли, шунингдек, вазирликлар раҳбарларига ахборот тизимининг ўзини ўзгартириш имконини бергани учун ҳам муваффақиятли бўлди. Натижада ҳисоботларни топшириш тартиби соддалашди ва шу қадар тезлашдики, топшириш муддатлари ҳафта ва ойлар ўрнига кунларгача қисқарди ҳамда турли хилдаги ва ҳажмдаги харажатлар оқибатини анча аниқроқ баҳолаш тизимини ўрнатишга эришилди.

Худди шунингдек, айрим ҳолларда ходимлар малакасининг етишмаслиги улар қониқарсиз ишлашининг вазифаларини белгилаш ва стимуллар тизимида аниқлик етишмаслиги, хизматда кўтарилиш имкониятлари чекланганлиги каби омилларга нисбатан иккинчи даражали сабаби бўлиши мумкин. Бу омилларда ўзгариш ясамасдан туриб, ходимларни ўқитиш борасидаги чоратадбирлар кутилган натижани бермайди.

Қисқача қилиб айтганда, одатда, лойиҳаларни амалга ошираётганда пайдо бўладиган кўпгина институционал муаммолар жуда чуқур сабабларга эга. Бу сабабларни аниқламасдан туриб эса узоқ муддатли қарорлар қабул қилиш қийин. Санаб ўтилган қийинчиликлардан кўпини ҳал этиш ўнлаб йилларни талаб қилиши мумкин. Чунки улар чуқур иқтисодий, техник, ижтимоий ва маданий чекланишларни акс эттиради. Янги институтлар ўз жамиятида илдиз отиши ва ўз маданий муҳитига мослашиши керак. Техник ва бошқарув лаёқати сиёсатни самарали режалаштириш, ишларни дастурлаш, молия ва кадрларни бошқариш ва ҳозирги замон ташкилотининг бошқа муҳим вазифаларини бажаришни таъминлаши учун аста-секин яхшиланиб бориши керак.

9.4. Зарурий институтларни ташкил этишга таъсир этувчи омиллар

Зарурий институтларни ташкил этиш (айниқса, ривожлантириш лойиҳалари билан боғлиқ ҳолларда) уч гуруҳ омиллар таъсирида мураккаблашади. Булар:

а) ноқулай сиёсий шарт-шароитларнинг салбий таъсири;

б) лойиҳа олдига қўйилган мақсадларнинг мураккаблиги;

в) лойиҳанинг инвестициядан кейинги босқичига эътиборсизлик.

Шу туфайли институционал муаммоларни аниқлаш, баҳолаш ҳамда ечиш борасида тавсиялар ишлаб чиқиш учун (бу борада умумий моделлар, андозалар йўқлигини ҳам эътиборга олган ҳолда) санаб ўтилган омилларни эътиборга олиш зарур.

Сиёсий омиллар таъсири

Барча ривожлантириш лойиҳалари у хоҳ давлат секторида, хоҳ хусусий секторда бўлсин, ҳукумат макроиқтисодий сиёсатининг ҳамда бу сиёсатни ўзида мужассамлаштирган қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар кучли таъсири остида бўлади. Агар ташкилий тузилмалар ўз куч ва ресурсларини сиёсий қарорларининг салбий таъсирига қарши курашга сарфлашга мажбур бўлсалар, бу тузилмалар узоқ истиқболга муваффақият билан ишлай олмайдилар. Ҳукумат сиёсати лойиҳа амалга оширилаётган иқтисодий шарт-шароитларни (жиддий суръатда) бузиб кўрсатса, институционал муаммолар сони ортиб кетади. Асосланмаган валюта алмашув курси ёки савдо сиёсати нафақат лойиҳа бўйича олинадиган даромадлар даражасига таъсир кўрсатади, шунингдек, эҳтиёт қисмларни қидириб топиш, экспорт-импорт операциялари йўлидаги бюрократик тўсиқларни енгиш кабиларга ортиқча куч сарфлашга сабаб бўлади. Давлат баҳо ва солиқ сиёсати бозор сигналларини бузиб кўрсатиб, менежерларнинг адашишига олиб келиши мумкин.

Айниқса, давлат баҳо ва бюджет сиёсатининг лойиҳанинг иқтисодий ва молиявий фаолиятига таъсири катта. Шунингдек, бунинг таъсирида лойиҳа менежерлари ҳамда ходимлар фаолиятини баҳолаш мумкин бўлмай қолади. Чунки ташкилотнинг қониқарсиз ишига доимо яхши ишлашга халақит бераётган сиёсий вазиятни сабаб қилиб кўрсатиш мумкин. Давлат томонидан тартибга солиш, назорат қилиш ва бевосита аралашувнинг мураккаб тизими мавжудлиги таъсирида сиёсий вазиятнинг салбий таъсири янада чуқурлашиши мумкин.

Мақсадлар мураккаблиги

Кўпчилик истеъмолчилар ва манфаат кўрувчилар талабини ифода этувчи йирик, ижтимоий йўналтирилган ривожлантириш лойиҳаларида кўп ҳолларда лойиҳа мақсади ва унга эришиш воситаларини белгилаш қийин бўлади. Бунга мисол тариқасида таълим дастури ва минерал ўғитлар ишлаб чиқаришга инвестиция сарфлари лойиҳаларини таққослашимиз мумкин.

Маълумотли ва ўзгарувчан шароитларга тез мослашувчан кишиларни тайёрлаш вазифасини маълум миқдордаги ўғит ишлаб чиқариш вазифасига кўра баҳолаш қийин. Ўқитиш дастурида мақсадга эришиш усуллари ҳам анча мураккаб ва ноаниқдир.

Айрим лойиҳаларда мақсадлар аниқ-равшан бўлса-да, улар шунчалик кўпки, уларнинг ҳаммасига бир текис эришишни таъминлаб бўлмайди. Масалан, қишлоқ туманларини комплекс ривожлантириш лойиҳалари қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини кўтариш, инфратузилмани ривожлантириш, ижтимоий хизматларни кенгайтириш, маданий анъаналарни ўзгартириш каби мақсадларга дуч келди.

Ижтимоий йўналтирилган лойиҳалар кўп сонли аҳоли билан иш кўрадики, лойиҳа агентлиги уларга доим ҳам бевосита таъсир кўрсата олмайди (электростанция директори ўз ходимларига таъсир кўрсатишига ўхшаб).

Лойиҳани ўраб турган муҳитга нисбатан уни бошқаришнинг уч жиҳатига алоҳида тўхталиб ўтиш зарур:

1. Стандарт ва экспериментал лойиҳалардан фойдаланиш.
2. Ишларни мувофиқлаштириш услублари.
3. Бошқарув назоратини такомиллаштириш бўйича чоратадбирлар.

Инфратузилмалар, коммунал иншоотлар ва йирик саноат корхоналари қуриш лойиҳалари ташкилий жиҳатдан бирмунча афзалликка эгалар. Яъни улар учун зарур ташкилий тадбирлар ва технологиялар, стандарт ечимлар мавжуд. Кўпчилик лойиҳалар учун эса стандарт ечимлар, технологияларни қўллаб бўлмайди. Бундай шароитда мослаштириш қобилияти ташкилий тузилманинг муваффақият гарови бўлиши мумкин. Мослаштирув иши бюрократик муассасалар учун айниқса қийин кечади. Бунга уларнинг режали харажатлар ҳақида доимий ҳисобот беришга мажбурликлари ва ҳар қандай хавфдан қочишлари сабабки, бу ҳол уларни консерватив қилиб қўяди. Айрим ҳолларда лойиҳани амалга оширувчи ташкилотга мураккаб институционал ва моддий-техник талаблар қўйиладиган битта йирик лойиҳадан кўра, ўрнатилган график бўйича бир нечта экспериментал лойиҳаларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлиши мумкин.

Экспериментал лойиҳаларга муқобил вариант - кичик дастурларни субпудратчи ташкилотларга топширишдир. Бунда бош пудратчи бундай дастурларни молиялаштириш, техник ёрдам кўрсатишни ўз зиммасига олади.

Мувофиқлаштириш муаммолари

Йирик лойиҳаларга хос бўлган ташкилий муаммоларни ҳал этишнинг яна бир йўли лойиҳанинг бош мақсадига эришиш учун қайси фаолият турлари асосий эканлигини аниқлаб, чекланган ташкилий ресурсларни шу фаолиятга жамлаш ҳамда иккинчи даражали вазифаларни кейинроққа қолдиришдир. Шундай ёндашувни лойиҳа бўйича ишларни мувофиқлаштиришга нисбатан ҳам қўллаш мумкин, чунки кўп сонли ижрочилар фаолиятини мувофиқлаштириш кўп вақт талаб этади ва керакли натижа бермаслиги мумкин. Мувофиқлаштиришни инкор этиб бўлмайдиган шароитларда турли ижрочилар вазифалари аниқ-равшан белгиланиши керак. Иккинчи даражали ресурсларни назорат этувчилар фаолиятини мувофиқлаштирувчи комитет тузгандан кўра, уларни кичик ишчи гуруҳларга бирлаштириш мувофиқлаштиришнинг самаралироқ механизми бўлиши мумкин.

Бошқарув назоратини такомиллаштириш чора-тадбирлари

Лойиҳа натижаларини баҳолашдаги қийинчиликларни лойиҳа фаолиятининг мумкин қадар кичикроқ, назорат ва бошқарув осон бўлган вазифаларга бўлиш йўли билан камайтириш мумкин. Таълим ва ижтимоий масалалар бўйича лойиҳаларда молия фаолиятини бошқаришга катта эътибор берилади. Молиявий оқимларни ҳисобга олиш ва назорат қилиш эса бу лойиҳалардаги ноаниқликларни камайтирган ва уларни бошқаришни яхшилаган, молиявий тартибни мустаҳкамлаган бўлар эди. Шунингдек, замонавий бошқарув ахборот тизимини яратиш имкониятини беради ки, бу, ўз навбатида, лойиҳани самарали бошқаришнинг асосий унсуридир. Патент бериш ёки коммунал хизмат кўрсатиш бўйича хусусий корхоналар билан контракт тузиш услублари бошқарув назоратини такомиллаштириш усули сифатида кейинги йилларда алоҳида эътибор жалб этаяпти. Турли сабабларга кўра, ҳукумат идоралари билан шартнома асосида ишловчи хусусий корхоналар томонидан коммунал хизматлар кўрсатиш транспорт, соғлиқни сақлаш каби соҳаларда хизмат сифатини оширишга, харажатлар қисқартирилишига олиб келади.

9.5. Лойиҳаларнинг инвестициялардан кейинги босқичига эътиборсизлик

Лойиҳаларни амалга оширишдан кейинги босқичга доим ҳам етарлича эътибор берилавермайди. Кўпинча бу ҳолат қарор

қабул қилувчи шахсларнинг асосий эътибори инвестициялаш босқичига жамлангани ҳолда, эксплуатация ва жорий хизмат масалалари эътибордан четда қолишида намоён бўлади. Бунинг оқибатида лойиҳадан олинаётган даромад камаяди, асосий фондлар қисқариб кетади ҳамда ташкилий тузилма ривожланишида жиддий молиявий ва бошқарув муаммолари келиб чиқади. Лойиҳани амалга оширишдан манфаатдор бир қанча ташкилотлар ва шахсларни санаб ўтиш мумкин Масалан, хорижий инвесторлар, сиёсатчилар, компаниялар ва касаба уюшмалари. Лекин лойиҳа тугалланиши биланоқ уни самарали эксплуатация қилиш учун зарур бўлган ресурлар билан таъминлаш ҳамда маъмурий бошқарув тизими томонидан етарлича эътибор бериш борасида муаммолар пайдо бўлади.

Лойиҳани эксплуатация қилиш босқичига эътиборсизликнинг кўринишларидан бири техник хизмат кўрсатиш харажатлари ва ундан келадиган даромадларга кам аҳамият берилишидир. Бу соҳага етарли эътибор берилиши лойиҳадан кутилаётган самарани янада оширади. Лойиҳани эксплуатация қилиш босқичига эътиборсизлик оқибатларидан бири қайтарилиб турувчи инвестиция харажатлари етарли даражада таҳлил қилинмаслигидир. Бунинг устига, бу харажатларни қоплаш манбалари зарур даражада режалаштирилмайди.

Қисқача хулосалар

Инвестиция лойиҳаларини институционал таҳлил қилишдан мақсад лойиҳа амалга оширилаётган макондаги ташкилий, ҳуқуқий, сиёсий ва маъмурий вазият (муҳит)га баҳо бериш ҳамда лойиҳага жалб этилган ташкилотларнинг имкониятларини мустаҳкамлаш чора-тадбирлари борасида тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат. Бу тавсиялар менежмент, ташкилий тузилма, режалаштириш, ходимларни бошқариш, молия, моддий-техник таъминот каби соҳаларни қамраб олади ва улар лойиҳа муваффақиятига таъсир кўрсатувчи ҳукумат ва тармоқ тузилмаларига, яъни вазирликлар, идоралар, банклар, тадқиқот муассасаларига ҳам тааллуқлидир.

Иқтисодиётни қайта қуриш жараёнида икки муҳим институционал муаммо кузатилади. Биринчидан, бу мавжуд ҳукумат муассасаларини ислоҳ қилиш зарурати бўлса, иккинчидан, эски тузумда мавжуд бўлган янги институтларни ташкил этишдир.

Лойиҳа иштирокчилари фаолиятида менежер малакаси, унинг ваколатлари етишмаслиги, ахборот етишмаслиги ёки ахборот тизимининг мураккаблиги, ходимларни рағбатлантириш тизимида аниқлик етишмаслиги каби чуқур сабабларга эга институционал муаммоларга дуч келинади.

Лойиҳани амалга ошириш учун зарурий институтлар ташкил этишга уч гуруҳ омиллар акс таъсир кўрсатади. Булар:

а) ноқулай сиёсий шарт-шароитлар (сиёсий омиллар);

б) лойиҳа олдига қўйилган мақсадларнинг мураккаблиги;

в) лойиҳанинг инвестициядан кейинги босқичига эътиборсизлик.

Давлатнинг нотўғри баҳо ва бюджет сиёсати, иқтисодий фаолиятни қатъий тартибга солиш, бюрократик тўсқинларнинг мавжуд бўлиши оқибатида бозор сигналлари бузиб кўрсатилади, иқтисодий фаолият чекланади ва лойиҳа муваффақияти шубҳа остида қолади.

Лойиҳа ишга туширилгандан сўнг, уни ким эксплуатация қилиши, харажатлар ва даромадлар қандай бўлиши кабилар ҳам лойиҳа муваффақияти шартларидан биридир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Институционал таҳлилнинг моҳиятини тушунтириб беринг.
2. Институционал таҳлилнинг вазифалари нималардан иборат, яъни тузилмаси қандай?
3. Лойиҳалар учун зарур институтларни ташкил этишга таъсир этувчи омиллар нималардан иборат?
4. Лойиҳаларнинг инвестициялардан кейинги босқичига эътиборсизлик.
5. Институционал таҳлил лойиҳа таҳлилининг бошқа турлари билан қандай боғланган?

Асосий адабиётлар

1. Бланк И.А. Инвестиционный менежмент. - Киев: ИТЕМ ЛТД, 1995.
2. Гулямов С.С. и др. Проектный анализ инвестиций. - Т., ТГАУ, 1997.
3. Липцис И.В., Коссов В.В. Инвестиционный проект. - М.: БЕК, 1996.
4. Шапиро В.Д.и др. Управление проектами. - Санкт-Питербург, 1996.

X боб

МОЛИЯВИЙ ТАҲЛИЛ

10.1. Молиявий таҳлилнинг моҳияти ва турлари

Лойиҳани молиявий таҳлил қилиш бир неча кўринишга эга бўлиб, лойиҳа турига қараб, икки ёки ундан кўпроқ турдаги молиявий таҳлил амалга оширилиши мумкин. Молиявий таҳлил қуйидаги турларни ўз ичига олади:

1. Молиявий рентабеллилик таҳлили.
2. Молиялаштиришга эҳтиёж таҳлили.
3. Лойиҳани эксплуатация қилувчи ташкилотнинг молиявий таҳлили.
4. Харажатларнинг қопланиши таҳлили.

Молиявий таҳлилнинг санаб ўтилган турлари қайси вазифаларга эга бўлиши, лойиҳанинг молиявий жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги у қайси нуқтаи назардан туриб кўриб чиқилаётганлигига боғлиқ.

Буни қуйидаги жадвалда кўрамиз:

Молиявий таҳлил турлари

Таҳлил тури	Молиявий рентабеллилик таҳлили	Молиялаштиришга эҳтиёж таҳлили	Лойиҳани эксплуатация қилувчи ташкилотни молиявий таҳлил	Харажатлар қопланиши таҳлили
Таҳлил мақсади	Лойиҳага қўйилган капитал маблағлар самарадорлиги-ни аниқлаш	Лойиҳани амалга ошириш учун маблағ билан таъминлашни режалаштириш	Лойиҳани эксплуатация қилувчи ташкилотнинг молиявий аҳволи ва бошқарув сифатини аниқлаш	Давлат лойиҳаларида фойдаланувчилардан тушадиган тўловлар ҳисобига харажатлар қопланишини баҳолаш
Лойиҳа таҳлили қайси позициядан туриб амалга оширилади	Лойиҳа позициясидан туриб	Ҳукумат, лойиҳадан фойдаланувчилар ва ундан манфаат кўрувчилар позициясидан туриб	Лойиҳани эксплуатация қилувчи ташкилот позициясидан туриб	Ҳукумат, лойиҳадан фойдаланувчилар, ундан манфаат кўрувчилар ҳамда лойиҳани бошқариш позициясидан туриб

Фойдаланиладиган молиявий ҳисоботлар тизими	Дисконтланган пул тушумлари ва чиқимлари оқими ҳисоботи	Молиявий режа	Фойда ва зарарлар ҳисоботи. Пул маблағлари тушумлари ва чиқимлари оқими ҳисоботи, баланс ҳисоботи	Харажатларни қоплаш кўрсаткичлари, тўлов ҳажми ёки фойдаланувчилардан олинадиган солиқ ҳажми
Мезонлар	Ички фойда меъёри. Соф келтирилган қиймат	Қарзларни ва улар бўйича фоизларни тўлаш учун қилинган харажатларни қоплаш даражаси	Самарадорлик меъёри, молиявий кўрсаткичлар	Тўлов ҳажми ва таркиби
Қайси объектга нисбатан қўлланилади	Хусусий сектордаги лойиҳаларга, давлат секторидаги тижорат лойиҳаларига нисбатан	Ҳамма лойиҳаларга нисбатан	Фирмаларга ва давлат лойиҳаларига нисбатан	Давлат секторидаги таълим, соғлиқни сақлаш, сув таъминоти, транспорт каби хизмат кўрсатишга йўналтирилган лойиҳаларга нисбатан

Молиявий таҳлилнинг ҳар хил турлари лойиҳанинг мақсадга мувофиқлигини, ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини, лойиҳа иштирокчилари учун рағбатларни, молиявий режаларнинг асосланганлигини, молиявий бошқарувнинг лаёқатлилиги даражасини ҳамда лойиҳани амалга ошириш натижасида кутилаётган фойда даражасини баҳолаш учун қўлланилади.

У ёки бу турдаги таҳлилни ўтказиш зарурати лойиҳанинг мураккаблик даражасига, унинг хусусий сектордаги ёки давлат лойиҳаси эканлилигига ҳамда иқтисодиётнинг қайси тармоғига тааллуқлигига боғлиқ.

Молиявий таҳлилда даромад ва харажатларни ҳисоблашда:

- фақат алоҳида бозор баҳолари қўлланилади;
- капитал харажатлар лойиҳанинг бутун хизмат даврига тақсимлаб чиқилади (амортизация);
- солиқлар ва турли гуруҳлар ўртасидаги бир томонлама тўловлар ҳисобга олинади;
- хусусий дисконт ставкаси қўлланилади.

10.2. Молиявий рентабеллилик таҳлили

Молиявий рентабеллилик таҳлилининг мақсади лойиҳанинг ҳаёт даври давомида инвестициялардан келадиган самарани баҳолашдан иборат. Бу таҳлилни баъзида лойиҳанинг молиявий мақсадга мувофиқлиги таҳлили деб ҳам юритилади. Бу таҳлилни ўтказишнинг услубий асослари иккинчи ва учинчи мавзуларда кўриб чиқилган. Шу асосга таянилган ҳолда рентабеллилик кўрсаткичлари ҳисоблаб чиқилади.

Бу таҳлил лойиҳадаги пул тушумлари ва чиқимлари оқимига асосланган ҳолда ўтказилади. Бунда эътибор лойиҳани амалга оширувчи ташкилотларга (уларнинг молиявий ҳолатига) эмас, балки лойиҳанинг ўзига қаратилади. Молиявий рентабеллилик таҳлили товарлар ва хизматлар савдосини амалга оширувчи лойиҳалар учун ўта муҳим, лекин коммунал хизмат кўрсатувчи ва давлатдан қисман дотация олиб ишловчи ташкилотлар учун унча ҳам муҳим эмас.

Харажатларни қоплаш таҳлили рентабеллилик таҳлилининг деярли худди ўзи бўлиб, давлат харажатлари фойдаланувчилар тўловлари ва солиқлар ҳисобига қопланадиган лойиҳалар учун қўлланилади.

Молиявий рентабеллилик таҳлилида харажатлар ва даромадлар қўйилган мақсаддан келиб чиқиб аниқланади. Харажатларни фирма ёки ижрочи ташкилотнинг фойдасини камайтирувчи молиявий оқимлар ташкил этса, даромадларни фойда ёки даромадни кўпайтирувчи молиявий оқимлар ташкил этади.

Харажатлар ва даромадлар оқимларини лойиҳалаштириш учун ишлаб чиқариш фаолиятининг техник даражасини белгилаб олиш, инвестициялардан кўзда тутилган техник ресурсларнинг лойиҳага кириш ва чиқишдаги оқимини, лойиҳаларнинг бозор ва маъмурий ўрнатиладиган баҳоларда ҳисобланган натижаларини аниқлаб олиш талаб этилади.

Тушумлар оқими маҳсулот сотиш (хизмат кўрсатиш) ҳажмини уларнинг харид баҳоларига, харажатлар оқими эса ишлаб чиқаришда фойдаланилган моддий ресурслар ва хизматлар миқдорини уларни сотиб олиш баҳосига кўпайтириб топилади. Бундай баҳолаш лойиҳанинг бутун яшаш даврига, ҳар бир йил учун ўтказилади.

Лойиҳа учун зарур ресурслар ва ундан кутилаётган натижаларни баҳолашда биринчидан, ички ва ташқи бозорда яқинда бўлиб ўтган битимларда қўлланилган амалдаги баҳолар асосида реал бозор баҳоларини; иккинчидан, келгусидаги баҳоларни прогноз қилиш лозим.

Одатда, иқтисодий ва молиявий таҳлилни ўтказишда инфляция таъсиридан тозаланган доимий баҳолар, шунингдек, инфляция таъсиридан тозаланган дисконт коэффициенти қўлланилади.

Лойиҳа бўйича ишлаб чиқарилган товар (кўрсатилган хизмат)лар учун тушган барча тўловлар, дебиторлик қарзлари, субсидиялар ва бошқа даромадлар (ижара ҳақи ва бошқалар) лойиҳа бўйича тушумларга киритилади ва унинг умумий самарасини кўрсатади.

Харажатлар ўз ичига эксплуатация ва капитал харажатларини олади. Эксплуатация харажатларига иш ҳақи, материал, ёқилғи харажатлари, ижара ҳақи тўловлари, коммунал тўловлар, умумий ва маъмурий харажатлар, солиқлар, жорий таъмирлаш харажатлари, ҳали тўланмаган, аммо ҳисобга олинган кредиторлик қарзлари ва бошқалар киради. Капитал харажатларга эса инвестициялар, лойиҳа фондларини алиштириш, модернизация қилиш ва капитал таъмирлаш харажатлари киради.

Пул оқимлари баҳолаб бўлингандан сўнг рентабеллилик кўрсаткичлари калькуляция қилинади, лойиҳалаштирилаётган тушумлар ва харажатлар дисконтланади ва иловада келтирилган кўрсаткичлар ҳисобланади. Молиявий эҳтиёжни таҳлил қилишда лойиҳани амалга оширишга кетадиган айланма маблағлар алоҳида валютада ҳамда сўмда ҳисобланади. Ўзбекистон шароитида айланма маблағларни валютада шакллантириш айниқса катта амалий аҳамиятга эга. Агар лойиҳада айланма маблағлар валютада тўғри режалаштирилмаса, лойиҳа муаммога дуч келади. Мисол учун, лойиҳа маҳсулотининг ингредиентлари импорт қилинса, уни сотиб олиш учун валюта кўринишидаги айланма маблағлар етарли бўлиши керак. Шунда маҳсулот ингредиентларни сотиб олишда муаммога дуч келинмайди. Баъзи лойиҳаларда айланма маблағлар сўмда етарли бўлса-да, валютада етарли бўлмагани учун корхоналар ингредиентларни импорт қила олмайди. Натижада ишлаб чиқариш тўхтаб қолади.

10.3. Молиялаштиршга эҳтиёж таҳлили

Молиялаштиришга эҳтиёж таҳлили лойиҳани инвестициялаш ва уни эксплуатация қилиш учун керак бўлган барча молиявий эҳтиёжларни прогноз қилишни ўз ичига олади.

Бу эса зарур ресурслар келиб тушишини таъминлайдиган молиявий режа тузиш имконини беради. Молиявий режани тайёрлашда хорижий кредиторлар талабларини бажаришни енгиллаштириш учун хорижий валютага бўлган эҳтиёж алоҳида кўрсатилади.

Молиявий режада, шунингдек, молиялаштиришнинг маҳал-

лий манбалари, лойиҳа учун масъул бўлган ташкилотнинг ўз маблағлари ва фондлари, давлат ва тижорат ташкилотларидан олиниши мумкин бўлган қарзлар ҳам эътиборга олинади.

Молиявий режада лойиҳани эксплуатация қилиш даври харажатлари ўз аксини топмаса, эксплуатация қилиш, жорий хизмат кўрсатиш ва таъмирлаш учун фондлар йўқлиги туфайли лойиҳа ускуналари эскириб, тезда яроқсиз ҳолга келиб қолади.

Молиявий режа лойиҳадан манфаат кўрувчиларнинг у таклиф этаётган маҳсулотни сотиб олиш қобилиятини ҳисобга олиши зарур.

Молиявий режа жорий баҳоларда тузилиши ҳамда йиллар бўйича лойиҳанинг бутун амал қилиш даврига қуйидагиларни кўрсатиши керак:

- мўлжалланаётган капитал маблағлар ва эксплуатация харажатлари (шу жумладан, баҳо ва физик кўрсаткичларнинг кўзда тутилмаган ўзгаришлари ҳисобга олиб киритилган тузатишлар);
- лойиҳа маҳсулотини сотиш ва бошқа манбалардан келадиган даромад;
- қарзларни, инвестицияларни ва лойиҳанинг бошқа эҳтиёжларини қоплашнинг бошқа манбаалари.

Лойиҳани молиялаштиришда корхонанинг ўз маблағлари қанча кўп бўлса, унинг инвестор томонидан баҳоланиши шунча енгил бўлади.

10.4. Лойиҳани эксплуатация қилувчи ташкилотнинг молиявий таҳлили

Лойиҳани эксплуатация қилувчи ташкилотни молиявий таҳлилга учта молиявий ҳисоботни тайёрлаш, таҳлил этиш ва прогноз қилиш киради:

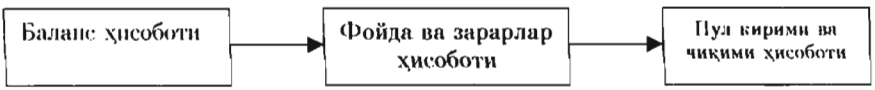
- даромадлар(фойда ва зарарлар) ҳисоботи;
- пул маблағлари тушумлари ва чиқимлари ҳисоботи;
- баланс ҳисоботи.

Бу ҳисоботлар лойиҳанинг бутун амалда бўладиган даври ёки ҳеч бўлмаганда уни эксплуатация қилишнинг дастлабки бир неча йилига тузилади.

Кўрсатилган молиявий ҳисоботларни прогноз қилиш уларнинг барча компонентларини чуқур таҳлил қилиш, бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботларнинг умумий қабул қилинган қоидаларини билишни талаб этади. Шу туфайли бу ишни тажрибали бухгалтер аудиторларга ёки молиявий таҳлилчига топшириш керак.

Фойда ва зарарлар ҳисоботи корхонанинг маълум даврдаги (чорак, йил) ишлаб чиқариш фаолиятидан олган даромадларини шу даврдаги қилинган ва даромад олиш билан боғлиқ бўлган харажатлари ўртасидаги нисбатни кўрсатади. Бу ҳисобот жорий хўжалик фаолияти самарадорлиги, лойиҳанинг ўз капиталини ошириш заҳираларини баҳолаш учун зарур. Бу шаклнинг яна бир вазифаси турли солиқ тўловлари ва дивидендлар миқдорини аниқлашдан иборат.

Корхонанинг молиявий ҳисоб тизими маълумотлари

Бу ҳисоботлар қуйидагиларга тақдим қилинади:

1. Ички гуруҳ:
- таъсисчилар;
- бошқарувчилар;
- ички аудиторлар.

2. Ташқи гуруҳ:
- инвесторлар;
- касаба уюшмалари;
- солиқ инспекцияси;
- кредиторлар;
- жамоат ташкилотлари;
- ташқи аудиторлар.

Қуйида ушбу ҳисоботларнинг халқаро стандларга мос келувчи намуналарини келтирамиз(рақамлар шартли):

Баланс 2003 йил 31 декабрь	
Воситалар	
Айланма воситалар	
Пул воситалари	1449
Бозордаги қимматбаҳо қоғозлар	246
Дебитор ҳисоблари (соф)	9944
Товар-материал воситалари	10623
Пули тўланган харажатлар	389
Жами айланма маблағлар	22651
Асосий воситалар	
Бино, иншоот, асбоб-ускуналар	26946
Жами амортизация йиғиндиси	-13534
Бино, иншоот, асбоб-ускуналар (соф)	13412
Инвестиция	1110

Баланс 2003 йил 31 декабрь	
Воситалар	
Асосий воситалар	
Патент ва савдо белгиси	403
Гуд вил	663
Жами воситалар	38239
Капитал ва мажбуриятлар	
Қисқа муддатли мажбуриятлар	
Кредиторлар ҳисоблари	5602
Банкга сеуда тўлаш	1000
Жами мажбуриятлар	876
Кутилаётган солиқ тўловлари	1541
Узоқ муддатли қарзнинг жорий қисми	500
Қисқа муддатли мажбуриятларнинг жами	9519
Узоқ муддатли мажбуриятлар	
Узоқ муддатли қарзнинг қодиғи	2000
Фойда солиғининг кечиктирилган қисми	824
Жами мажбуриятлар	12343
Капитал	
Оддий акциялар	1000
Бошқа тўланган ҳиссадорлик капитали	11256
Жами тўланган ҳиссадорлик капитали	12256
Тақсимланмаган фойда	13640
Жами капитал	25896
Жами мажбуриятлар ва капитал	38239

ФОЙДА ҲИСОБОТИ	
Товарларни сотишдан тушум	2200000
Сотилган товарларнинг таннархи	1300000
Умумий фойда	900000
Бошқарув ва сотиш харажатлари	420000
Амортизация харажатлари	150000
Солиқ ва кредит тўловларидан олдинги фойда	330000
Кредит қарз фоизлари тўловлари	90000
Солиқ тўлашдан олдинги фойда	240000
Солиқ тўлови	80000
Соф фойда	160000
Имтиёзли акциялар дивидентлари	10000
Тақсимланмаган фойда	150000
Муомаладаги акциялар сони	120000
Ҳар дона акцияга фойда	1,25

Юқоридаги молиявий ҳисоботлардан фойдаланиб, корхонанинг молиявий соғломлиги ҳақида хулоса қилинади. Молиявий таҳлилнинг биринчи босқичи ана шу ҳисоботлардан келиб чиқади.

Пул маблағлари тушуми ва харажати ҳисоботи ҳисобот даврида пул маблағларини бошқаришни характерлайди ва ҳисобот йилида ташкилотнинг пул тушумлари ва чиқимларини ҳисоблаш учун хизмат қилади. Баъзида бу ҳисобот ликвидлиликнинг ҳаракати ҳисоботи, пул маблағлари ҳаракати ҳисоботи деб ҳам юритилади.

Пул маблағлари ҳаракати ҳисоботи

	Режалаштириш интервали тартиб рақами			
	1	2	....	n
1.Ўз капиталининг кўпайиши.				
2.Қарздорликнинг кўпайиши				
3.Жорий пассивларининг кўпайиши				
4.Сотишдан олинган тушум				
5.Бошқа даромадлар				
Жами тушум				
1.Доимий активларнинг кўпайиши				
2.Жорий активларнинг кўпайиши				
3.Операцион харажатлар				
4.Кредитлар учун тўловлар				
5.Солиқлар				
6.Дивидендлар				
Жами чиқимлар				
Пул маблағлари баланси				
Пул маблағлари баланси ўсиб бориш тартибида				

Бундай ҳисоботни тайёрланиш зарурати шу билан изоҳланадики, фойда ва зарарлар, пул маблағларининг шу давридаги ҳаракати тўлиқ ҳисоботида акс эттирилмайди.

Баланс ҳисоботи бошқа ҳисоботлардан фарқли равишда корхонанинг маълум бир давр учун эмас, балки аниқ санадаги ҳолатини акс эттиради.

Баланс ҳисоботи ёки анъанавий бухгалтерия ҳисоботи маълум санада корхона ихтиёрида нималар борлиги ва унинг манбаларини кўрсатиб боради.

Лойиҳа амалиётида умумлаштирилган кўринишдаги балансдан фойдаланилади.

Кўрсатиб ўтилган ҳисобот шаклларидан фойдаланган ҳолда зарур молиявий коэффициентлар ҳисобланади ва йиллар бўйича бу коэффициентлар ўзгариши таҳлил қилиниб, муаммо ва заҳиралар аниқланади:

Молиявий баҳолаш коэффициентлари

Кўрсаткичлар номи	Ҳисоблаш формуласи
Молиявий ҳолатни баҳолаш	
1.Умумий (жорий) ликвидлик коэффициенти	ЖА / ЖП
2.Шу муддатдаги ликвидлилик коэффициенти	ЛА / ЖП
3. Критик баҳолаш коэфициенти	(НП + ДҚ) / ҚММ
4.Умумий тўлов қобилияти коэффициенти	ҚМ / УА
Инвестициялардан фойдаланишни баҳолаш	
5.Активларнинг айланувчанлиги коэффициенти	Сотишдан тушум /УА
6.Доимий капиталнинг айланувчанлиги коэффициенти.	Сотишдан тушум /ДК
7. Акциядорлик капитали айланувчанлиги коэффициенти	Сотишдан тушум / АК
8.Айланма капиталнинг айланувчанлиги коэффициенти	Сотишдан тушум /Айланма капитал
Рентабеллилик кўрсаткичлари	
9. Умумий активлар рентабеллилиги	(СФ+ Ф) / УА
10.Доимий капиталнинг рентабеллилиги	(СФ+ Ф) / ДК
11.Акциядорлик капитали рентабеллилиги	СФ / АК
12. Сотиш рентабеллилиги	СФ / Сотишдан тушум
13.Ўз капитали рентабеллилиги	СФ / (АК+ТФ)
14.Капиталнинг даромадлилиги	(СФ+Ф) / Ўз капиталининг узоқ муддатли қарзлар.

Бу ерда: А-юқори ликвидли активлар;
ЖП-жорий пассивлар;
ЖА-жорий активлар;
ТФ-тақсимланмаган фойда;
ЛА-ликвидли активлар;
Ф- кредит(қарз) учун фоиз;
УА-умумий активлар;
НП-нақд пуллар;
ДҚ-дебиторлик қарзлари;
ҚММ-қисқа муддатли мажбуриятлар;
ДК-доимий капитал;
АК -акциядорлик капитали;
СФ- соф фойда;
М-қарз мажбуриятлар.

10.5. Лойиҳанинг молиявий самарадорлигини фойда баланси ёрдамида аниқлашнинг оддий усули

Лойиҳани биринчи ҳисобда ҳисоб-китоблар билан самарадорлигини ҳисоблашда содда фойда ҳисоботи моделидан фойдаланишимиз мумкин.

Фойда ҳисоботи моделидан фойдаланиб, лойиҳанинг оддий усулда самарадорлигини аниқлаш

Кўрсаткичлар	Халқаро стандарт бўйича	Маҳаллий стандарт бўйича
Товар сотилишидан тушим	100$	60$
Сотилган товарларнинг таннархи	40$	40$
Умумий фойда (3=1-2)	60$	20$
Бошқарув харажатлари Маркетинг харажатлари Бошқа харажатлар	15$	15$
Солиқ ва кредит фоизини тўлашдан олдинги фойда (7=3-4-5-6)	45$	5$

Бу жадвалдан кўриниб турибдики лойиҳанинг фойдалилик даражаси солиқ ва кредит фоизини тўлашдан олдинги фойда кўрсаткичида кўринади. Кўп ҳолларда тижорат банклари лойиҳанинг самарадорлик даражасини ҳамда кредитни қайтариб бериш қувватини аниқлашда бу кўрсаткич 30% дан юқори бўлишини хоҳлайди. Бу кўрсаткич қанча юқори бўлса, кредитни қайтариш коэффициенти шунча юқори деб тушунилади. Шу билан биргаликда умумий фойда кўрсаткичининг коэффициенти ҳам 50% дан юқори бўлса, мақсадга мувофиқ деб тушинилади. Ўзбекистондаги тижорат банклари лойиҳа харажатларининг камида 25%и мижозлар тамонидан қопланишини талаб этади. Агар мижозлар 30-35 ва ундан кўп фоизда лойиҳани молиялаштирса, унда лойиҳалар тижорат банклари тамонидан янада енгилроқ молиялаштирилиши мумкин.

Юқоридаги жадвалдан кўриниб турибдики, ушбу лойиҳада халқаро стандарт бўйича кутилаётган соф фойда 60%ни, солиқ ва кредит тўлашдан олдинги фойда 45% ни ташкил этади. Демак, бу лойиҳани биринчи содда усул билан таҳлил қилганимизда унга ижобий баҳо беришимиз мумкин. Жадвалдан яна қўйидаги хулосага келиш мумкин: лойиҳадаги солиқ ва кредит фоизини тўлашдан олдинги фойда 45% ни ташкил этгани учун корхона умумий тушумнинг 45% гача миқдорида инвестиция олиш мумкин. Бошқача сўз билан айтганда, агар корхонанинг

умумий тушумлари бир млн.доллар миқдорда кутилаётган бўлса, корхонага максимум 450 минг доллар миқдорда кредит бериши мумкин. Бунда тижорат банкининг кредитлаш коэффициенти умумий фойдага нисбатан 1:0,5 қилиб белгиланган. Шуни айтиш керакки, ривожланган мамлакатларда бу коэффициент 1:1, 1:3,1:4, ва ҳоказо қилиб белгиланган. Амалиётда кредит олиш ҳатто ривожланган мамлакатларда ҳам осон эмас. Шунинг учун ғарб мамлакатларида шундай муҳит мавжуд: инвестицияни олиш инвестиция керак бўлмаган компаниялар учун осон, чунки уларнинг активлари ва соф фойдаси юқори, банклар учун эса уларнинг кафолати етарли, аммо уларнинг кредитга зарурати йўқ. Ўрта ва кичик бизнес корхоналари учун тузилган лойиҳалар юқори миқдорда қўшилган қиймат яратса, уларнинг инвестиция олиш иконiятлари кўпаяди.

Қисқача хулосалар

Молиявий таҳлил таҳлилнинг молиявий рентабеллилик таҳлили, молиялаштиришга эҳтиёж таҳлили, лойиҳани эксплуатация қилувчи ташкилотнинг молиявий таҳлили харажатларнинг қопланиши таҳлили каби турларини ўз ичига олади.

Молиявий рентабеллик таҳлили лойиҳа позициясидан амалга оширилади ва лойиҳанинг ҳаёт даври давомида инвестициядан келадиган самарани баҳолашдан иборат. Бу таҳлил пул тушумлари ва чиқимлари ҳисоботига таяниб, дисконтланган тушум (даромад)лар ва чиқим (харажат)лар ёрдамида турли рентабеллик кўрсаткичларини, шунингдек, ички фойда меъёри, соф келтирилган қиймат, инвестициялар рентабеллиги каби мезонлар бўлиб ҳисобланган кўрсаткичларни ҳисоблашга асосланган.

Молиялаштиришга эҳтиёж таҳлили ҳукумат, лойиҳадан фойдаланувчилар ва ундан манфаат кўрувчилар позициясидан туриб амалга оширилади ва унинг мақсади лойиҳани инвестициялаш ва уни эксплуатация қилиш учун керак бўлган барча молиявий эҳтиёжларни прогноз қилишдан иборат. Зарур ҳисоб-китоблар жорий баҳоларда тузилган молиявий режада акс эттирилади.

Лойиҳани эксплуатация қилувчи ташкилотни молиявий таҳлидан мақсади ташкилотнинг молиявий аҳволи ва бошқарув сифатини аниқлашдан иборат. Бу таҳлил ўз ичига учта молиявий ҳисоботни тайёрлаш, таҳлил этиш ва прогноз қилишни олади. Булар фойда ва зарарлар ҳисоботи, пул маблағлари тушумлари ва чиқимлари ҳисоботи ва баланс ҳисоботидир. Бу ҳисобот шакллари прогноз қилиниб, интервалллар бўйича кўрсаткичлар ҳисобланади. Ўз навбатида улар бир қанча молиявий кўрсаткичларни ҳисоблаш учун база ҳисобланади. Бу кўрсаткичларда умумий ликвидлик, шу муддатдаги ликвидлик, умумий тўлов қиймати коэффициенти ва бошқалар ўз ифодасини топади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Лойиҳаларнинг молиявий таҳлили нима мақсадда ўтказилади?
2. Молиявий рентабеллик таҳлилининг моҳияти нимада?
3. Молиялаштиришга эҳтиёж таҳлили қандай амалга оширилади?
4. Харажатларнинг қопланиши таҳлилига тавсиф беринг.
5. Лойиҳани эксплуатация қилувчи ташкилотнинг молиявий таҳлилида қўлланиладиган ҳисобот шаклларини изоҳлаб беринг.
6. Лойиҳа таҳлили турлари бўйича қўлланиладиган мезонларни тушунтириб беринг.
7. Молиявий таҳлилда қўлланиладиган қайси коэффициентларни биласиз?
8. Молиявий таҳлилда айланма маблағларга талаб сўмда ва валютада ҳисобланиши сабаби нимада?

Асосий адабиётлар

1. Гулямов С.С. и др. Проектный анализ инвестиций. -Т., ТГАУ, 1997.
2. Золотогоров В.Г. Инвестиционное проектирование. -Минск.ИП Экоперспектива, 1998.
3. Липцис И.В., Коссов В.В. Инвестиционный проект. -М.: БЕК, 1996.
4. Колтынюк Б.А. Инвестиционные проекты. -Санкт Петербург Издательство Михайлова В.А. 1999.
5. Ионов В.И. Инвестиционное проектирование. -М.: ПРИОР, 1998.

XI боб

ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ

11.1. Иқтисодий таҳлилнинг моҳияти ва мақсади

Лойиҳа Ўзбекистон миллий иқтисодиётининг устувор йўналишларига ва иқтисодий хавфсизлигига жавоб бериши керак. Шунинг учун иқтисодий таҳлил инвестиция лойиҳасини умумжамият манфаати нуқтаи назаридан ўрганади. Иқтисодий таҳлил лойиҳаларга кенгроқ ёндашиб, даромад ва харажатларни баҳолашда молиявий таҳлилдан фарқ қилади. Умуман, бу таҳлилда даромадлар-харажатлар оқимини баҳолашда молиявий таҳлилга қараганда икки катта ўзгаришга йўл қўйилади.

Биринчидан, инвестиция лойиҳасини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган ишлаб чиқарувчилар олган субсидиялар солиқ тўловчиларнинг йўқотишлари билан қопланиб кетса, айрим шахслардан тушадиган тўловлар умуммиллий даражада ресурслар миқдорини ўзгартирмайди. Иккинчидан, бир лойиҳани амалга ошириш иккинчи бир лойиҳа учун ресурслар миқдори камайишига олиб келиши мумкин. Мисол учун, Самарқанд вилоятида 15000 тонна помидор етиштирилади. Европа технологиясида қайта ишланган памидор томат пастаси, агар 220 кг.лик ассептек қопларга қадоқланса ва Европанинг ISO- 9001 сертификати билан кафолатланса, лойиҳа валюта келтирувчи лойиҳага айланади.

Агар шундай завод мавжуд бўлсаю, унинг талаби 12000 тонна помидорни қайта ишлашга мўлжалланган бўлса, демак, кейинги лойиҳага фақат 3000 тонна помидор қоляпти. Қўшимча заҳиралар билан яна 5000 тонна памидор етиштирилса ҳам иккинчи турдош корхонанинг лойиҳасига хом ашё тақчил бўлади. Бу ҳолда иккинчи лойиҳа ўзи билан бир хил бўлган биринчи лойиҳага конфликтли лойиҳа деб баҳоланиши мумкин. Бундан хулоса шуки, биринчи лойиҳанинг амалга оширилиши иккинчи лойиҳани молиялаштиришни самарасиз қилиб қўяди. Бу ҳолда умумжамият нуқтаи назаридан иқтисодий даромад молиявий даромаддан паст бўлади ва буни лойиҳа бўйича иш бошлашдан олдин ҳисобга олиш зарур. Молиявий таҳлилда фойдали деб баҳоланган лойиҳа ўзининг салбий экологик ёки ижтимоий оқибатлари туфайли иқтисодий таҳлилда фойдасиз деб баҳоланиши мумкин.

Лойиҳанинг экологик жиҳатлари билан боғлиқ иқтисодий харажатлар ҳисобга олинганда кўп ҳолларда у самарасиз бўлиб

қолиши мумкин. Лойиҳанинг экологияга салбий таъсирини олдини олиш учун тозалаш иншоотлари қуришга тўғри келади. Бу ҳолда инвестиция харажатлари кўпаяди ва лойиҳанинг самарадорлиги пасаяди. Натижада лойиҳа самарасиз деб ҳисобланиши мумкин. Молиявий таҳлил ва иқтисодий таҳлил ўртасидаги фарқларни қуйидагича келтириш мумкин:

1. Молиявий таҳлилда даромад ва харажатларга нисбатан алоҳида бозор баҳолари қўлланилади.

Иқтисодий таҳлилда муқобил ижтимоий қийматлар (даромадлар ва харажатларга нисбатан яширин баҳолар, экологик даромад ва харажатлар, фойдалинилмаётган ёки тўла фойдаланилмаётган ишлаб чиқариш омиллари) қўлланилади.

2. Молиявий таҳлилда капитал харажатлар лойиҳа хизмат муддатига тақсимлаб чиқилади (амортизация).

Иқтисодий таҳлилда эса капитал харажатлар фойдаланиш (ишлатилиш) йилидаги бир маротабалик харажат суммаси сифатида ҳисобга олинади.

3. Молиявий таҳлилда солиқлар ва турли гуруҳлар ўртасидаги бошқа бир томонлама тўловлар ҳисобга олинади. Иқтисодий таҳлилда эса бу тўловлар ва солиқлар жамият ичидаги трансферт тўловлари бўлгани учун ҳисобга олинмайди.

4. Молиявий таҳлилда дисконтнинг хусусий ставкаси қўлланилади.

Иқтисодий таҳлилда лойиҳалар бўйича даромадлар ва харажатлар оқимларини даромад даражаларига кўра гуруҳлар бўйича ўрганилади.

Умуман олганда, иқтисодий таҳлил лойиҳанинг ҳомийларига ҳам, бошқаларга ҳам таъсирини ўрганган ҳолда у жамият учун қанчалик фойдали эканлигини, уни амалга ошириш учун жамият нуқтаи назаридан ресурс ажратиш қанчалик мақсадга мувофиқлигини текширади.

Даромадлар ва харажатларни иқтисодий таҳлил қилиш ресурслардан самаралироқ фойдаланиш мақсадида иқтисодий танлаш муаммосини қулай ва тушунарли изоҳлаш усулидир. Ҳар бир мамлакат у ёки бу маҳсулотни кўп ишлаб чиқара олади. Лекин бир йўла ҳамма маҳсулотни кўп ишлаб чиқариб бўлмайди. Шу сабабли ресурслардан фойдаланишнинг турли вариантларидан бирини танлашга тўғри келади. Минимал харажатлар билан максимал натижаларга эришишни таъминлайдиган қилиб инвестициялашга эришган мамлакатгина ўз ресурсларидан оқилона фойдаланишни таъминлай олади.

Иқтисодий таҳлил мақсади лойиҳа билан боғлиқ барча самараларни кўриб чиқиш учун умумий асос яратишдир. Бунга:

1. Бозор битимларидан ўз аксини топадиган иқтисодий ўзгарувчиларни аниқлаш (масалан, уй баҳоси у жойлашган ҳудуд сифатини-транспорт, мактаб кабиларнинг яқинлигини, уйжой архитектурасининг урф бўлган турини, хоналар сонини акс эттиради);

2. Лойиҳанинг турли белгиларини баҳолашга аҳоли муносабатини аниқлаш учун лойиҳанинг фойдали томонларини характерловчи кўрсаткичларга пулда ифодаланмайдиган қийматларни киритиш;

3. Лойиҳаларни бевосита ўлчанадиган бошқа харажатлари ҳамда натижаларини таққослаш имконини берувчи чизмаларни ишлаб чиқиш йўли билан эришилади.

Булар асосида лойиҳадан олинадиган манфаат унга сарфланган харажатдан ошиш-ошмаслиги тўғрисида мураккаб қарорга келинади. Бунда манфаат (даромад) ва харажатлар ягона ўлчов бирлигида ифодаланади.

Лойиҳани қабул қилиш, лойиҳа бўйича истеъмол қилинадиган ресурслардан фойдаланиш борасидаги муқобил вариантлардан ҳеч бири мамлакат олдида турган вазифалар нуқтаи назаридан бундан юқорироқ натижа бермаслигини англатади.

Иқтисодий таҳлил, яъни даромадлар ва харажатларни таҳлил қилиш усуллари 3-бобда акс эттирилган. Бунда NPV, PI, IRR, CC, PP, ROI каби кўрсаткичлари ҳисобланади.

11.2. Иқтисодий таҳлилнинг вазифалари. Лойиҳанинг мақсадларини ва таҳлил чизмасини аниқлаш

Даромадлар ва харажатларнинг таҳлили қуйидаги тадбирларни ўтказишдан иборат:

1. Лойиҳа мақсадларини аниқлаш ва бош мақсаднинг иқтисодий мазмуни, оқибатларини англаш;

2. Лойиҳани баҳолаш чизмасини ва босқичларини аниқлаш;

3. Лойиҳа натижалари бўйича талабни прогноз қилиш;

4. Даромад ва харажатларнинг иқтисодий кўрсаткичларини ҳисоблаш;

5. Рентабеллилик кўрсаткичларини баҳолаш;

6. Таъсирчанлик ва таваккал хавфи (қалтислик) даражасини таҳлил қилиш.

Лойиҳа мақсадлари уни молиялаштирувчи ташкилотнинг оператив вазифаларини акс эттиради. Масалан, транспорт соҳаси бўйича лойиҳа мақсади транспорт қатнови самарадорлигини таъминлаш, саноат лойиҳасининг мақсади эса маълум турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш бўлиши мумкин.

Муқобил вариантларни кўриб чиқиш лойиҳани тайёрлаш ва уни ишлаб чиқишнинг муҳим қисми ҳисобланади. Техник, муқобил вариантлар (яъни ёқилғи учун ё кўмир ёки газни қўллаш, темир йўлни узайтириш ёки янги автомобил шоссесини қуриш)ни бир-бири билан таққослаш ва энг мақбулини танлаб олиш керак. Агар ҳамма вариантлар миқдор ва сифат жиҳатдан бир хил натижа берса, ҳам инвестиция, ҳам эксплуатация харажатларини ҳисобга олганда энг кам харажат талаб этиладиган лойиҳа танланади.

Иқтисодий таҳлил чизмаси турлича бўлиши мумкин. Бунда лойиҳа мақсадларига салбий таъсир этувчи ҳамма нарса харажатларга, ижобий таъсир этувчи ҳамма нарса даромадларга киритилади.

Лойиҳа таҳлили даромад ва харажатларни ресурслардан фойдаланишнинг бошқа вариантлари бўйича эришилиши мумкин бўлган даромад ва харажатлар билан қиёслайди. Кўпинча лойиҳасиз ва лойиҳа билан деган чизма қўлланилади.

Масалан, цемент заводи қурилиши бўйича лойиҳа бор бўлса, инвесторлар бошқа лойиҳаларга сармоя қўйиш имкониятидан маҳрум бўлади. Аммо цемент ишлаб чиқаришнинг кўпайиши натижасида унинг нархи тушиб кетиши, харидорлар учун цементга камроқ пул тўлаш , айрим харидорлар учун эса бошқа қурилиш материаллари ўрнига цемент ишлатиш имкониятини пайдо қилиши мумкин.

Лойиҳа билан ва лойиҳасиз вазиятларни солиштириш лойиҳани амалга ошириш натижасида олинадиган қўшимча ва ўсган даромадларни ҳисоблашнинг асосий услубидир. Лойиҳасиз вазиятларни истиқболга баҳолашда харажатларнинг тахмин қилинаётган ўсуви ёки даромадларнинг пасайишига нисбатан реакцияни ҳисобга олиш керак. Бу лойиҳани амалга ошириш юзага келтирадиган ўзгаришларни тўлиқ акс эттириш имконини беради.

Лойиҳа натижаларига талабни таҳлил ва прогноз қилиш киритиладилган ресурслар ва ишлаб чиқариладиган маҳсулот бозорларини таҳлил қилишни ўз ичига олади ҳамда талаб ва таклиф ўртасидаги нисбатни билишни, лойиҳага тааллуқли ресурслар ва маҳсулотлар маркетинги ҳақида маълумотга эга бўлишни талаб этади.

11.3. Иқтисодий таҳлилда яширин баҳолар

Жамият нуқтаи назаридан қараганда лойиҳа маҳсулотини сотиш ёки ресурсларини сотиб олиш баҳолари доим ҳам харажатлар ва даромадларнинг мақбул даражасини кўрсата олмайди. Масалан, баҳолар уларга солиқ тўлашга кетган харажатлар қўшиб юборилиши натижасида ошириб юборилиши ёки

давлат субсидияси таъсирида пасайтириб юборилиши мумкин. Иқтисодий таҳлил учун, икки ёқлама ҳисоблашга йўл қўймаслик мақсадида, баҳоларни бу элементлардан тозалаш керак.

Икки ёқлама ҳисоблаш шу туфайли рўй берадики, жамият, дастлаб, ишлаб чиқарувчига сотиб олинаётган маҳсулот баҳосига солиқлар (субсидиялар) қўшилиши натижасида оширилган (камайтирилган) нархда ҳақ тўлайди, кейин эса ишлаб чиқарувчи даромадининг бир қисмини солиқ сифатида олиб қўяди (ишлаб чиқарувчига субсидия кўринишида қўшимча даромад беради), яъни бу билан солиқ ва субсидияларни икки бор ҳисобга олади. Бошқа ҳолатларда баҳолар монополистик амалиёти таъсирида, уларнинг давлат томонидан тартибга солиниши, бож тўловлари ҳамда бошқалар таъсирида мувозанат даражасидагидан фарқ қилиши, яъни хатоли бўлиши мумкин.

Иқтисодий таҳлилда баҳоларни тозалаш учун ҳисоблаб топилган, яъни бошқача айтганда, яширин (соядаги) баҳолардан фойдаланилади. Яширин баҳоларни аниқлашда ички бозорда баҳолар юқорида келтириб чиқарувчи омиллар мавжуд бўлмаган пайтда қандай бўлар эди, деган шартга асосланилади. Яширин баҳоларни аниқлашнинг энг оддий услуби жаҳон баҳоларини олиб, бир неча усулларни қўллаган ҳолда, сўмда қайта ҳисоблаб чиқишдир.

Буни мисолда тушунтирамиз.

Мисол: Айтайлик, инвестицион лойиҳанинг муҳим элементи экспорт товари бўлган дизель ёқилғиси бўлсин. Унинг 1 тоннасининг биржа баҳоси Ўзбекистонда t даврда 20000 сўмни ташкил этсин. Дизель ёқилғисининг «яширин» баҳосини аниқлаймиз.

1. 1 тонна дизель ёқилғиси учун ФОБ (Франко-борт, инг. Free on board) жаҳон баҳосини оламиз ва уни жорий алмашинув курси (айтайлик 1$ = 86 сўм) бўйича сўмга айлантирамиз 250 $ x 86 = 21500 сўм.

2. Алмашинув курсини белгилаш пайтида унга (солиқ шаклларидан бири бўлган) бож тўловлари катта таъсир ўтказганини ҳисобга олиб, ҳисоб-китобимизга тузатиш киритамиз. Бундай тузатиш тузатиш ўтказиш коэффициенти деб юритилади. Уни товарлар гуруҳи бўйича (бу махсус ўтказиш коэффициенти дейилади) ҳамда барча товарлар бўйича (ўтказишнинг стандарт коэффициенти) ҳисоблаб топиш мумкин. Соддалик учун ўтказишнинг стандарт коэффициентидан фойдаланамиз:

$$R_{СТ.} = \frac{(I_{С\,ИФ} + E_{ФОБ})}{(I_{СИФ} + C_I) + (E_{ФОБ} + C_E)}$$

Бу ерда: $I_{СИФ}$ - импорт СИФ (Қиймат, суғурта, фрахт - инг cost, insurance, freight);

$E_{ФОБ}$ - экспорт ФОБ;

C_i - импорт божи;

C_e - экспорт божи.

Агар ўтказишнинг ҳисоб-китоб йўли билан аниқланган стандарт коэффициенти t давр учун 0,8 га тенг бўлса, у ҳолда бизнинг мисолимизда:

$$21500 \times 0,8 = 17200 \text{ сўм}$$

3. 1 тонна дизель ёқилғисини ташиб келтириш харажатларини 8000 сўм деб олсак;

$$17200 + 8000 = 25200 \text{ сўм}$$

Бу ўта соддалаштирилган мисол бўлиб, амалиётда яширин баҳоларни аниқлаш анча мураккаб ҳисоб-китобларни талаб қилади.

Лекин шу мисолнинг ўзидан ҳам кўриниб турибдики, яширин баҳони ҳисоблаб топишда биз мамлакат олдида дизель ёқилғисидан бизнинг инвестицион лойиҳамиз учун фойдаланишга муқобил бўлган йўл, яъни уни экспорт қилиш имконияти бор, деган шартга таяндик.

Бу муқобилликка асосланган ёндашувни (лекин юқорида келтирилган услубни эмас) жаҳон баҳоси бўлмаган товарларнинг, яъни ер, ишчи кучи, турли хизматлар ва ҳоказоларнинг «яширин» баҳоларини ҳисоблаб топишда ҳам қўллаш мумкин.

Агар фирма лойиҳани ўз ерида амалга ошираётган бўлса ва шунинг учун ҳам молиявий таҳлил жараёнида ернинг қиймати харажатларга деярли киритилмаса, у ҳолда иқтисодий таҳлилда "яширин" баҳони:

а) маҳаллий ер бозоридаги шунга ўхшаш майдонларнинг қиймати асосида;

б) агар бундай бозор бўлмаса, у ҳолда шунга ўхшаш майдонларнинг ижара баҳоси асосида;

в) ижарага берилган шунга ўхшаш майдонлар бўлмаса, у ҳолда шу ердан олиниши мумкин бўлган қишлоқ хўжалиги маҳсулоти қиймати асосида аниқланади.

11.4. Манфаатлар ва харажатларни ўлчаш услублари ва муаммолари

Лойиҳадан олинадиган манфаат (фойда)ни доим ҳам тўлиқ миқдорий баҳолаш мумкин эмас. Масалан, лойиҳа натижасида йўл ҳаракати хавфсизлиги ёки тиббиёт хизмати яхшиланиши

туфайли аҳоли соғлиғи яхшиланишини баҳолаш жуда қийин. Агар лойиҳа умумий фойдаланиш учун қулайлик яратса (тозалаш иншоотлари, жамоат марказлари), олинадиган манфаатни алоҳида истеъмолчининг тўлашга тайёрлиги тўғрисидаги маълумотга асосланиб баҳолаб бўлмайди. Ресурслар ҳудудий тақсимланишининг яхшиланиши, мамлакат ичидаги (миллий) интеграциянинг кучайиши каби лойиҳадан олинадиган бир қанча ўлчаб бўлмайдиган манфаатлар мамлакат ичида ресурсларни жойлаштиришда муҳим роль ўйнайди.

Олинадиган фойдани миқдорий ўлчаш мумкин бўлмаган ёки уларни сифат жиҳатдан қисмангина баҳолаш мумкин бўлган ҳолларда бошқача ёндашувлар қўлланилади. Бундай ёндашувлардан бирига лойиҳа натижасида унинг яроқлилигини таъминлайдиган фойда-манфаатлар минимумини олиш эҳтимолини таҳлил қилиш керак. Иккинчи ёндашув у ёки бу хизматни кўрсатиш учун бажарилиши шарт деб ҳисобланган, илгаридан ўрнатилган физик ёки қиймат меъёрларига асосланиш ҳисобланади (масалан, йўлга асфалт ётқизиш харажатлари 1 км.га Х сўмдан ортмаслиги керак, биринчи ёрдам кўрсатувчи пунктгача бўлган масофа У км. дан ошмаслиги зарур).

Ўлчаш муаммолари тармоқлар бўйича фарқ қилади. Масалан, таълим, соғлиқни сақлаш ва умумий овқатланиш соҳаларида даромадга асосланган манфаат мезонлари яроқсиз бўлиб қолади, яъни улардан фойдаланиб бўлмайди.

Бу ҳолларда ёки энг кам харажатлар услубидан ёки техник кўринишдаги муаммолар учун (масалан, мактаб қуриш учун қулай меъёрларни аниқлашда) харажатлар самарадорлиги услубидан фойдаланиш мумкин.

Харажатлар самарадорлиги таҳлили бир неча муқобил вариантлардан қўйилган вазифа бажарилишини таъминлайдиган энг арзон лойиҳани танлаб олиш учун қўлланилади.

Баъзи ҳолларда манфаатлар фақат физик кўринишда бўлади ва шу сабабли уларни молиявий харажатлар билан таққослаб бўлмайди. Бундай ҳолларда юқоридаги услубларни қўллашдан бошқа имкон ҳам бўлмайди.

Харажатлар самарадорлиги таҳлили қўйилган вазифани ҳал этишнинг энг самарали йўлини танлаш учун қўлланилади. Бу таҳлилга лойиҳага қилинадиган барча харажатларни тегишли яширин баҳолар асосида калькуляция қилиш ва уларнинг келтирилган қийматини топиш учун олинган харажатлар оқимини дисконтлаш киради.

Бу тадбир лойиҳани амалга оширишнинг барча вариантлари бўйича ўтказилади. Кўзда тутилган натижаларга энг ки-

чик дисконтланган харажатлар билан ёки маҳсулот бирлигига энг кам харажатлар билан эришишни таъминлайдиган лойиҳа энг яхши ҳисобланади. Бу мезон барча лойиҳалар лойиҳа мақсадини сифат жиҳатларидан бир хилда қондиради, деган шартга асосланади. Агар лойиҳа бўйича кўрсатиладиган хизматлар сифатида фарқ бўлса, энг маъқул вариантни аниқлашда бу ҳол кўзда тутилмоғи лозим.

Истеъмол тежами

Кўпгина инвестиция лойиҳалари натижасида истеъмол товарлари ва хизматларининг баҳолари пасаяди. Чунки бундай лойиҳалар таъминотни яхшилайди ва товарлар тақчиллигига барҳам беради (масалан, йўлларнинг яхшиланиши йўл харажатларини пасайтиради). Баҳолар пасайишидан истеъмолчилар манфаат кўрадилар, чунки лойиҳани амалга ошириши натижасида тежалган ресурслардан бошқа мақсадларда фойдаланиш мумкин.

Истеъмол тежами — истеъмолчи товар ва хизмат учун тўлашга тайёр бўлган сумма - ҳақиқатдан сарфланган сумма. Истеъмол тежами қўшимча маҳсулот фақат унинг баҳоси пасайтирилган шароитда сотилгандагина пайдо бўлади. Бундай вазият кўпроқ тартибга солинадиган бозорлар учун хос. Масалан, коммунал хизмат, электр таъминоти ва ҳоказо. Айрим ҳолларда пайдо бўлган истеъмол тежамини аниқлаш осон бўлсада, кўпинча буни (масалан, умумий электр тармоғига уланган завод учун ўз электростанциясидан олинган қиммат электр энергиясидан воз кечиши ҳисобига олган тежамни) ҳисоблаш анча қийин бўлади.

Амалиётда олинган истеъмол тежами эътиборга олинмайди ва лойиҳадан олинган манфаат (ҳисоблаш осон бўлган) истеъмолчилардан олинадиган тўловларга тенглаштирилади. Аммо истеъмол тежами иқтисодий манфаатнинг муҳим қисми бўлганлиги туфайли, уни ҳисобга олмаслик лойиҳадан олинадиган самарани анча кам қилиб кўрсатишга олиб келади.

Агар истеъмол тежамининг тақрибий миқдорини олишга ҳам имкон бўлмаса, лойиҳа вариантларини таққослаётганда бу ҳол эътиборда тутилиши керак. Айрим лойиҳаларни амалга ошириш натижасида «лойиҳасиз» ҳолатга нисбатан маҳсулот ҳажми шунчалик кўпаядики, у баҳоларнинг пасайишига олиб келади. Бундай ҳолларда пасайган баҳолардан фойдаланиш қўшимча маҳсулотдан келадиган иқтисодий манфаат етарлича баҳоланмаслигига сабаб бўлади (чунки истеъмолчилар у учун кўпроқ тўлашга тайёр эдилар). «Лойиҳасиз» ҳолатга нисбатан

лойиҳа натижасида баҳолар пасайиши истеъмол тежамини оширади ва бу ҳол иқтисодий таҳлилда эътиборга олиниши лозим. Одатда, бу фикрлар товарлар ва хизматлар умумий таклифини кескин ўзгартиришга қодир бўлган жуда йирик лойиҳаларга нисбатан тегишли бўлгандагина аҳамиятга эга бўлади.

Ташқи самаралар

Лойиҳанинг лойиҳа доирасида харажатларга ҳам, манфаатларга ҳам кирмайдиган, шу туфайли молиявий ҳужжатларида акс этмайдиган натижалари ташқи самаралар, деб аталади. Аммо бундай самаралар жамиятнинг бошқа аъзоларига салбий ёки ижобий таъсир кўрсатса ёки мамлакат олдида турган мақсадларга эришишга хизмат қилса, уларни иқтисодий таҳлилда ҳисобга олиш зарур.

Ташқи харажатларга мисол тариқасида тўғонлар қурилиши натижасида экин майдонларининг сув остида қолиши, атроф-муҳитнинг ифлослантирилиши, суғориш тизимининг аҳоли соғлиғига ва балиқчилик хўжаликларига таъсирини, ташқи манфаатларга — ўқитиш жараёнида олинган билимларни келтириш мумкин.

Янги технологияларни қўллаш учун бир лойиҳа бўйича ускуналарни импорт қилиш иккинчи лойиҳа учун бу жараёнлар арзон ва осон кечишига олиб келиши мумкин. Бунга биринчи лойиҳада иштирок этган мутахассисларни жалб этиш орқали эришилади. Ташқи манфаатларга, шунингдек, таълим даражаси ортиши натижасида туғилиш суръатларининг пасайишини, транспорт тизимининг ривожланиши натижасида ишчи кучи ҳаракатчанлигининг кучайишини ва ҳоказоларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Лойиҳаларнинг барча ташқи самараларини ҳисобга олиб ўлчаб бўлмайди, шу сабабли уларнинг энг муҳимларини ҳисобга олиш ҳамда ички самаралар қаторига киритишга ҳаракат қилиш зарур. Масалан, тўғон қурилиши ер ости сувлари сатҳи кўтарилишига олиб келса, лойиҳага дренажлар қуриш вазифасини ҳам киритиш зарур.

Айрим лойиҳаларнинг ташқи самараси таркибига халқаро самара ҳам киради. Масалан, экспортни оширишга қаратилган лойиҳа натижасида маҳсулот баҳоси жаҳон бозорида пасайиши мумкин. Бундан импорт қилувчилар манфаат кўрса, шу турдаги маҳсулотни экспорт қилувчи бошқа давлатлар зарар кўрадилар ва ҳоказо. Иқтисодий таҳлилда асосан мамлакат ичидаги манфаат ва харажатларгина кўриб чиқилади. Халқаро лойиҳаларда эса барча иштирокчи давлатларнинг фойда-зараларлари ҳисобга олиниши лозим.

Қисқача хулосалар

Лойиҳа харажатлари ва манфаатларини умумжамият нуқтаи назаридан баҳолаш, лойиҳа билан боғлиқ барча самараларни кўриб чиқиш учун умумий асос яратиш иқтисодий таҳлилнинг моҳиятини ташкил этади. Иқтисодий таҳлилда молиявий таҳлилдан фарқли ўлароқ, яширин баҳолар қўлланилади, капитал харажатлар бир марталик харажат суммаси сифатида ҳисобга олинади, дисконт ставкаси сифатида инвестиция сарфлашнинг муқобил вариантлари бўйича энг юқори даромадлилик даражаси олинади, солиқ тўловлари харажат сифатида, субсидиялар эса даромад сифатида ҳисобга олинмайди.

Лойиҳани қабул қилиш лойиҳа бўйича истеъмол қилинадиган ресурслардан фойдаланиш борасидаги, муқобил вариантлардан ҳеч бири мамлакат олдида турган вазифалар нуқтаи назаридан бундай юқорироқ натижа бермаслигини англатади. Даромадлар ва харажатлар таҳлили лойиҳа мақсадларини аниқлашни, лойиҳани баҳолаш чизмасини аниқлашни, лойиҳа натижаларини прогноз қилишни, даромад ва харажатларни ўлчашни, рентабеллик кўрсаткичларини баҳолашни, таъсирчанлик ва қалтислик даражасини таҳлил қилишни ўз ичига олади.

Яширин баҳолар солиқлар ва субсидиялардан тозаланган баҳолар бўлиб, уларни аниқлашда ички бозорда баҳолар юқорида айтилган омиллар бўлмаган пайтда қандай бўлар эди, деган шартга асосланади.

Яширин баҳоларни аниқлашнинг энг оддий услуби жаҳон баҳоларини олиб, бир неча услубларини қўллаган ҳолда мамлакат валютасида (сўмда) қайта ҳисоблаб чиқишдир.

Лойиҳаларни доим ҳам миқдорий ифодалаш мумкин бўлмаган ҳолларда фойда – манфаатлар минимумини олиш эҳтимолини таҳлил қилиш, энг кам харажатлар услуби каби услублар қўлланилади.

Лойиҳа манфаати истеъмол тежами сифатида намоён бўлади. Истеъмол тежами - истеъмолчилар товарлар ва хизматлар учун тўлашга тайёр бўлган сумма - ҳақиқатда сарфланган сумма. Истеъмол тежами лойиҳа натижасида баҳолар арзонлашган пайтда пайдо бўлади.

Иқтисодий таҳлилда ҳисобга олиниши шарт бўлган манфаат ва харажатларнинг яна бир кўриниши ташқи самаралардир.

Ташқи харажатларга мисол сифатида тўғон қурилиши натижасида суғориладиган ерларнинг сув остида қолиши, ўсимликларнинг вегетация даври узайишини кўрсатиши мумкин. Ташқи манфаатларга транспорт тизими яхшиланиши натижасида ишчи кучи ҳаракатчанлиги кучайишини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Иқтисодий таҳлил вазифаларини тушунтириб беринг.
2. Иқтисодий таҳлилнинг мақсади ва молиявий таҳлилдан фарқи нимада?
3. Яширин баҳолар нима? Иқтисодий таҳлилда нима учун яширин баҳолардан фойдаланилади?
4. Манфаат ва харажатларни ўлчаш муаммоларига изоҳ беринг.
5. Истеъмол тежами нима?
6. Ташқи самара, жумладан, халқаро самаранинг моҳияти нимада?

Асосий адабиётлар

1. Бирман Г. и другие Экономический анализ инвестиционных проектов. - М.: ЮНИИТИ, 1997
2. Гулямов С.С. и др. Проектный анализ инвестиций. -Т., ТГАУ, 1997.
3. Золотогоров В.Г. Инвестиционное проектирование. -Минск.ИП Экоперспектива, 1998.
4. Липцис И.В., Коссов В.В. Инвестиционный проект. -М.: БЕК, 1996.
5. Ионов В.И. Инвестиционное проектирование. -М.: ПРИОР, 1998.

XII боб

ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИҲАЛАРИДА ТАВАККАЛ ХАВФИ ТАҲЛИЛИ

12.1. Инвестицияларда таваккал хавфи даражаси

Инвестициялашда таваккал хавфи деганда инвестиция даромадларининг кўзда тутилган миқдоридан камайиш ҳолати тушунилади. Даромадларнинг ўзгариши шкаласи қанчалик кенг бўлса, инвестициялашда таваккал хавфи даражаси шунчалик юқори бўлади. Инвестициялашда таваккал хавфи манбаалари бир-бири билан жуда боғлиқ бўлганлиги сабабли уларнинг қайси бири даромадга қанчалик таъсир этганлигини аниқлаш жуда мушкул. Инвестициялашда таваккал хавфининг(кейинчалик хавф деб юритилади) асосий турлари: иш билан боғлиқ таваккал хавфи, молиявий бозор тасодифи хавфлари, аҳолининг сотиб олиш қобилияти билан боғлиқ бўлган молиявий хавф, фоиз хавфи ва бошқалар ҳисобланади.

Иш билан боғлиқ таваккал хавфи келаётган даромадларнинг ҳамма инвесторлар билан ҳисоб-китоб қилишга етиши кафотланганлигидир. Бундай ҳолатда жами даромад инвестиция харажатларини қоплай олмайди. Албатта, давлат (айрим мамлакатларда) бундай ҳолатда харажатларнинг маълум бир қисмини ўз зиммасига олади. Асосан бу хавф бизнес билан боғлиқ бўлади. Молиявий хавф деганда ўз маблағлари ва қарзга олинган маблағлар компенсациялари натижасида келиб чиқадиган хавф тушунилади.

Инвестиция учун қанчалик кўп четдан қарз жалб этилса, молиявий шунчалик хавф кўпаяди. Бу хавфнинг ошиши асосан корхоналар қарз берувчи инвесторлар ўз вақтида фоиз тўловлари тўлашга иложсизлиги оқибатидан келиб чиқади. Белгиланган, яъни вақти аниқ кўрсатилган қарзлар ёки қарз фоизлари лойиҳа ишга тушмасдан, даромад ҳали келмаган вақтдан бошлаб тўланиши керак. Корхоналарнинг бундай қарзларни тўлай олиш қобилияти йўқлиги молиявий хавфни туғдиради.

Аҳолини товарлар сотиб олиш қобилиятининг пасайиши билан боғлиқ бўлган хавф асосан таклиф инфляцияси вақтида бўлади. Бу даврда пул бирлигининг харид қобилияти пасаяди. Айрим қимматбаҳо қоғозлар белгиланган вақтда инвесторга фойда келтиришни кўзда тутганлиги учун айрим ҳолларда фоиз хавфига эга бўлади. Кўп ҳолларда қимматбаҳо қоғозларнинг

курслари олдинги курсларга нисбатан ўзгариб туради. Натижада қимматбаҳо қоғозлар чиқарган компаниялар белгилаб қўйилган фоизларни бера олмайдилар. Бу жараён қимматбаҳо қоғозларнинг бозор баҳолари тез-тез ўзгариб туриши натижасида вужудга келади.

Ликвидлик хавфи корхоналарнинг акцияларни керакли вақтда кўзда тутилган суммага сотишга имконияти бўлмай қолишини англатади. Агар кеча 1000 долларга акция сотиб олган бўлсангиз, бугун уни 800 долларга сотасиз, бундай акция юқори ликвидли эмас.

Бозор хавфи деганда бу даромадларни қимматбаҳо қоғозлар курси ўзгариши эмас, балки иқтисодий-ижтимоий воқеалардан келиб чиқадиган хавф тушунчаларидир. Масалан, Яқин Шарқда уруш келиб чиқиш хавфи қурол-аслаҳа ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган акциялар ҳамда нефть маҳсулотлари ишлаб чиқаришга боғланган акциялар курсига таъсир этади. Тасодиф хавфи тўсатдан вужудга келадиган хавф бўлиб, инвестиция натижаларига жуда тез таъсир этади. Бунга иккита йирик компаниянинг бир-бирига қушилиши ва бошқалар мисол бўла олади.

Умуман, хавфларни баҳолашга уч хил йўналишда ёндашиш мумкин. Анъанавий ишлаб чиқаришни тубдан ўзгартирадиган ёки унинг тузилмасига салмоқли ўзгартириш киритадиган инвестицияларни жорий этиш билан боғлиқ лойиҳаларни қабул қилишда айрим ҳолларда старт даврини мукаммал таҳлил қилмаслик натижасида яратиладиган маҳсулотга етарли харидор топа олмаслик ҳоллари вужудга келиши мумкин. Бунда, албатта, мукаммал вариантларни чуқур ўрганиш керак.

Ҳар хил муқобил вариантлар мавжуд бўлмаган ҳолларда олдиндан маълум тадбирларни амалга ошириш керакки, улар хавфни йўқотишга қаратилган бўлсин. Навбатдаги ёндашув асосан оддий лойиҳаларни ўз ичига олади. Бу лойиҳаларда маълум хавф мавжуд. Масалан, лойиҳани вужудга келтириш даврида ўртача кўрсаткичлардан фойдаланамиз, лекин кейинчалик бу кўрсаткичлардан маълум чекиниш вужудга келиши мумкин. Мана шу йўналишларни мисолда кўриб чиқамиз.

Лойиҳада темир-бетон заводи қуриш кўзда тутилган дейлик. Завод аҳоли яшайдиган микрорайонда бўлиб, у ердан автотрасса ўтиши кўзда тутилган. Завод қурилиши трассага яқин жойда бўлади. Завод қурилиши учун 5 млрд.сўм маблағ ажратилган. Бу завод ишлаб чиқарадиган маҳсулот ҳажми 2 млрд. билан 4 млрд.сўм орасида бўлади. Лойиҳанинг яшаш даври 5 йил, бу вақтдан сўнг завод сотиб юборилади. Заводнинг қолдиқ баҳоси автотрасса қурилиши даври билан боғлиқ бўлиб, 1 млрд.

билан 3 млрд.сўм орасидадир. Агар завод қурилгандан кейинги биринчи йили автотрасса қурилиши ҳақида қарор қабул қилинмаса, унинг қолдиқ қиймати 3,5 млрд.сўм. Дисконтнинг қабул қилинган ставкаси 10% ва иккита вариантда маҳсулот сотиш ҳажми 0,5 млрд ёки 1,5 млрд.сўм бўлади. Буни вариантлар бўйича аниқлашда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$NPV=[\ \sum NP_t / (1+k) + RV / (1+k)\ ] - I$$

Бу ерда: NPt - соф фойда ва амортизация суммаси;
RV- қолдиқ қиймат.

Қўйилган масала бир неча вариантда ечилиши мумкин.

- йўл қурилишининг иккита варианти (1-қурилди, 0-қурилмади)

- маҳсулот ҳажмининг иккита варианти (2 млрд.сўм ва 4 млрд.сўм). Биринчисининг эҳтимоллиги 0,3, иккинчисиники эса 0,7.

- заводни сотишнинг икки варианти (1-биринчи йилдан кейин ёки 5-беш йилдан кейин).

- 5 йилдан сўнгги заводнинг тугатилиш баҳоси (1 млрд.сўм ва 3 млрд.сўм), эҳтимоллиги мос равишда 0,4 ва 0,6 ни ташкил этади.

Агар айтайлик, шу вариантларни комбинация қилсак, 720 вариант вужудга келади. Йўл қурилишининг мавжуд ҳолдаги вариантларини 4 рақамли сонлар билан кодлаб чиқамиз. Кодниинг ҳар бир позициясидаги рақам вариантнинг твасифини билдиради. 1 рақами билан бошланувчи барча кодлар йўл қурилишини кўзда тутувчи вариантлардир. Маълум сабабларга кўра, 0 рақами билан бошланувчи биргина вариант мавжуд. Бу вариантга кўра, йўл қурилмайди ва завод бир йилдан сўнг сортилиши керак. Шу сабабларга кўра, қуйида йўл қурилиши билан боғлиқ беш вариант кўрсатилган:

1. 1210 - маҳсулот сотиш ҳажми 2 млрд.сўм - завод биринчи йилдан сўнг сотилади.

2. 1251 - маҳсулот сотиш ҳажми 2 млрд.сўм - завод 5 йилдан кейин сотилади, қолдиқ баҳоси 1 млрд.сўм.

3. 1253 - маҳсулот сотиш ҳажми 2 млрд.сўм - завод 5 йилда сўнг сотилади, қолдиқ баҳоси 3 млрд.сўм.

4. 1410 - маҳсулот сотиш ҳажми 4 млрд.сўм - завод биринчи йили сотиб юборилади.

5. 1451 - маҳсулот сотиш ҳажми 4 млрд.сўм - завод беш йилдан кейин сотилади, қолдиқ баҳоси 1 млрд.сўм.

6. 1453 - маҳсулот сотиш ҳажми 4 млрд.сўм - завод 5 йилдан кейин сотилади, қолдиқ баҳоси 3 млрд.сўм.

Ҳар бир вариантни баҳолаш учун соф жорий қиймат формуласидан фойдаланамиз.

1251- вариарнт бўйича соф жорий қиймат ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	1-йил	2-йил	3-йил	4-йил	5-йил	Жами
1. Фойда	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	
2. Қолдиқ қиймати	-	-	-	-	1,0	
3.Дисконт коэффициенти	1,1	1,4	1,331	1,464	1,61	
4. Соф фойда	0,454	0,413	0,375	0, 341	0,310	1,893
5.Келтирилган қолдиқ сумма С1(1+0,10)					0,621	0,621
6.Келтирилган сумма						2,514
7. Соф жорий қиймат (6-қатор инвестициялар) 2,514–5 = -2,486						-2,486

Шунга ўхшаш бошқа беш вариант учун ҳам соф келтирилган қиймат ҳисобланади.

Лойиҳани амалга ошириш вариантлари бўйича маълумотлар

Вариантлар коди	Соф жорий қиймат	Эҳтимоллик
1210	- 1,364	0,3
1251	- 2,486	0
1253	- 1,245	0
1410	- 0,454	0
1451	1,307	0,28
1453	2,546	0,42
0	0	1

Жадвалда кўрсатилган манфий вариантларнинг барчаси зарар кўриладиган вариантлардир. Дастлабки уч вариантнинг барчасида сотиш ҳажми 2 млрд. сўм. 141-вариантда эса сотиш ҳажми 4 млрд.сўм ва агар шу вақтгача йўл қурилиши тўғрисида қарор қабул қилинмаса, завод ишга тушгандан бир йил сўнг сотилади. Сотиш ҳажми 4 млрд.сўмдан ортгандан сўнгтина лойиҳа самарали бўлади. 1451 ва 1453-вариантларни амалга оширилиш эҳтимоли юқоридаги жадвалда кўрсатилган ва қуйидагича:

1451 учун: 0,7 х 0,4=0,28;

1453 учун: 0,7х 0,6 =0,42 да.

Жадвалдаги маълумотлар ёрдамида, ушбу лойиҳага маблағ сарфлашда ҳисобга олиниши зарур бўлган барча вариантлар бўйича соф келтирилган қийматни топиш мумкин.

NPV= 0,3 * (-1,364)+0,28* 1,307+0,42*2,546 =1,026

12.2. Инвестицияларда таваккал хавфи даражасини босқичма-босқич баҳолаш

Лойиҳа амалга киргунга қадар ҳар хил босқичлардан ўтади. Ҳар бир босқичда ўзига хос таваккал хавфи бўлиб, уларни босқичма-босқич баҳолаш ва барчасининг йиғиндисини топиш керак. Олдинги мавзулардан маълумки, лойиҳа қуйидаги босқичлардан иборат:

- лойиҳани вужудга келтиришдан олдинги, тайёрлаш босқичи;
- қурилиш: иншоот, ускуналар қуриш, қурилиш учун зарур бўлган материалларни сотиб олиш ва уларни монтаж қилиш;
- лойиҳа асосида вужудга келтирилган объектни ишга тушуриш ва уни тўлиқ қувватга олиб чиқиш ҳамда шу асосда фойда олиш.

Ҳамма ҳисоб-китоблар икки мартадан, яъни:

1) лойиҳани вужудга келтириш пайтида;

2) лойиҳанинг хавфли элементлари аниқлангандан кейин амалга оширилади.

Ўз таъсир кучи бўйича таваккал хавф (риск)лари оддий ва мураккаб бўлади. Оддий хавфлар бир-бири билан боғлиқ бўлмаган хавфлардир. Лойиҳани вужудга келтириш даврида ҳамма хавфларнинг рўйхатини тузиб улардан ҳар бирининг хавфлардаги салмоғини аниқлаб олиш керак. Айтилган ҳолларни қуйидаги бир мисолда кўриб чиқамиз:

Ҳар бир экспертга эҳтимолли хавфлар устида чуқур таҳлил ишларини олиб бориш топширилади ва уларга қуйидаги баҳолаш тизимидан фойдаланиш тавсия этилади:

- 0 - хавф йўқ деб қабул килинган;
- 25 - хавф асосан юзага чиқмайди;
- 50 - бу ҳолат ҳали ҳеч қандай мулоҳаза юритишга асос бўла олмайди;
- 75 - ҳар қалай хавф ўз кучини кўрсатса керак;
- 100 - хавф юзага чиқса керак.

Экспертлар баҳоларининг бир-бирига зид келмаслиги қуйидаги қоидаларга кўра таҳлил қилинади:

1- қоида: иккита экспертнинг фикри орасидаги фарқ 50 дан ошиши керак эмас. Мах $|a_i - b_i| \leq 50$

Бу ерда: а ва в иккита экспертнинг фикри.

Агар экспертлар сони учта бўлса, биринчи ва иккинчи, биринчи ва учинчи, иккинчи ва учинчи экспертлар фикрининг натижаси олинади. Масалан, алоҳида оддий хавф бўйича учта эксперт қуйидагича фикр берди а-0 , в-25, с-50, бунда ав =25; ас=50; вс=25 бу натижалар биринчи қоида талабларини қониқтиради.

2 - Қоида. Агар экспертлар кўп бўлса ҳамда уларнинг фикрлари бир-биридан тубдан фарқ қилса, қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\sum_{i}^{n} | a_i - в_i | / N \leq 25$$

Мисол: 3 та эксперт А,В,С қуйидаги лойиҳа баҳосини берди: А (100,75,50,25); В(75,75,75,75); С(25,50,75,100);

АВ[(100-75) +((75-75) +50-75) +(25-75)/4=100/4=25.

Худди шундай АС=50 ва ВС=25 топилади. Агар юқоридагидек экспертларнинг фикри бир-биридан фарқ қилса, унда махсус мутахассислар йиғилишида бу масала ўрганилади. Айтайлик, лойиҳа мақсади жамоа хўжалиги ҳудудида акциядорлик жамияти сутни қайта ишлайдиган корхона вужудга келтиришдан иборат. Хом ашё базаси корхона атрофидаги фермер хўжалиги ҳисобланади. Корхона ўз маҳсулотини яқинда жойлашган шаҳарда сотади. Корхонада йирик музлатгич бўлиб, у авария бўлса атроф-муҳитни аммиак билан ифлослашга олиб келиш эҳтимоли бор. Хавф даражасини аниқлаш учун 3 та эксперт чақирилган. 1-эксперт акционерлик жамияти директори; 2-эксперт маҳаллий раҳбар; 3-эксперт пенсионер.

Таваккал хавфини босқичма-босқич баҳолаш

Оддий хавфлар	1-эксперт	2-эксперт	3-эксперт	Ўртача Vi	Аҳамиятлилик Pi
1	2	3	4	5	6
ТАЙЁРЛОВ БОСҚИЧИ					
1.Муҳандислик тармоқларидан лойиҳанинг узоқ-яқинлиги	25	0	25	17	3
2.Маҳаллий раҳбарларнинг лойиҳага муносабати	25	0	50	25	1
3.Қўшимча ишларнинг мавжудлиги	0	0	0	0	3
ҚУРИЛИШ БОСҚИЧИ					
1.Буюртмачининг ҳақ тўлаш имконияти	0	25	50	25	1
2.Кўзда тутилмаган харажатлар, шу жумладан, инфляция натижасида	75	75	100	78	1
3.Қурилишга зарур бўлган ускуналарни ўз вақтида етказмаслик хавфи	50	50	50	50	3

Оддий хавфлар	1-эксперт	2-эксперт	3-эксперт	Ўртача Vi	Аҳамиятлилик Pi
1	2	3	4	5	6
ҚУРИЛИШ БОСҚИЧИ					
4.Лойиҳа-смета ҳужжатларини ўз вақтида етказиб бермаслик хавфи	50	75	75	67	3
5. Муҳандис-техник ходимлар ва малакали ишчиларни ўз вақтида тайёрланишнинг кечиктириш хавфи	0	0	0	0	2
6.Қурилишни бажарадиган пудратчиларнинг ишга лоқайдлик хавфи	75	25	50	50	3
ЭКСПЛУАТАЦИЯ БОСҚИЧИ					
Иқтисодий ва молиявий хавф					
1.Маҳсулотга бўлган талабнинг барқарор эмаслиги	25	25	50	33	3
2.Муқобил маҳсулотнинг пайдо бўлиши	75	25	50	50	3
3.Рақобатчилар томонидан маҳсулот баҳосининг пасайтирилиши	75	50	25	50	3
4.Рақобатчилар маҳсулот миқдорини ошириш хавфи	25	0	0	8	3
5.Солиқларнинг ошириши хавфи	25	25	50	33	3
6.Истеъмолчиларнинг ҳақ тўлолмаслик хавфи	25	0	0	8	1
7.Хом ашёни ва транспорт хизмати баҳоларининг ошиши хавфи	100	75	100	90	3
8.Етказиб берувчиларга боғлиқлик хавфи	25	0	25	17	3
9. Ўз айланма маблағларининг етмаслиги хавфи	100	100	100	100	1

Оддий хавфлар	1-эксперт	2-эксперт	3-эксперт	Ўртача Vi	Аҳамиятлилик Pi
1	2	3	4	5	6
ИЖТИМОИЙ ХАВФЛАР					
1.Малакали ишчилар билан таъминлашни эплай олмаслик хавфи	0	0	25	8	3
2. Иш танлаш хавфи	100	75	75	83	1
3.Маҳаллий раҳбарларнинг муносабати	50	25	100	58	3
4. Иш ҳақи етарли эмаслиги хавфи	100	50	75	75	2
5.Кадрлар малакаси	25	25	50	33	3
ТЕХНИК ХАВФЛАР					
1. Хом ашё ва материаллар сифатининг барқарор эмаслиги	25	0	25	17	3
2.Технологиянинг янгилик даражаси	50	25	50	41	3
3.Технология етарли даражада ишончли эмаслиги хавфи	75	50	75	67	2
4.Қўшимча қувватларнинг йўқлиги хавфи	25	0	0	8	3
ЭКОЛОГИК ХАВФЛАР					
1.Атроф-муҳитга чиқинди чиқариш хавфи	50	75	50	58	3
2.Ишлаб чиқаришнинг зарарлиги хавфи	0	25	0	8	3

Биринчи босқич бўйича, яъни тайёрлов давридаги хавфлар бўйича маълум бўладики, иккинчи эксперт оптимист, учинчи эксперт эса писсимист. Бу, албатта, келгусида тўғри қарор қабул қилишга ижобий таъсир кўрсатади. Юқоридаги келтирилган хавфлардан ташқари қуйидаги хавфлар ҳам мавжуд бўлиб, уларни тайёрлов босқичига киритиш мумкин:

- транспортдан узоқда жойлашганлиги;
- муқобил хом ашё манбаларига эга ёки эга эмаслиги;
- қурилишга доир бўладиган юридик ҳужжатларни тайёрлаш;
- объектни бошқаришни ташкил этиш билан боғлиқ бўлган хавфлар.

Буларни юқоридаги хавфларга қўшиш учун муқобил жавоблар бўлиши керак. Агар экспертларнинг фикрлари бир жойдан чиқса, унда буларни қўшиш шарт эмас. Юқоридаги жад-

валда экспертлар томонидан баҳоланган хавф даражасининг дастлабки натижалари қайд этилган. Ҳар бир хавфнинг жами хавфдаги вазни ёки бошқача айтганда аҳамияти экспертлар томонидан эмас, балки лойиҳани вужудга келтирувчилар томонидан белгиланган. Бизнинг мисолимизда таваккал хавфини туғдирувчи сабаблар аҳамиятига кўра, учга бўлинган. Бир босқичга кирувчи ҳамда турли устуворликларга тегишли таваккал хавфларининг жами таваккал хавфида ҳисобга олинадиган вазни турлича бўлади. Бир босқичга кирувчи 1- ва 3-аҳамиятлилик орасидаги нисбат 10 га тенг деб олсак ва учинчи аҳамиятлиликни х билан белгиласак, биринчи аҳамиятлилик 10х га, иккинчи аҳамиятлилик эса 5,5*х= (10+1)*х / 2 га тенг бўлади.

Шу асосда юқоридаги жадвални қўшимча материаллар ёрдамида қуйидаги шаклга келтирамиз:

Таваккал хавфини босқичма-босқич ҳисоблаш

Оддий хавфлар	Ўртача Vi	Аҳамиятлилик	Wi	Pi
Тайёрлов босқичи				
1.Муҳандислик тармоқларидан лойиҳанинг узоқ-яқинлиги	17	3	0,01	0,2
2. Маҳаллий раҳбарларнинг лойиҳага муносабати.	25	1	0,10	2,5
3. Қўшимча ишларнинг мавжудлиги	0	3	0,01	0
Ўртача эҳтимоллик				2,67
1.Буюртмачининг ҳақ тўлаш имконияти	25	1	0,10	2.5
2.Кўзда тутилмаган харажатлар, шу жумладан, инфляция натижасида	83	1	0,10	8,3
3.Қурилишга зарур бўлган ускуналарни ўз вақтида етказмаслик хавфи	67	3	0,01	0,7
4.Лойиҳа-смета ҳужжатларини ўз вақтида етказиб бермаслик хавфи	50	3	0,01	0,5
5. Муҳандис-техник ходимлар ва малакали ишчиларни ўз вақтида тайёрлашнинг кечикиши хавфи	0	2	0,055	0
6.Қурилишни бажарадиган пудратчиларнинг ишга лоқайдлилиги хавфи	50	3	0,01	0,5
Ўртача эҳтимоллик				12.5
ЭКСПЛУАТАЦИЯ БОСҚИЧИ				
Иқтисодий ва молиявий хавф				
1.Маҳсулотга бўлган талабнинг барқарор эмаслиги	33	3	0,01	0,3
2. Мукобил маҳсулотнинг пайдо бўлиши	58	3	0,01	0,6

Оддий хавфлар	Ўртача Vi	Аҳамиятлилик	Wi	Pi
3.Рақобатчилар томонидан маҳсулот баҳосининг пасайтирилиши	42	3	0,01	0,4
4. Рақобатчилар маҳсулот миқдорини ошириши хавфи	8	3	0,01	0,1
5. Солиқларнинг оширилиши хавфи	33	3	0,01	0,3
6.Истеъмолчиларнинг ҳақ тўлолмаслик хавфи	8	3	0,10	0,8
7.Хом ашё ва транспорт хизмати баҳоларининг ошиши хавфи.	90	3	0,01	0,9
8.Етказиб берувчиларга боғлиқлик хавфи	17	3	0,01	0,2
9. Ўз айланма маблағларининг етмаслиги хавфи	100	1	0,1	10
Ўртача эҳтимоллик				13.6
ИЖТИМОИЙ ХАВФЛАР				
1.Малакали ишчилар билан таъминлашни эплай олмаслик хавфи	8	3	0,01	0,1
2. Иш ташлаш хавфи	83	1	0,10	8,3
3. Маҳаллий раҳбарларнинг муносабати	67	3	0,01	0,7
4. Иш ҳақи етарли эмаслиги хавфи	75	2	0,055	4,1
5.Кадрлар малакаси	33	3	0,1	0,3
Ўртача эҳтимоллик				13,5
ТЕХНИК ХАВФЛАР				
1. Хом ашё ва материаллар сифатининг барқарор эмаслиги.	17	3	0,01	0,2
2. Технологиянинг янгилиги даражаси	41	3	0,01	0,4
3.Технология етарли даражада ишончли эмаслиги хавфи	67	2	0,055	3.7
4.Қўшимча қувватларнинг йўқлиги хавфи	8	3	0,01	0,1
Ўртача эҳтимоллик				4,4
ЭКОЛОГИК ХАВФЛАР				
1. Атроф-муҳитга чиқинди чиқариш хавфи	58	3	0,01	0,6
2.Ишлаб чиқаришнинг зарарлиги хавфи	8	3	0,01	0,1
Ўртача эҳтимоллик				0,7

Жадвал таҳлили шуни кўрсатадики лойиҳани тайёрлов даврида вужудга келадиган хавф 2.7%ни ташкил этади. Ижтимоий хавф даражаси 14 фоиз экан.

Таваккал хавфини комплекс баҳолашдан олдинэксплуатация босқичидаги хавфларни бирлаштириб оламиз.

Эксплуатация босқичи таваккал хавфи

Таваккал хавфи тури	Таваккал хавфи
Молиявий-иқтисодий	13,6
Социал	13,5
Техник	4,4
Экологик	0,7
ЖАМИ	32,2

Энди барча босқичлар бўйича таваккал хавфини бир жадвалга тўплаймиз.

Босқичлар бўйича хавфлар даражаси

Босқичлар бўйича хавфлар даражаси	
Босқич	Хавф
Лойиҳанинг тайёрлов босқичига хос хавфлар	2,7
Қурилиш босқичидаги хавфлар	12,5
Эксплуатация босқичидаги хавфлар	32,2
ЖАМИ	47,4

Бу лойиҳа хавфи 47,4 фоизни ташкил этди. Шунинг учун таваккал қилишдан олдин чуқур ўйлаб кўриш керак. Таваккал хавфларининг аҳамиятлилиги орасидаги нисбат ўзгартирилса ҳам натижа тахминан шундай чиқади:

Нисбат	100	10	5	3
Хавф эҳтимоллиги	52,7	47,4	47	44,9

Хавф асосан жуда муҳим бўлган омиллардан ташкил топади. Бизнинг мисолимизда булар қуйидагилар:

Ўз айланма маблағи етишмаслилиги хавфи - 10,0%; иш ташлаш хавфи 8,3%; кўзда тутилмаган харажатлар шу жумладан инфляция 8,3%. Бу учта омилга ярмидан кўпроқ - 26,6% хавф тўғри келади. Агар шу хавфларни бартараф қила олсак, унда лойиҳани инвестициялаш мумкин бўлади. Юқорида қайд этилган хавфлардан ташқари белгиланиши қийин бўлган ёки умуман аниқлаб бўлмайдиган хавфлар ҳам мавжуд. Бунга ҳар хил табиий офатлар, ҳукумат сиёсатининг ўзгариши кабилар киради.

Қисқача хулосалар

Инвестицияларда таваккал хавфи деганда турли омиллар таъсирида инвестиция даромадларининг кўзда тутилган миқдордан камайиш хавфи тушунилади.

Инвестиция жараёнлари билан боғлиқ таваккал хавфининг асосий турлари бўлиб;

а) иш билан боғлиқ таваккал хавфи;

б) молиявий бозор тасодифи хавфлари;

в) аҳолининг харид қобилияти билан боғлиқ бўлган молиявий хавф;

г) фоиз хавфи ва бошқалар ҳисобланади. Бу хавфларнинг барчаси охир-оқибат соф келтирилган қиймат, инвестициялар рентабеллиги каби кўрсаткичлар пасайишига олиб келади.

Ўз таъсир кучига кўра, таваккал хавфлари оддий ва мураккаб хавфларга бўлинади. Мураккаб хавфлар деганда бир-бирига боғлиқ бўлган хавфлар тушунилади. Таваккал хавфни аниқлашда эксперт баҳолаш услубидан кенг фойдаланилади. Экспертлар баҳолари қайта ишланиб, ҳар бир хавф тури бўйича ва умумий хавф кўрсаткичи ҳисоблаб топилади. Одатда, тайёрлов босқичи, қурилиш босқичи ва объектнинг ишга тушурилгандан кейинги босқичдаги хавфлар босқичма-босқич хавф турларига қараб баҳоланадилар. Буларга иқтисодий ва молиявий хавфлар, социал хавфлар, техникавий хавфлар, экологик хавфлар киради. Ҳар бир хавфнинг аҳамиятлилик даражасини кўрсатувчи коэффициент ва экспертлар баҳолари лойиҳадаги умумий таваккал хавфи даражасини ҳисоблаб топиш, ҳамда уни амалга ошириш ёки оширмаслик тўғрисида хулоса чиқариш имконини беради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инвестиция лойиҳалари билан боғлиқ таваккал хавфи деганда нимани тушунасиз?
2. Таваккал хавфи турларини изоҳлаб беринг.
3. Оддий ва мураккаб хавфларни тушунтириб беринг.
4. Таваккал хавфини босқичма-босқич баҳолаш тартиби қандай?
5. Иқтисодий ва молиявий хавфга изоҳ беринг.
6. Социал хавф ва техникавий хавф моҳияти нимада?

Асосий адабиётлар

1. Гулямов С.С. и др. Проектный анализ инвестиций. -Т., ТГАУ, 1997.
2. Липцис И.В., Коссов В.В. Инвестиционный проект. -М.: БЕК, 1996.
3. Бизнес план инвестиционного проекта: Отечественный и зарубежный опит. Современная практика и документация: учебное пособие под ред. Попова В.М: 2-е из. -М.: Финансы и статистика. 1997.

Иловалар

1-илова

Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар ва хорижий инвесторлар учун ўрнатилган имтиёзлар ва кафолатлар

I. Кафолат ва имтиёз мазмуни	Меъёрий-ҳуқуқий акт
Чет эл инвестицияси иштирокидаги корхоналар мақоми. Чет эл инвестицияси иштирокидаги корхоналар ва хорижий инвесторлар учун кафолат ва имтиёзлар режимининг умумий тамойиллари	
Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар деганда акциялари (пайлари)нинг ёки низом жамғармаларининг 30 фоизидан кам бўлмаган қисмини чет эл инвестициялари ташкил этган корхоналар тушунилади. Улар Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид бўлмаган ҳар қандай ташкилий-ҳуқуқий шаклда фаолият юритишлари мумкин. Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар иштирокчиларидан бири, албатта, чет эллик инвестор бўлади. Ўзбекистон Республикасида қуйидагилар чет эл инвесторлари бўлишлари мумкин: - хорижий давлатлар, хорижий давлатларнинг маъмурий ва ҳудудий идоралари; - давлатлар ўртасидаги келишув ёки бошқа шартномаларга кўра ташкил этилган ёки халқаро ҳуқуқ субъекти бўлган халқаро ташкилотлар; - хорижий давлатлар қонунларига кўра ташкил қилинган юридик шахслар, ҳар қандай бошқа ширкатлар, ташкилотлар ёки уюшмалар; - хорижий давлатлар фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган ёки хорижда доимий яшаётган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари бўлган жисмоний шахслар.	30.04.1998 йилда қабул қилинган «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни (4-6-моддалар)
Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар ё уларни таъсис қилиш ёки хорижий инвестор томонидан олдин таъсис этилган чет эл инвестицияси иштирокисиз корхонанинг пайи ёки акцияларидан бир қисмини тўлалигича, шу жумладан, хусусийлаштириш жараёнида сотиб олиш йўли билан ташкил этилади.	30.04.1998 йилда қабул қилинган «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни

Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар давлат рўйхатига киритилган муддатдан бошлаб, юридик шахс ҳуқуқига эга бўлади.	
Адлия Вазирлигида давлат рўйхатидан ўтиши шарт бўлган чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар жумласига қуйидаги шартлартларга жавоб берувчи корхоналар киради: - корхона низом жамғармаси миқдори 150 000 АҚШ долларига эквивалент бўлган суммадан кам бўлмаслиги керак (Ўзбекистон Республикаси Президентининг 11.06.2002 йилги фармонига кўра, Қароқалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти учун 75 000 АҚШ доллари); - корхона иштирокчиларидан бири, албатта, хорижий юридик шахс бўлиши керак; - чет эл инвестициялари низом жамғармасининг 30% дан кам бўлмаган қисмини ташкил этиши керак. - кўрсатилган шартларга мос келмайдиган корхоналар чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар жумласига киритилмайди ва белгиланган тартибда корхона жойлашган шаҳар ёки туман ҳокимиятида давлат рўйхатидан ўтадилар.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тамонидан 22.03.2001 йили тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасида чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарни ҳуқуқий экспертиза қилиши, давлат рўйхатига олиш ва тугатиш тартиби тўғрисида»ги 347-сонли Низом
Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар жумласига Низомига кўра, фаолияти давомида ўз ишлаб чиқариши ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотига сервис хизмати кўрсатиш ҳиссасига хўжалик фаолияти натижасида олган умумий тушумнинг 60% дан ортиғи тўғри келган, юқоридаги пунктларда келтирилган талабларга жавоб берувчи хорижий, шўъба ва қўшма корхоналар киритилади.	Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарга бериладиган қўшимча стимуллар ва имтиёзлар тўғрисида»ги 30.11.1996 йилги №ПФ.1652-фармони
Давлат Ўзбекистон Республикаси ҳудудида инвестиция фаолиятини юритаётган чет эллик инвесторларнинг ҳуқуқларини кафолатлайди ва ҳимоялайди. Чет эллик инвесторларга берилган умумий кафолатлар ва ҳимоя чорадари билан бирга қонунлар билан уларга қўшимча кафолатлар ҳамда ҳимоя чоралари (шу жумладан, ҳамкорлар тамонидан чет эллик инвестор олдидаги ўз мажбурияти сўзсиз бажарилишини таъминловчи) белгиланиши мумкин. Чет эллик инвесторларга қўшимча кафолатлар	30.04.1998 йил қабул қилинган. «Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлар ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси қонуни (3-4-моддалар)

ва ҳимоя чоралари (ҳар бир конкрет ҳолатга кўра), улар қуйидаги соҳаларга инвестиция қилсалар, берилиши мумкин: -мамлакат иқтисодиётида барқарор иқтисодий ўсиш ва прогрессив таркибий силжишларни таъминловчи устувор тармоқларга; -Республиканинг экспорт салоҳиятини, унинг ҳалқаро хўжалик алоқаларига интеграциялашувини мустаҳкамловчи устувор лойиҳаларга; -кичик ва ўрта бизнес соҳасидаги хом ашё ва материалларни қайта ишлаш, истеъмол товарлари ва хизматларини ишлаб чиқариш, аҳоли бандлигини таъминлашга йўналтирилган лойиҳаларга. Чет эллик инвесторларга бериладиган қўшимча кафолатлар ва ҳимоя чоралари Ўзбекистон Республикаси ҳукумати кафолатини бериш, инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришга ёрдам бериш, махсус солиқ ва тўлов режимини яратиш, лойиҳанинг амалга оширилиши устидан давлат мониторингини амалга ошириш ва бошқа тадбирларни ўз ичига олади.	
Кейинги қабул қилинган Ўзбекистон Республикси қонунлари инвестициялаш шароитларини ёмонлаштирса, бу ҳолда хорижий инвестицияларга нисбатан инвестициялаш вақтидан бошлаб, 10 йил давомида инвестициялаш даврида амалда бўлган қонунлар қўлланилади.	30.04.1998 йил қабул қилинган. «Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси қонуни (3-4-моддалар)
Давлат бошқарув идоралари ва жойлардаги давлат ҳокимяти идоралари чет эл инвестицияларининг Ўзбекистон Республикаси қонунларига биноан юритилаётган фаолиятига аралашишига ҳақли эмас. Давлат бошқарув идоралари ва жойлардаги давлат ҳокимият идоралари ўзларининг қонуний ваколатлари амалга оширилиши пайтида хорижий инвестор томонидан қонунчиликни бузилгани аниқланган ҳолатларда улар фақатгина ваколатлари бўлган ва аниқ қонун бузилишининг тугатилиши билан боғлиқ бўлган чораларни кўришлар мумкин. Давлат бошқарув идоралари ва жойлардаги давлат ҳокимяти идоралари қонун бузилиш	30.04.1998 йил қабул қилинган. Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлар ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси қонуни (3-4-моддалар)

фактини хорижий инвесторнинг қонуний фаолиятига аралашиш ёки чеклаш учун асос сифатида қўллаб олмайдилар. Бу модда Ўзбекистон Республикаси миллий хавфсизлик манфаатларини ҳимоя қилиш, ҳалқаро ҳуқуқнинг қабул қилинган умумий қоидаларига мос тарзда белгиланадиган Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлик манфаатларини ҳимоя қилиш билан бевосита боғлиқ бўлган қонунчилик актларини қабул қилиш, тўлдириш ёки бекор қилишга тегишли эмас.	
Давлат бошқарув идоралари ёки жойлардаги давлат ҳокимият идоралари хорижий инвестор ҳуқуқини бузадиган меъёрий актлар қабул қилган ҳолатларда, шунингдек, улар хорижий инвесторнинг хўжалик фаолиятига поқонуний аралашган ҳолатларда етказилган зарар бу идоралардан суд томонидан ундириб берилади.	30.04.1998 йил қабул қилинган. «Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси қонуни (3-4-моддалар)
Чет эл инветициялари иштирокидаги корхоналар учун солиқ имтиёзлари ва стимуллари. Ўзбекистон Республикасида тўрт турдаги солиқ стимуллари (рағбатлари)га амал қилинади: - солиқ тўлашдан вақтинча озод қилиш (солиқ канукуллари); - солиқ ставкасини пасайтириш; - солиқ баъазасини камайтириш; - солиқ мажбуриятини бажаришни кечиктириш (солиқ предмети).	
II.1. Даромад (фойда) солиқ бўйича	
Агар янгидан ташкил этилган чет эл инвестицияси иштирокидаги ишлаб чиқариш корхонаси экспортга йўналтирилган ва импорт ўрнини босувчи маҳсулот ишлаб чиқарса ёки корхона ишлаб чиқараётган маҳсулотининг 25 % дан кўпини болалар ассортименти товарлари ташкил этса, бу корхона даромад (фойда) солиғи тўлашдан ишлаб чиқаришни бошлаган пайтдан беш йил муддатга озод қилинади. Кейинги йилларда солиқ амалдаги ставкадан икки марта кам ставкада ундирилади. Низом жамғармасида чет эл капитали улуши 50% дан ортиқ бўлган ишлаб чиқариш корхоналари даромад (фойда) солиғи тўлашдан ишлаб чиқаришни бошлаган пайтдан икки йилга озод қилинади.	Ўзбекистон Республикаси «Солиқ кодекси», 131-модда, 14-пункт.

Ўзбекистон Республикаси инвестиция дастурига киритилган лойиҳаларга капитал маблағ сарфлаётган хорижий инвесторлар иштирокидаги ишлаб чиқариш корхоналари даромад (фойда) солиғи тўлашдан рўйхатга олинган вақтдан бошлаб етти йил муддатга озод қилинадилар.	Ўзбекистон Республикасчи «Солиқ кодекси», 31-модда, 16-пункт.
Низом жамғармасида чет эл капитали улуши 30%дан ортиқ бўлган ва қуйида келтирилган фаолият турларига ихтисослашган чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар рўйхатга олинган вақтдан бошлаб икки йил муддатга даромад (фойда) солиғи тўлашдан озод қилинади: -(узум ва мева-резавор винолари ҳамда ўткир ичимликларидан бошқа) қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ва қайта ишлаш; -халқ истемоли товарлари, қурилиш материаллари ишлаб чиқариш; -тиббиёт ускуналари ишлаб чиқариш; -қишлоқ хўжалиги ва енгил саноат учун машина ва ускуналар ишлаб чиқариш; -иккиламчи хом ашё ва маиший чиқиндиларни тайёрлаш ва қайта ишлаш.	Ўзбекистон Республикасчи «Солиқ кодекси», 31-модда, 17-пункт.
Қишлоқ жойларда янгидан ташкил этилаётган хорижий инвесторлар иштирокидаги ишлаб чиқариш корхоналари рўйхатга олинган вақтдан бошлаб, уч йил муддатга даромад (фойда) солиғи тўлашдан озод қилинадилар. Бу муддат тугагандан сўнг кейинги икки йил давомида солиқ ставкаси амалдаги ставканинг 5%и миқдорида белгиланади.	Ўзбекистон Республикаси «Солиқ кодекси», 31-модда. Ўзбекистон Республикасининг 12.05.2001 йилги «Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун хужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги қонуни билан киритилган.
Низом жамғармасининг умумий миқдори 1млн. АҚШ долларига эквивалент бўлган суммадан ортиқ ва капталнинг улуши 50% дан кўп бўлган чет эл инвестициялари иштирокидаги ишлаб чиқариш корхоналари учун даромад (фойда) солиғи ставкалари 16% ни ташкил этади.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 30.12.2002 йилги «Ўзбекистон Республикасининг асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари прогнози ва 2003 йилга давлат бюджетининг асосий параметрлари тўғрисида»ги 455-сонли қарори.

II.2. Қўшимча қиймат солиғи бўйича	
Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эллик инвесторлар тамонидан хорижий инвестициялар иштирокидаги корхона низоми жамғармасига уларнинг умумий улуши сифатида олиб киритилаётган технологик ускуналар қўшилган қиймат солиғидан озод қилинади.	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 19.01.1998 йилги «Инвестиция лойиҳаларини амалга оширишни рағбатлантиришнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида»ги ФП–1919-сонли фармони. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 03.08.1998 йилги Фп–2065-сонли фармони таҳрири билан (1-пункт).
Болалар пойабзали ишлаб чиқаришга ихтисослашган чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар тамонидан Ўзбекистонда ишлаб чиқаришда фойдаланиш учун Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб киритилаётган хом ашё, материал ва тайёрланмалар қўшимча қиймат солиғидан озод қилинган.	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 24.10.1998 йилги «Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар тамонидан болалар пойабзали ишлаб чиқариш рағбатлантиришнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида» ФП–2143-сонли фармони
II.3. Ер солиғи бўйича	
Ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланувчи чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар давлат рўйхатига олинган кундан бошлаб, икки йил муддатга ер солиғи тўлашдан озод қилинади. Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар имтиёз муддатидан сўнг йил давомида тугатилсалар, ер солиғи корхона фаолият юритган барча муддат учун тўлиқ миқдорда ундириб олинади	Ўзбекистон Республикаси «Солиқ кодекси», (102-модда)
II.IV Бошқа солиқлар бўйича	
Экспортга йўналтирилган ва импорт ўрнини босувчи маҳсулот ишлаб чиқарувчи чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарга алоҳида турдаги солиқлар бўйича имтиёзлардан ташқари ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун фойда, қўшимча қиймат ва ер солиғи тўловлари бўйича икки йил муддатга солиқ кредитлари олиш ҳуқуқи берилган. Бунда солиқ	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 31.05.1996 йилги «Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарни ташкил қилиш ва фаолиятини рағбатлантиришнинг қўшимча чора-тадбирлари

кредити бир ёки бир йўла уч солиқ тўлови бўйича берилиши мумкин	тўғрисида»ги ФП–1467 сонли фармони
Ўзбекистон Республикаси ҳудудида нефть ва газ қидирув ишлари билан шуғулланаётган чет эл компаниялари, шунингдек, улар тамонидан бу ишларга жалб қилинган чет эл пудрат ва субпудрат ташкилотлари гиология-қидирув ишлари ўтказилаётган муддатта барча турдаги солиқлар, ажратмалар ва тўловлардан озод қилинадилар. Республика ҳудудида нефть ва газ қидирув ишлари билан шуғулланаётган чет эл компаниялари материал етказиб берувчи, иш бажарувчи ва хизмат кўрсатувчи Ўзбекистон Республикаси резиденти бўлган корхона ва ташкилотлар қўшимча қиймат солиғи тўлашдан озод қилинадилар. Чет эл компаниялари тамонидан белгиланган ҳудудларда экскюзив тарзда геология-қидирув ишлари ўтказишнинг умумий муддати беш йилдан кўп эмас. Шу муддат тугагандан сўнг ҳам, агар геология қирув ўтказишга қизиқиш ўйғотган ҳудудлар аниқланган ҳолатларда, бу майдонларда иш яна уч йилга чўзилиши мумкин. Чет эл компаниялари иштирокида ташкил этилган нефть ва газ заҳираларини қидириб топиш билан шуғулланувчи қўшма корхоналар фойда солиғи тўлашдан етти йилга озод этиладилар. Бу муддат тугагандан сўнг фойда солиғи ставкаси ўрнатилган ставканинг 50%и миқдорида белгиланади. Ҳукумат қарорига кўра, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида нефть ва газ қидириб топиш ва қазиб олиш билан шуғулланувчи хорижий компанияларга қўшимча имтиёзлар берилиши мумкин	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 28.04.2000 йилги «Нефть ва газни қидириш ва қазиб олишга бевосита хорижий инвесторларни жалб қилиш чора-тадбирлари тўғрисида» ги ФП–2598-фармони (4-8-пунктлар).
2003 йил 1 январдан 2003 31 декабрга қадар: -истеъмол товарлари ишлаб чиқарувчи корхоналар истемол товари ишлаб чиқаришдан олган даромадлари (фойдалари)дан амалдагидан 20% камайтирилган ставка бўйича солиқ тўлайдилар; -болалар ассортименти товарлари ишлаб чи-	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 13.11.2002 йилги «Бозорни истеъмол товарлари билан тўлдиришни рағбатлантириш ҳамда ишлаб чиқарувчилар ва савдо ташки-

қарувчи корхоналар болалар ассортименти товарлари ишлаб чиқаришдан олган даромад (фойда)дан 7% ставка бўйича солиқ тўлайдилар; -микрофирма ва кичик корхоналар истеъмол товарлари ишлаб чиқаришдан олган тушумларидан амалдагига нисбатан 25% га камайтирилган ставка бўйича ягона солиқ тўлайдилар.; -ноозиқ истемол товарлари (тамаки маҳсулотлари буюмлари, хўжалик ва атир совуни ҳамда бюджетдан ташқари) ишлаб чиқарувчи корхоналар тўланмаган маблағларни ишлаб чиқаришни кўпайтириш, ассортиментни кенгайтириш ва ишлаб чиқарилаётган истеъмол товарларининг рақобатбардошлигини оширишга сарфлаш шарти билан аксиз солиғи тўлашдан озод қилинадилар; -истемол товарлари ишлаб чиқарувчи корхоналарга йиллик асосий воситаларининг фойдали муддатидан келиб чиқиб амортизация ажратмалари миқдорини мустақил белгилаш.	лотлари ўртасидаги ўзаро алоқаларни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги 390-сонли қарори

2-илова

Инвестициялашнинг турли муддатлари ва турли даромадлилик ставкаларида 1 сўмнинг келгуси қиймати $(1*(1+k)^n)$

Даврлар сони n	Дисконтлаш коэффициенти k									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	1,010	1,020	1,030	1,040	1,050	1,060	1,070	1,080	1,090	1,100
2	1,020	1,040	1,061	1,082	1,103	1,124	1,145	1,166	1,188	1,210
3	1,030	1,061	1,093	1,125	1,158	1,191	1,225	1,260	1,295	1,331
4	1,041	1,082	1,126	1,170	1,216	1,262	1,311	1,360	1,412	1,464
5	1,051	1,104	1,159	1,217	1,276	1,338	1,403	1,469	1,539	1,611
6	1,062	1,126	1,194	1,265	1,340	1,419	1,501	1,587	1,677	1,772
7	1,072	1,149	1,230	1,316	1,407	1,504	1,606	1,714	1,828	1,949
8	1,083	1,172	1,267	1,369	1,477	1,594	1,718	1,851	1,993	2,144
9	1,094	1,195	1,305	1,423	1,551	1,689	1,838	1,999	2,172	2,358
10	1,105	1,219	1,344	1,480	1,629	1,791	1,967	2,159	2,367	2,594
11	1,116	1,243	1,384	1,539	1,710	1,898	2,105	2,332	2,580	2,853
12	1,127	1,268	1,426	1,601	1,796	2,012	2,252	2,518	2,813	3,138
13	1,138	1,294	1,469	1,665	1,886	2,133	2,410	2,720	3,066	3,452
14	1,149	1,319	1,513	1,732	1,980	2,261	2,579	2,937	3,342	3,797
15	1,161	1,346	1,558	1,801	2,079	2,397	2,759	3,172	3,642	4,177
16	1,173	1,373	1,605	1,873	2,183	2,540	2,952	3,426	3,970	4,595
17	1,184	1,400	1,653	1,948	2,292	2,693	3,159	3,700	4,328	5,054
18	1,196	1,428	1,702	2,026	2,407	2,854	3,380	3,996	4,717	5,560
19	1,208	1,457	1,754	2,107	2,527	3,026	3,617	4,316	5,142	6,116
20	1,220	1,486	1,806	2,191	2,653	3,207	3,870	4,661	5,604	6,727
21	1,232	1,516	1,860	2,279	2,786	3,400	4,141	5,034	6,109	7,400
22	1,245	1,546	1,916	2,370	2,925	3,604	4,430	5,437	6,659	8,140
23	1,257	1,577	1,974	2,465	3,072	3,820	4,741	5,871	7,258	8,954
24	1,270	1,608	2,033	2,563	3,225	4,049	5,072	6,341	7,911	9,850
25	1,282	1,641	2,094	2,666	3,386	4,292	5,427	6,848	8,623	10,385
26	1,295	1,673	2,157	2,772	3,556	4,549	5,807	7,396	9,399	11,918
27	1,308	1,707	2,221	2,883	3,733	4,822	6,214	7,988	10,245	13,110
28	1,321	1,741	2,288	2,999	3,920	5,122	6,649	8,627	11,167	14,421
29	1,335	1,776	2,357	3,119	4,116	5,418	7,114	9,317	12,172	15,863
30	1,348	1,811	2,427	3,243	4,322	5,743	7,612	10,063	13,268	17,449
31	1,361	1,848	2,500	3,373	4,538	6,088	8,145	10,868	14,462	19,194
32	1,375	1,885	2,575	3,508	4,765	6,453	8,715	11,737	15,763	21,114
33	1,389	1,922	2,652	3,648	5,003	6,841	9,325	12,676	17,182	23,225
34	1,403	1,961	2,732	3,794	5,253	7,251	9,978	13,690	18,728	25,548
35	1,417	2,000	2,814	3,946	5,516	7,686	10,677	14,785	20,414	28,102
36	1,431	2,040	2,898	4,104	5,792	8,147	11,424	15,968	22,251	30,913
37	1,445	2,081	2,985	4,268	6,081	8,636	12,224	17,246	24,254	34,004
38	1,460	2,122	3,075	4,439	6,385	9,154	13,079	18,625	26,437	37,404
39	1,474	2,165	3,167	4,616	6,705	9,704	13,995	20,115	28,816	41,145
40	1,489	2,208	3,262	4,801	7,040	10,28	14,974	21,725	31,409	45,529

2-илованинг давоми

Инвестициялашнинг турли муддатлари ва турли даромадлилик ставкаларида 1 сўмнинг келгуси қиймати $(1*(1+k)^n)$

Даврлар сони n	Дисконтлаш коэффициенти k									
	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1	1,110	1,120	1,130	1,140	1,150	1,160	1,170	1,180	1,190	1,200
2	1,232	1,254	1,277	1,300	1,323	1,346	1,369	1,392	1,416	1,440
3	1,368	1,405	1,443	1,482	1,521	1,561	1,602	1,643	1,685	1,728
4	1,518	1,574	1,630	1,689	1,749	1,811	1,874	1,939	2,005	2,074
5	1,685	1,762	1,842	1,925	2,011	2,100	2,192	2,288	2,386	2,488
6	1,870	1,974	2,082	2,195	2,313	2,436	2,565	2,700	2,840	2,986
7	2,076	2,211	2,353	2,502	2,660	2,826	3,001	3,185	3,379	3,583
8	2,305	2,476	2,658	2,853	3,059	3,278	3,511	3,759	4,021	4,300
9	2,558	2,773	3,004	3,252	3,518	3,803	4,108	4,435	4,785	5,160
10	2,839	3,106	3,395	3,707	4,046	4,411	4,807	5,234	5,695	6,192
11	3,152	3,479	3,836	4,226	4,652	5,117	5,624	6,176	6,777	7,430
12	3,498	3,896	4,335	4,818	5,360	5,936	6,580	7,288	8,064	8,916
13	3,883	4,363	4,898	5,492	6,153	6,886	7,699	8,599	9,596	10,699
14	4,310	4,887	5,535	6,261	7,076	7,988	9,007	10,147	11,420	12,839
15	4,785	5,474	6,254	7,138	8,137	9,266	10,539	11,974	13,590	15,407
16	5,311	6,130	7,067	8,137	9,358	10,748	12,330	14,129	16,172	18,488
17	5,895	6,866	7,986	9,276	10,761	12,468	14,426	16,672	19,244	22,186
18	6,544	7,690	9,024	10,575	12,375	14,463	16,879	19,673	22,901	26,623
19	7,263	8,613	10,197	12,056	14,232	16,777	19,748	23,214	27,252	31,948
20	8,062	9,646	11,523	13,743	16,367	19,461	23,106	27,393	34,429	38,338
21	8,949	10,804	13,021	15,668	18,822	22,574	27,034	32,324	38,591	46,005
22	9,934	12,100	14,714	17,861	21,645	26,186	31,629	38,142	45,923	55,206
23	11,026	13,552	16,627	20,362	24,891	30,376	37,006	45,008	54,649	66,247
24	12,239	15,179	18,788	23,212	28,625	35,236	43,297	53,109	65,032	79,497
25	13,585	17,000	21,231	26,462	32,919	40,874	50,658	62,699	77,388	95,396
26	15,080	19,040	23,991	30,167	37,857	47,414	59,270	73,949	92,092	114,475
27	16,739	21,325	21,109	34,390	43,535	55,000	69,345	87,260	109,589	137,371
28	18,580	23,884	30,633	39,204	50,066	63,800	81,134	102,967	130,411	164,845
29	20,624	26,750	34,916	44,693	57,575	74,009	94,927	121,501	155,189	197,814
30	22,892	29,960	39,116	50,950	66,212	85,850	111,065	143,371	184,675	237,376
31	25,410	33,555	44,201	58,083	76,144	99,586	129,946	169,177	219,764	284,852
32	28,206	37,582	49,947	66,215	87,565	115,520	152,036	199,629	261,519	341,822
33	31,308	42,092	56,440	75,485	100,700	134,003	177,883	235,563	311,207	410,186
34	34,752	47,143	63,777	86,053	115,805	155,443	208,123	277,964	370,337	492,224
35	38,575	52,800	72,069	98,100	133,176	180,314	243,503	327,997	440,701	590,668
36	42,818	59,136	81,437	111,834	153,152	209,164	284,899	387,037	524,434	708,802
37	47,528	66,232	92,024	127,491	176,125	242,631	333,332	456,703	624,076	850,562
38	52,756	74,180	103,987	145,340	202,543	281,452	389,998	538,910	742,651	1020,675
39	58,559	83,081	117,506	165,687	232,925	326,484	456,298	635,914	883,754	1224,810
40	65,001	93,051	132,782	188,884	267,864	378,721	533,869	750,378	1051,668	1469,772

3-илова

Жамғаришнинг турли муддатларда ва турли даромадлилик ставкаларида ҳар бир даврнинг охирида 1 сўмни стандарт инвестициялаш шароитида аннуитетнинг келгуси қиймати

$$[FVAI_{n.k} = [(1+k)^n-1] / k]$$

Даврлар сони n	Дисконтлаш коэффициенти k									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
2	2,010	2,020	2,030	2,040	2,050	2,060	2,070	2,080	2,090	2,100
3	3,030	3,060	3,091	3,122	3,153	3,184	3,215	3,246	3,278	3,310
4	4,060	4,122	4,184	4,246	4,310	4,375	4,440	4,506	4,573	4,641
5	5,101	5,204	5,309	5,416	5,526	5,637	5,751	5,867	5,985	6,105
6	6,152	6,308	6,468	6,633	6,802	6,975	7,153	7,336	7,523	7,716
7	7,214	7,434	7,662	7,898	8,142	8,394	8,654	8,923	9,200	9,487
8	8,286	8,583	8,892	9,214	9,549	9,897	10,260	10,637	11,028	11,436
9	9,369	9,755	10,159	10,583	11,027	11,491	11,978	12,488	13,021	13,579
10	10,462	10,950	11,464	12,006	12,578	13,181	13,816	14,487	15,193	15,937
11	11,567	12,169	12,808	13,486	14,207	14,972	15,784	16,645	17,560	18,531
12	12,683	13,412	14,192	15,026	15,917	16,870	17,888	18,977	20,141	21,384
13	13,809	14,680	15,618	16,627	17,713	18,882	20,141	21,495	22,953	24,523
14	14,947	15,974	17,086	18,292	19,599	21,015	22,550	24,215	26,019	27,975
15	16,097	17,293	18,599	20,024	21,579	23,276	25,129	27,152	29,361	31,772
16	17,258	18,639	20,157	21,825	23,657	25,673	27,888	30,324	31,003	35,950
17	18,430	20,012	21,762	23,698	25,840	28,213	30,840	33,750	36,974	40,545
18	19,615	21,412	23,414	25,645	28,132	30,906	33,=	37,450	41,301	45,599
19	20,811	22,841	25,117	27,671	30,539	33,760	37,379	41,446	46,018	51,159
20	22,019	24,297	26,870	29,778	33,066	36,786	40,995	45,762	51,160	57,275
21	23,239	25,783	28,676	31,969	35,719	39,993	44,865	50,423	56,765	64,002
22	24,472	27,299	30,537	34,248	38,505	43,392	49,006	55,457	62,873	71,403
23	25,716	28,845	32,453	36,618	41,430	46,996	53,436	60,893	69,532	79,543
24	26,973	30,422	34,426	39,083	44,502	50,816	58,177	66,765	76,790	88,497
25	28,243	32,030	36,459	41,646	47,727	54,865	63,249	73,106	84,701	98,347
26	29,526	33,671	38,553	44,312	51,113	59,156	68,676	79,954	93,324	109,182
27	30,821	35,344	40,710	47,084	54,669	63,706	74,484	87,351	102,723	121,100
28	32,129	37,051	42,931	49,968	58,403	68,528	80,698	95,339	112,968	134,210
29	33,450	38,792	45,219	52,966	62,323	73,640	87,347	103,966	124,135	148,631
30	34,785	40,568	47,575	56,085	66,439	79,058	94,461	113,283	136,308	164,494
31	36,133	42,379	50,003	59,328	70,761	84,802	102,073	123,346	149,575	181,943
32	37,494	44,227	52,503	62,701	75,299	90,890	110,218	134,214	164,037	201,138
33	38,869	46,112	55,078	66,210	80,064	97,343	118,933	145,951	179,800	222,252
34	40,258	48,034	57,730	69,858	85,067	104,184	128,259	158,627	196,982	245,477
35	41,660	49,994	60,462	73,652	90,320	111,435	138,237	172,317	215,711	271,024
36	43,077	51,499	63,276	77,598	95,836	119,121	148,913	187,102	236,125	299,127
37	44,508	54,034	66,174	81,702	101,628	127,268	160,337	203,070	258,376	330,039
38	45,953	56,115	69,159	85,970	107,710	135,904	172,561	220,316	282,630	364,043
39	47,412	58,237	72,234	90,409	114,095	145,058	185,640	238,941	309,066	401,448
40	48,886	60,402	75,401	95,026	120,800	154,762	199,635	259,057	337,882	442,593

3-илованинг давоми

Жамғаришнинг турли муддатларда ва турли даромадлилик ставкаларида ҳар бир даврнинг охирида 1 сўмни стандарт инвестициялаш шароитида аннуитетнинг келгуси қиймати

$$[FVA1_{n.k} = [(1+k)^n - 1] / k]$$

Давлар	Дисконтлаш коэффициенти k									
сони n	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
2	2,110	2,120	2,130	2,140	2,150	2,160	2,170	2,180	2,190	2,200
3	3,342	3,374	3,407	3,440	3,473	3,506	3,539	3,572	3,606	3,640
4	4,710	4,779	4,850	4,921	4,993	5,066	5,141	5,215	5,291	5,368
5	6,228	6,353	6,480	6,610	6,742	6,877	7,014	7,154	7,297	7,442
6	7,913	8,115	8,323	8,536	8,754	8,977	9,207	9,442	9,683	9,930
7	9,783	10,089	10,405	10,730	11,067	11,414	11,772	12,142	12,523	12,916
8	11,859	12,300	12,757	13,233	13,727	14,240	14,773	15,327	15,902	16,499
9	14,164	14,776	15,416	16,085	16,786	17,519	18,285	19,086	19,923	20,799
10	16,722	17,549	18,420	19,337	20,304	21,321	23,393	23,521	24,709	25,959
11	19,561	20,655	21,814	23,045	24,349	25,733	27,200	28,755	30,404	32,150
12	22,713	24,133	25,650	27,271	29,002	30,850	32,824	34,931	37,180	39,581
13	26,212	28,029	29,985	32,089	34,352	36,786	39,404	42,219	45,244	48,497
14	30,095	32,393	34,883	37,581	40,505	43,672	47,103	50,818	54,841	59,196
15	34,405	37,280	40,417	43,842	47,580	51,660	56,110	60,965	66,261	72,035
16	39,190	42,753	46,672	50,980	55,717	60,925	66,649	72,939	79,850	87,442
17	44,501	48,884	53,739	59,118	65,075	71,673	78,979	87,068	96,022	105,931
18	50,3969	55,750	61,725	68,394	75,836	84,141	93,406	103,740	115,266	128,117
19	56,939	63,440	70,749	78,969	88,212	98,603	110,285	123,414	138,166	154,740
20	64,203	72,052	80,947	91,025	102,444	115,380	130,033	146,628	165,418	186,688
21	72,265	81,699	92,470	104,768	118,810	134,841	153,139	174,021	197,847	225,026
22	81,214	92,503	105,491	120,436	137,632	157,415	180,172	206,345	236,438	271,031
23	91,148	104,603	120,205	138,297	159,276	183,601	211,801	244,487	282,362	326,237
24	102,174	118,155	136,831	158,659	184,168	213,978	248,808	289,494	337,010	392,484
25	114,413	133,334	155,620	181,871	212,793	249,214	292,105	342,603	402,042	471,981
26	127,999	150,334	176,850	208,333	245,712	290,088	342,763	405,272	479,431	567,377
27	143,079	169,374	200,841	238,499	283,569	337,502	402,032	479,221	571,522	681,853
28	159,817	190,699	227,950	272,889	327,104	392,503	471,378	566,481	681,112	819,223
29	178,397	214,583	258,583	312,094	377,170	456,303	552,512	669,447	811,523	984,068
30	199,021	241,333	293,199	356,787	434,745	530,312	647,439	790,948	966,712	1181,882
31	221,913	271,293	332,315	407,737	500,957	616,162	758,504	934,319	1151,387	1419,258
32	247,324	034,848	376,516	465,820	577,100	715,747	888,449	1103,496	1371,151	1704,109
33	275,529	342,429	426,463	532,035	664,666	832,267	1040,486	1303,125	1632,670	2045,931
34	306,837	384,521	482,903	607,520	765,365	965,270	1218,368	1538,688	1943,877	2456,118
35	341,590	431,663	546,681	693,573	881,170	1120,713	1426,491	1816,652	2314,214	2948,341
36	380,164	484,463	618,749	791,673	1014,346	1301,027	1669,994	2144,649	2754,914	3539,009
37	422,982	543,599	700,187	903,507	1167,498	1510,191	1954,894	2531,686	3279,348	4247,811
38	470,511	609,831	792,211	1030,998	1343,622	1752,822	2288,225	2988,389	3903,424	5098,373
39	523,267	684,010	896,198	1176,338	1546,165	2034,273	2678,224	3527,299	4646,075	6119,048
40	581,826	767,091	1013,704	1342,025	1779,090	2360,757	3134,522	4163,213	5529,829	7343,858

4-илова

Инвестициялашнинг турлича даромадлилик даражаларида турлича сондаги даврлардан сўнг олинган 1 сўмнинг жорий қиймати $[1/(1+k)^n]$

Даврлар сони n	Дисконтлаш коэффициенти									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	0,990	0,980	0.971	0,962	0,952	0,943	0.935	0,926	0,917	0.909
2	0,980	0.961	0.943	0,925	0,907	0,890	0,873	0,857	0,842	0,826
3	0,971	0,942	0.915	0.889	0,864	0.840	0,816	0,794	0,772	0,751
4	0.961	0,924	0,888	0,855	0,823	0,792	0,763	0,735	0,708	0,683
5	0,951	0,906	0,863	0,822	0,784	0,747	0.713	0,681	0.650	0,621
6	0.942	0,888	0,837	0,790	0,746	0,705	0,666	0,630	0,596	0,564
7	0.933	0,871	0,813	0.760	0,711	0,665	0,623	0,583	0,547	0,513
8	0,923	0,853	0,789	0,731	0,677	0,627	0,582	0,540	0,502	0,467
9	0,914	0,837	0,766	0.703	0,645	0,592	0,544	0,500	0.460	0,424
10	0.905	0,820	0,744	0,676	0,614	0,558	0.508	0,463	0.422	0,386
11	0,896	0,804	0,722	0,650	0,585	0,527	0,475	0.429	0,388	0,350
12	0.887	0,788	0,701	0,625	0,557	0,497	0,444	0,397	0,356	0,319
13	0,879	0,773	0,681	0,601	0,530	0.469	0,415	0,368	0,326	0.290
14	0,870	0,758	0,661	0,577	0,505	0,442	0,388	0,340	0,299	0,263
15	0,861	0,743	0,642	0,555	0,481	0,417	0,362	0,315	0,275	0,239
16	0,853	0,728	0,623	0,534	0,458	0,394	0.339	0,292	0,252	0,218
17	0,844	0,714	0,605	0,513	0,436	0.371	0,317	0,270	0,231	0,198
18	0,836	0,700	0,587	0,494	0,416	0,350	0,296	0.250	0,212	0,180
19	0,828	0,686	0,570	0,475	0.396	0,331	0,277	0,232	0,194	0,164
20	0,820	0,673	0,554	0,456	0,377	0,312	0,258	0,215	0,178	0,149
21	0,811	0,660	0,538	0,439	0,359	0,294	0,242	0,199	0,164	0.135
22	0,803	0,647	0,522	0,422	0,342	0,278	0,226	0,184	0,150	0,123
23	0.795	0,634	0.507	0,406	0,326	0,262	0,211	0,170	0,138	0,112
24	0,788	0,622	0,492	0,390	0,310	0,247	0,197	0,158	0,126	0,102
25	0.780	0,610	0,478	0,375	0.295	0,233	0.184	0,146	0,116	0,092
26	0,772	0,598	0,464	0,361	0.281	0,220	0,172	0,135	0,106	0,084
27	0,764	0,586	0,450	0,347	0,268	0,207	0,161	0.125	0,098	0,076
28	0,757	0.574	0.437	0,333	0,255	0,196	0,150	0,116	0.090	0,069
29	0,749	0,563	0,424	0,321	0,243	0,185	0,141	0,107	0,082	0,063
30	0,742	0,553	0,412	0,308	0,231	0,174	0,131	0,099	0.075	0,057
31	0,735	0,541	0,400	0,296	0,220	0,164	0,123	0,092	0.069	0,052
32	0,727	0,531	0,388	0,285	0,210	0,155	0,115	0,085	0,063	0,047
33	0.720	0,520	0,377	0,274	0,200	0,146	0,107	0,079	0.058	0.043
34	0,713	0,510	0,366	0,264	0,190	0,138	0,100	0,073	0,053	0,039
35	0.706	0,500	0,355	0,253	0.181	0,130	0,094	0,068	0,049	0.036
36	0,699	0,490	0,345	0,244	0,173	0,123	0,088	0,063	0,045	0.032
37	0,692	0,481	0,335	0,234	0,164	0.116	0,082	0,053	0.041	0,029
38	0.685	0,471	0,325	0,225	0,157	0,109	0,076	0,054	0,038	0.027
39	0,678	0,462	0.316	0,217	0,149	0,103	0.071	0,050	0,035	0,024
40	0,672	0,453	0,307	0,208	0,142	0,097	0,067	0,046	0,032	0,022

4-илованинг давоми

Инвестициялашнинг турлича даромадлилик даражаларида турлича сондаги даврлардан сўнг олинган 1 сўмнинг жорий қиймати $[1/(1+k)^n]$

Даврлар сони n	Дисконтлаш коэффициенти									
	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1	0,901	0,893	0,885	0.877	0.870	0.862	0,855	0,847	0,840	0,833
2	0.812	0.797	0,783	0,769	0,756	0.743	0.731	0,718	0,706	0.694
3	0,731	0,712	0.693	0,675	0,658	0,641	0.624	0,609	0,593	0,579
4	0.659	0.636	0,613	0.592	0,572	0,552	0,534	0,516	0,499	0,482
5	0,593	0,567	0,543	0,519	0,497	0.476	0,456	0,437	0,419	0,402
6	0,535	0,507	0,480	0,456	0,432	0,410	0.390	0,370	0,352	0,335
7	0,482	0.452	0,425	0.400	0,376	0.354	0.333	0,314	0,296	0,279
8	0.434	0.404	0.376	0.351	0,327	0,305	0.285	0,266	0,249	0,233
9	0,391	0,361	0,333	0,308	0.284	0,263	0.243	0,225	0.209	0,194
10	0.352	0,322	0,295	0.270	0,247	0,227	0,208	0,191	0,176	0.162
11	0,317	0,287	0,261	0.237	0,215	0,195	0,178	0,162	0.148	0.135
12	0,286	0,257	0.231	0.208	0,187	0,168	0,152	0,137	0,124	0.112
13	0,258	0.229	0,204	0,182	0.163	0,145	0,130	0,116	0,104	0,093
14	0,232	0,205	0.181	0.160	0,141	0,125	0.111	0,099	0,088	0,078
15	0.209	0,183	0.160	0,140	0,123	0,108	0,095	0,084	0,074	0,065
16	0,188	0.163	0,141	0,123	0.107	0,093	0,081	0,071	0,062	0,54
17	0,170	0,146	0.125	0,108	0,093	0,080	0,069	0,060	0,052	0,045
18	0,153	0,130	0,111	0,095	0.081	0,069	0,059	0,051	0,044	0.038
19	0,138	0,116	0,098	0.083	0,070	0,060	0,051	0,043	0,037	0.031
20	0,124	0,104	0,087	0,073	0,061	0.051	0,043	0,037	0,031	0,026
21	0,112	0.093	0,077	0,064	0,053	0,044	0,037	0,031	0,026	0.022
22	0,101	0,083	0,068	0,056	0,046	0,038	0,032	0,026	0,022	0,018
23	0.091	0.074	0,060	0,049	0,040	0,033	0,027	0,022	0,018	0.015
24	0,082	0.066	0.053	0,043	0,035	0,028	0.023	0,019	0,015	0,013
25	0,074	0,059	0.047	0.038	0.030	0,024	0,020	0,016	0,013	0,010
26	0,066	0.053	0.042	0.033	0,026	0,021	0,017	0,014	0,011	0,009
27	0,060	0,047	0,037	0,029	0,023	0,018	0,014	0,011	0,009	0.007
28	0,054	0,042	0.033	0,026	0,020	0,016	0,012	0.010	0.008	0,006
29	0,048	0,037	0,029	0,022	0,017	0,014	0,011	0.008	0,006	0,005
30	0,044	0,033	0,026	0,020	0,015	0.012	0,009	0,007	0,005	0,004
31	0,039	0,030	0,023	0,017	0,013	0,010	0.008	0,006	0,005	0,004
32	0.035	0.027	0,020	0,015	0,011	0,009	0,007	0,005	0,004	0,003
33	0,032	0,024	0,018	0,013	0,010	0,007	0,006	0,004	0,003	0,002
34	0,029	0,021	0,016	0,012	0,009	0,006	0,005	0,004	0.003	0,002
35	0,026	0,019	0.014	0,010	0.008	0,006	0,004	0,003	0,002	0,002
36	0,023	0,017	0,012	0,009	0,007	0,005	0,004	0,003	0,002	0,001
37	0,021	0,015	0,011	0.008	0,006	0,004	0,003	0,002	0,002	0,001
38	0,019	0,013	0.010	0,007	0,005	0,004	0,003	0,002	0,001	0.001
39	0,017	0.012	0,009	0,006	0,004	0,003	0,002	0,002	0,001	0.001
40	0.015	0,011	0,008	0,005	0,004	0,003	0,002	0,001	0,001	0,001

5-илова

Ҳар бир даврнинг охирида 1 сўмлик маблағини стандарт инвестициялаш шароитида аннуитет (жамғармалар)нинг жорий қиймати

$$[PVA_{n.k}=[1-1 / (1+k)^n] / k]$$

Давр-лар сони n	Дисконтлаш коэффициенти									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	0,990	0,980	0,971	0,962	0,952	0,943	0,935	0,926	0,917	0,909
2	1,970	1,942	1,913	1,886	1,859	1,833	1,808	1,783	1,759	1,736
3	2,941	2,884	2,829	2,775	2,723	2,673	2,634	2,577	2,531	2,487
4	3,902	3,808	3,717	3,360	3,546	3,465	3,387	3,312	3,240	3,170
5	4,853	4,713	4,580	4,452	4,329	4,212	4,100	3,993	3,890	3,791
6	5,795	5,601	5,417	5,242	5,076	4,917	4,767	4,623	4,486	4,355
7	6,728	6,472	6,230	6,002	5,786	5,582	5,389	5,206	5,033	4,868
8	7,652	7,325	7,020	6,733	6,463	6,210	5,971	5,747	5,535	5,335
9	8,566	8,162	7,786	7,435	7,108	6,302	6,515	6,247	5,995	5,759
10	9,471	8,983	8,530	8,111	7,722	7,360	7,024	6,710	6,418	6,145
11	10,368	9,737	9,253	8,760	8,306	7,887	7,499	7,139	6,805	6,495
12	11,255	10,575	9,954	9,385	8,863	8,384	7,943	7,536	7,161	6,814
13	12,134	11,348	10,635	9,986	9,394	8,853	8,358	7,904	7,487	7,103
14	13,004	12,106	11,296	10,563	9,899	9,295	8,745	8,244	7,786	7,367
15	13,865	12,849	11,938	11,118	10,380	9,712	9,108	8,559	8,061	7,606
16	14,718	13,578	13,561	11,652	10,838	10,106	9,447	8,851	8,313	7,824
17	15,562	14,292	13,166	12,166	11,274	10,477	9,763	9,122	8,544	8,022
18	16,398	14,992	13,754	12,659	11,690	10,828	10,059	9,372	8,756	8,201
19	17,226	15,678	14,324	13,134	12,035	11,158	10,336	9,604	8,950	8,365
20	18,045	16,351	14,877	13,590	12,462	11,470	10,594	9,818	9,129	8,514
21	18,857	17,011	15,415	14,029	12,821	11,764	10,836	10,017	9,292	8,649
22	19,660	17,658	15,937	14,451	13,163	12,042	11,061	10,201	9,442	8,772
23	20,456	13,292	16,444	14,857	13,489	12,303	11,272	10,371	9,580	8,883
24	21,243	18,914	16,936	15,247	13,799	12,550	11,469	10,529	9,707	8,985
25	22,023	19,523	17,413	15,622	14,094	12,783	11,654	10,675	9,823	9,077
26	22,795	20,121	17,877	15,983	14,375	13,003	11,826	10,810	9,929	9,161
27	23,560	20,707	18,327	16,330	14,643	13,211	11,987	10,935	10,027	9,237
28	24,316	21,281	18,764	16,663	14,898	13,406	12,137	11,051	10,116	9,307
29	25,066	21,844	19,188	16,984	15,141	13,591	12,278	11,158	10,138	9,370
30	25,803	22,396	19,600	17,292	15,372	13,765	12,409	11,258	10,274	9,427
31	26,542	22,938	20,000	17,588	15,593	13,929	12,532	11,350	10,343	9,479
32	27,270	23,468	20,389	17,874	15,803	14,084	12,647	11,435	10,406	9,526
33	27,990	23,989	20,766	18,148	16,003	14,230	12,754	11,514	10,464	9,569
34	28,703	24,499	21,132	18,411	16,193	14,368	12,854	11,587	10,518	9,609
35	29,409	24,999	21,487	18,665	16,374	14,498	12,948	11,655	10,567	9,644
36	30,108	25,489	21,832	18,908	16,547	14,621	13,035	11,717	10,612	9,677
37	30,800	25,969	22,167	19,143	16,711	14,737	13,117	11,775	10,653	9,706
38	31,485	26,441	22,492	19,368	16,868	14,346	13,193	11,829	10,691	9,733
39	32,163	26,903	22,808	19,534	17,017	14,949	13,265	11,879	10,726	9,757
40	32,835	27,355	23,115	19,793	17,159	15,046	13,332	11, 925	10,757	9,779

5-илованинг давоми

Ҳар бир даврнинг охирида 1 сўмлик маблағини стандарт инвестициялаш шароитида аннуитет (жамғармалар)нинг жорий қиймати

$$[PVA_{n.k}=[1-1 / (1+k)^n] / k]$$

Даврлар сони n	Дисконтлаш коэффициенти									
	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1	0,901	0,893	0,885	0,877	0,87	0,862	0,855	0,847	0,840	0,833
2	1,713	1,69	1,668	1,647	1,626	1,605	1,585	1,566	1,547	1,528
3	2,444	2,402	2,361	2,322	2,283	2,246	2,210	2,174	2,14	2,106
4	3,1,02	3,037	2,974	2,914	2,855	2,798	2,743	2,69	2,639	2,589
5	3,696	3,605	3,517	3,433	3,352	3,274	3,199	3,127	3,058	2,991
6	4,231	4,111	3,998	3,889	3,784	3,685	3,589	3,498	3,41	3,326
7	4,712	4,564	4,423	4,288	4,160	4,039	3,922	3,812	3,706	3,605
8	5,146	4,968	4,799	4,639	4,487	4,344	4,207	4,078	3,954	3,837
9	5,537	5,328	5,132	4,946	4,772	4,607	4,451	4,303	4,163	4,031
10	5,889	5,65	5,426	5,216	5,019	4,833	4,659	4,494	4,339	4,192
11	6,207	5,935	5,687	5,453	5,234	5,029	4,836	4,656	4,486	4,327
12	6,492	6,194	5,91B	5,660	5,421	5,197	4,988	4,793	4,611	4,439
13	6,750	6,424	6,122	5,842	5,583	5,342	5,118	4,91	4,715	4,533
14	6,982	6,628	6,302	6,002	5,724	5,468	5,229	5,008	4,802	4,611
15	7,191	6,811	6,462	6,142	5,847	5,575	5,324	5,092	4,876	4,675
16	7,379	6,974	6,604	6,265	5,954	5,668	5,405	5,162	4,938	4,73
17	7,549	7,12	6,729	6,373	6,047	5,749	5,475	5,222	4,99	4,775
18	7,702	7,25	6,840	6,467	6,128	5,818	5,534	5,273	5,033	4,812
19	7,839	7,366	6,938	6,550	6,195	5,877	5,584	5,316	5,07	4,843
20	7,963	7,469	7,025	6,623	6,259	5,929	5,628	5,353	5,101	4,87
21	8,075	7,562	7,102	6,687	6,312	5,973	5,665	5,384	5,127	4,891
22	8,176	7,645	7,17	6,743	6,359	6,011	5,696	5,41	5,149	4,909
23	8,266	7,718	7,23	6,792	6,399	6,044	5,723	5,432	5,167	4,925
24	8,348	7,784	7,283	6,835	6,434	6,073	5,746	5,451	5,182	4,937
25	8,422	7,843	7,33	6,873	6,464	6,097	5,766	5,467	5,195	4,948
26	8,488	7,896	7,372	6,906	6,491	6,118	5,783	5,48	5,206	4,956
27	8,548	7,943	7,409	6,935	6,514	6,136	5,798	5,492	5,215	4,964
28	8,602	7,984	7,441	6,961	6,534	6,152	5,81	5,502	5,223	4,97
29	8,65	8,022	7,47	6,983	6,551	6,166	5,820	5,51	5,229	4,975
30	8,694	8,055	7,496	7,003	6,566	G,177	5,829	5,517	5,235	4,979
31	8,733	8,085	7,518	7,020	6,579	6,187	5,837	5,523	5,239	4,982
32	8,769	8,112	7,538	7,035	6,591	6,196	5,844	5,528	5,243	4,985
33	8,801	8,135	7,556	7,048	6,600	6,203	5,849	5,532	5,246	4,988
34	8,829	8,157	7,572	7,06	6,609	6,21	5,854	5,536	5,249	4,99
35	8,855	8,176	7,586	7,07	6,617	6,215	5,858	5,539	5,251	4,992
36	8,879	8,192	7,598	7,079	6,623	6,22	5,862	5,541	5,253	4,993
37	8,9	8,208	7,609	7,087	6,629	6,224	5,865	5,543	5,255	4,994
38	8,919	8,221	7,618	7,094	6,634	6,228	5,867	5,545	5,256	4,995
39	8,936	8,233	7,627	7,100	6,638	6,231	5,869	5,547	5,257	4,996
40	8,951	8,244,,	7,634	7,105	6,642	6,233	5,871	5,548	5,258	4,997

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. «Инвестиция фаолияти тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси қонуни.

2. «Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси қонуни.

3. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. - Т.: Ўзбекистон, 1995.

4. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли -Т.: Ўзбекистон, 1992.

5. Каримов И.А. Ўзбекистон – келажаги буюк давлат. - Т.: Ўзбекистон, 1992.

6. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдит, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.

7. Каримов И. А. Келажак фақат жасур кишиларга берилган. «Халқ сўзи», 17.02.1999.

8. Газеев М.Х. и др. Показатели эффективности инвестиций в условиях рынка. - М.: ВНИИОЭНГ, 1993.

9. Гулямов С.С. и др. Проектный анализ инвестиций.- Т., ТГАУ, 1997.

10. Друри Л. Введение в управленческий и производственный учёт. -М.: Аудит, 1994 .

11. Золотогоров В.П. Инвестиционное проектирование. Минск.: ИП Экоперспектива, 1998.

12. Идрисов А.Б. Планирование и анализ эффективности инвестиций. -М.: Проивестиконсалтинг, 1995.

13. Игошин Н.В. Инвестиций. - М.: Финансы, 1999.

14. Ионов В.И. Инвестиционное проектирование. - М.: ПРИОР, 1998

15. Инвестиционное проектирование. - М.: Изд. Российской Финансовой Корпорации, 1995.

16. Ишмухамедов А.Э., Ахмедов Д.К. Лойиҳа таҳлили - Т.: ТДИУ, 1998

17. Карлоф Б. Деловая стратегия. -М.: Экономика, 1991.

18. Коломина М.Е. Сушность и измерение инвестиционных рисков. -М.: Финансы, 1994.

19. Линсиц И.В. Инвестиционный проект. -М.: БЕК, 1996.

20. Лунев Н., Макаревич Л. Бизнес-план для получения инвестиций. -М.: ТОО Внешсигма, 1995.

21. Методические рекомендации по оценке эффективности инвестиционных проектов и их отбору для финансирования. - М.: Информэлектро, 1993.

МУНДАРИЖА

КИРИШ..... 5
I боб. ЛОЙИҲА ТАҲЛИЛИ БИЛАН БОҒЛИҚ ИҚТИСОДИЙ КОНЦЕПЦИЯЛАР..... 6
1.1. Инвестицияларнинг моҳияти,асосий турлари ва тузилиши..... 6
1.2. Макроиқтисодий назарияда инвестицияларнинг талқини..... 9
1.3. Инвестициялар таҳлилида асосланиладиган асосий иқтисодий концепциялар..... 11
1.4. Инвестиция сиёсатининг моҳияти ва йўналишлари..... 14
1.5. Хорижий инвестицияларни жалб қилиш шакллари ва йўналишлари..... 16
Қисқача хулосалар..... 19
Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 20
Асосий адабиётлар..... 20
II боб. ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИҲАЛАРИНИ МОЛИЯВИЙ-ИҚТИСОДИЙ БАҲОЛАШНИНГ УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ..... 21
2.1. Инвестиция лойиҳаларини танлашда молиявий-иқтисодий баҳолашнинг роли..... 21
2.2. Дисконтлаш ҳақида тушунча..... 21
2.3.Аннуитетнинг келгуси қиймати..... 24
2.4. Аннуитетнинг жорий қиймати..... 27
2.5. Рента қиймати..... 28
Қисқача хулосалар..... 31
Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 31
Асосий адабиётлар..... 31
III боб. ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИҲАЛАРИНИ МОЛИЯВИЙ-ИҚТИСОДИЙ БАҲОЛАШНИНГ АСОСИЙ УСУЛЛАРИ..... 32
3.1. Инвестиция лойиҳаларини молиявий-иқтисодий баҳолашнинг моҳияти ва услуллари. 32
3.2. Инвестиция лойиҳаларини молиявий-иқтисодий баҳолашнинг пул тушумларини дисконтлашга асосаланган услублари..... 33
3.3.Инвестиция лойиҳаларини баҳолашнинг содда услублари..... 35
Қисқача хулосалар..... 42
Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 43
Асосий адабиётлар..... 43
IV боб. ЛОЙИҲА ТАҲЛИЛИ КОНЦЕПЦИЯСИ..... 44
4.1. «Лойиҳа» тушунчаси, лойиҳаларнинг турлари ва хусусиятлари... 44
4.2. Лойиҳа ҳаёт даврининг асосий босқичлари..... 45
4.3. Лойиҳа таҳлилининг моҳияти ва вазифалари..... 46
4.4. Лойиҳа таҳлили тузилмаси..... 48
4.5. Давлатнинг иқтисодий фаолияти ва инвестиция лойиҳалари... 48
Қисқача хулосалар..... 51

Назорат ва муҳокама учун саволлар 52
Асосий адабиётлар 52
V боб. ЛОЙИҲАЛАРНИ ТАЙЁРЛАШ 53
5.1. «Лойихаларни тайёрлаш» тушунчаси 53
5.2. Инвестиция лойиҳалари ҳужжатларини тайёрлаш босқичлари ... 53
5.3. Инвестиция имкониятларини қидиришни ташкил қилиш 55
5.4. Лойиҳаларни бирламчи тайёрлаш масалалари 57
5.5. Лойиҳаларнинг охирги шаклланган варианти ва уни техник-иқтисодий ҳамда молиявий жиҳатдан маъқуллиги 59
Қисқача хулосалар 62
Назорат ва муҳокама учун саволлар 63
Асосий адабиётлар 63
VI боб. ТЕХНИК ТАҲЛИЛ 64
6.1. Лойиҳаларни техник таҳлил қилишнинг вазифалари ва таркиби ... 64
6.2. Лойиҳаларни ишлаб чиқишнинг техник муаммолари. Мулк шакли. Лойиҳа кўлами 65
6.3. Лойиҳаларни жойлаштириш ўрни 68
6.4. Харажатлардаги ўзгаришлар 69
6.5. Лойиҳани амалга ошириш ишлари графиги 72
Қисқача хулосалар 73
Назорат ва муҳокама учун саволлар 74
Асосий адабиётлар 74
VII боб. ЭКОЛОГИК ТАҲЛИЛ 75
7.1. Экологик таҳлилнинг моҳияти 75
7.2. Экология бўйича лойиҳа-смета ҳужжатларини тайёрлаш 76
7.3. Атроф-муҳитни ҳимоя қилишнинг иқтисодий таҳлили 78
7.4. Атроф-муҳитни ҳимоя қилишга сарфланадиган маблағларни қоплаш манбалари 79
Қисқача хулосалар 81
Назорат ва муҳокама учун саволлар 82
Асосий адабиётлар 82
VIII боб. ИЖТИМОИЙ ТАҲЛИЛ 83
8.1. Ижтимоий таҳлилнинг моҳияти ва таркибий қисмлари 83
8.2. Аҳолининг ижтимоий-маданий ва демографик хусусиятлари ... 84
8.3. Лойиҳа ва маҳаллий маданият талаблари 85
8.4. Лойиҳалардан манфаатдорликни таъминлаш масалалари 85
8.5. Иқтисодий ва ижтимоий ривожланишда хотин-қизлар роли ... 86
8.6. Ижтимоий таҳлилда мутахассислар масаласи 87
Қисқача хулосалар 88
Назорат ва муҳокама учун саволлар 89
Асосий адабиётлар 89
IX боб. ИНСТИТУЦИОНАЛ ТАҲЛИЛ 90
9.1. Институционал таҳлилнинг моҳияти ва мақсадлари 90

9.2. Институционал таҳлил тузилмаси..... 92
9.3. Лойиҳа иштирокчилари фаолиятидаги доимий муаммолар..... 93
9.4. Зарурий институтларни ташкил этишга таъсир этувчи омиллар... 94
9.5. Лойиҳаларнинг инвестициялардан кейинги босқичига эътиборсизлик..... 97
Қисқача хулосалар..... 99
Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 100
Асосий адабиётлар..... 100
X боб. МОЛИЯВИЙ ТАҲЛИЛ..... 101
10.1. Молиявий таҳлилнинг моҳияти ва турлари..... 101
10.2. Молиявий рентабеллилик таҳлили..... 103
10.3. Молиялаштиришга эҳтиёж таҳлили..... 104
10.4. Лойиҳани эксплуатация қилувчи ташкилотнинг молиявий таҳлили..... 105
10.5. Лойиҳанинг молиявий самарадорлигини фойда баланси ёрдамида аниқлашнинг оддий усули..... 110
Қисқача хулосалар..... 112
Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 113
Асосий адабиётлар..... 113
XI боб. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ..... 114
11.1. Иқтисодий таҳлилнинг моҳияти ва мақсади..... 114
11.2. Иқтисодий таҳлил вазифалари. Лойиҳа мақсадларини ва таҳлил чизмасини аниқлаш..... 116
11.3. Иқтисодий таҳлилда яширин баҳолар..... 117
11.4. Манфаатлар ва харажатларни ўлчаш услублари ва муаммолари..... 119
Қисқача хулосалар..... 123
Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 124
Асосий адабиётлар..... 124
XII боб. ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИҲАЛАРИДА ТАВАККАЛ ХАВФИ ТАҲЛИЛИ..... 125
12.1. Инвестицияларда таваккал хавфи даражаси..... 125
12.2. Инвестицияларда таваккал хавфи даражасини босқичма-босқич баҳолаш..... 129
Қисқача хулосалар..... 136
Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 136
Асосий адабиётлар..... 136

Иловалар..... 137

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ..... 153

CONTENTS

INTRODUCTION..... 5
PART-I. ECONOMICAL CONCEPTION RELATED WITH PROJECT ANALYSIS 6
1.1.Essence, main types and structure of project analysis..... 6
1.2.Analysis of investment in macroeconomic theories 9
1.3.Main economic conceptions based on the analysis of investment 11
1.4.Essence and trends of investment policy..... 14
1.5.Ways and types of attracting foreign investment..... 16
Brief conclusion..... 19
Questions for discussion and control..... 20
Main literature..... 20
PART-II. METHODOLOGICAL BASIS OF FINANCIAL-ECONOMICAL EVALUATION OF INVESTMENT PROJECT.... 21
2.1.The role of financial-economical pricing in the selection of investment project..... 21
2.2.About discounting 21
2.3.Next value of annuity 24
2.4.Recent value of annuity..... 27
2.5.Value of renting..... 28
Brief conclusion..... 31
Questions for discussion and control..... 31
Main literature..... 31
PART-III. MAIN FINANCIAL-ECONOMIC PRICING WAYS OF INVESTMENT PROJECTS..... 32
3.1.Essence and financial-economical pricing ways of investment projects... 32
3.2.Money-income discounting methodology of financial-economical pricing of investment projects..... 33
3.3.Simply ways of pricing investment projects..... 35
Brief conclusion..... 42
Questions for discussion and control..... 43
Main literature..... 43
PART-IV. CONCEPTION OF PROJECT ANALYSIS..... 44
4.1.Concept, types and characteristics of project..... 44
4.2.Main stages of project analysis..... 45
4.3.Essene and tasks of project analysis..... 46
4.4.Structure of project analysis..... 48
4.5.Economic activity of state and investment projects..... 48
Brief conclusion..... 51
Questions for discussion and control..... 52
Main literature..... 52
PART-V. PREPARATION OF PROJECTS..... 53

5.1.Concept of project preparation 53
5.2.Document preparation stages of investment projects..... 53
5.3.Organization of searching for investment possibilities..... 55
5.4.Initial preparation problems of an investment..... 57
5.5.The last development variant of projects and its technical economical and financial confirmation..... 59
Brief conclusion..... 62
Questions for discussion and control..... 63
Main literature..... 63
PART-VI. TECHNICAL ANALYSIS..... 64
6.1.Tasks and structure of technical analysis of project..... 64
6.2.Technical problems of projects' preparation. Property types. Project volume..... 65
6.3.The role of projects' placement..... 68
6.4.Expenditure changes..... 69
6.5.Preparation scheme of projects..... 72
Brief conclusion..... 73
Questions for discussion and control..... 74
Main literature..... 74
PART-VII. ECOLOGIC ANALYSIS..... 75
7.1.Essence of ecologic analysis..... 75
7.2.Preparation of ecologic documents of a project..... 76
7.3.Economical analysis of protection of an environment..... 78
7.4.Funding sources for the expenditures used for protection of an environment..... 79
Brief conclusion..... 81
Questions for discussion and control..... 82
Main literature..... 82
PART-VIII. SOCIAL ANALYSIS..... 83
8.1.Essence and structure of social analysis..... 83
8.2.Social-cultural and demographic characteristics of population 84
8.3.Project and local-cultural demands..... 85
8.4.Profit problems of projects..... 85
8.5.The role of women in social-economic development..... 86
8.6.Specialists problem in social analysis..... 87
Brief conclusion..... 88
Questions for discussion and control..... 89
Main literature..... 89
PART-IX. INSTITUTIONAL ANALYSIS..... 90
9.1.Essence and goals of institutional analysis..... 90
9.2.Structure of institutional analysis..... 92
9.3.Problems in project members' activities..... 93
9.4.Factors effecting to organizations in institutions..... 94

9.5.Next stage of projects after an investment..... 97
Brief conclusion..... 99
Questions for discussion and control..... 100
Main literature..... 100
PART-X. FINANCIAL ANALYSIS..... 101
10.1.Essence and types of financial analysis..... 101
10.2.Analysis of financial profitability 103
10.3.Analysis of demand for financing 104
10.4.Financial analysis of exploitation organization of the project 105
10.5.Simple determining way of financial efficiency 110
Brief conclusion..... 112
Questions for discussion and control..... 113
Main literature..... 113
PART-XI. ECONOMIC ANALYSIS..... 114
11.1.Essence and goals of economic analysis..... 114
11.2.Tasks of economic analysis. Determination of project goals and analysis schemes..... 116
11.3.Hidden evaluations in economical analysis..... 117
11.4.Determing methodology and problems of profitability and expenditures..... 119
Brief conclusion..... 123
Questions for discussion and control..... 124
Main literature..... 124
PART-XII. RISK ANALYSIS IN INVESTMENT PROJECTS..... 125
11.1.Risk probability in investments..... 125
11.2.Stage by stage evaluation of risks in investment 129
Brief conclusion..... 136
Questions for discussion and control..... 136
Main literature..... 136

LIST OF BIBLIOGRAPHY..... 153

ИШМУҲАММЕДОВ АНВАР ЭГАМКУЛОВИЧ
ҚОСИМОВ МУХАММАДЖОН СУЛАЙМАНОВИЧ
ДЖУМАЕВ ЗАЙНИДДИН АХМЕДОВИЧ
ЖУМАЕВ ҚУРБОНМУРОД ХУРРАМОВИЧ

ЛОЙИҲА ТАҲЛИЛИ

Ўқув қўлланма

Нашр учун маъсул:
Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
Адабиёт жамғармаси директори
Қурбонмурод Жумаев
Мусаввир:
Акбарали Мамасолиев.
Муҳаррир – М. Ваҳобова
Техник муҳаррир – Ш.Тожиев
Мусаҳҳис – Ж.Йўлдошев
Компьютерда саҳифаловчи – М.Султонов

Интернетдаги расмий сайтимиз: www.tsue.uz
Электрон почта манзили: info@tsue.uz

Теришга берилди 04.11.2003 й. Босишга рухсат этилди 20.01.2004 й.
Қоғоз формати 60x84 1/32. Офсет босма усулида босилди.
Нашр босма тобоғи 10. Нусхаси 700.
Буюртма № 37/3

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт Жамғармаси нашриёти.
700000, Тошкент, Ж-Неру,1.

«POLI-PLEKS» масъулияти чекланган жамият
босмахонасида чоп қилинди.
7000187, Тошкент шаҳри, Қаландар-1

ИШМУХАМЕДОВ Анвар Эгамқулович — *«Макроиқтисодиёт» кафедраси мудири, иқтисод фанлари доктори, профессор. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган иқтисодчи. Унинг раҳбарлигида 3 та докторлик ва йигирмадан ортиқроқ номзодлик диссертациялари ёқланган. У 10 тадан кўпроқ дарслик, 10 та ўқув қўлланма ва 100 тага яқин илмий мақолалар муаллифи.*

ҚОСИМОВ Мухаммаджон Сулаймонович — *«Макроиқтисодиёт» кафедраси доценти, иқтисод фанлари номзоди, бизнес бошқаруви магистри (ЛКУ, Бельгия), халқаро молия институтлари лойиҳалари маслаҳатчиси. У 2 та илмий рисола, 32 та илмий мақолалар ва ўқув қўлланмалар муаллифи.*

Илмий ишларининг асосий мавзуси аграр-иқтисод мажмуаси, хусусий бизнесни ривожлантириш стратегияси муаммоларига бағишланган.

ДЖУМАЕВ Зайниддин Ахмедович — *«Макроиқтисодиёт» кафедраси катта ўқитувчиси. У 2 та дарслик ҳаммуаллифи, 3 та ўқув қўлланма ва илмий мақолалар муаллифи.*

Илмий изланишлари ҳудудий иқтисодий-сиёсат, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришнинг макроиқтисодий жиҳатларига бағишланган.

ЖУМАЕВ Қурбонмурод Хуррамович — *«Макроиқтисодиёт» кафедраси доценти, иқтисод фанлари номзоди. У 3 та ўқув қўлланма, 1 та дарслик ва 3 та маъруза матнларига ҳаммуаллиф, 50 дан ортиқ илмий-оммабоп мақолалар ва тезислар муаллифи.*

Илмий ишларининг асосий мавзуси — «Ўзбекистон Республикаси пахтачилик мажмуаси иқтисодий самарадорлигини ошириш муаммолари».

